

Н.М. Сорочинська, О.О. Гісем

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

рівень стандарту

**Підручник для 10 класу закладів
загальної середньої освіти**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА — БОГДАН
2018

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 31.05.2018 р. №551)

ВИДАНО ЗА ДЕРЖАВНІ КОШТИ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Сорочинська Н.М., Гісем О.О.

С 65 Історія України [рівень стандарту] : підручник для 10 кл. закладів загальн. серед. освіти / Н.М. Сорочинська, О.О. Гісем. — Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2018.— 256 с. : іл.

ISBN 978-966-10-5421-8

Підручник містить систематизований виклад історії України для 10-го класу. Матеріал відповідає новій програмі Міністерства освіти і науки України.

Для вчителів історії, учнів 10-х класів закладів загальної середньої освіти.

УДК 74.266.3

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу автора чи видавництва.*

Завантажуйте безкоштовний інтерактивний додаток,
використовуючи детальну інструкцію, за посиланням:

bohdan-digital.com/edu10/

Тех. підтримка: (0352) 52-06-07, 067-352-09-89; admin@bohdan-digital.com

ISBN 978-966-10-5421-8

© Сорочинська Н.М., 2018

© Гісем О.О., 2018

© Навчальна книга — Богдан, 2018

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

«**За цим параграфом ви зможете**» — ця рубрика містить стислий виклад основної навчальної мети.

«**Документи розповідають**» — необхідно прочитати наведені тут фрагменти історичних джерел і відповісти на запитання до них.

«**Цікаві факти**» — тут ви знайдете чимало цікавих історичних фактів, пов'язаних зі змістом матеріалу параграфа.

«**Словник**» — саме тут пояснюються наведені в тексті нові поняття й терміни.

«**Електронний додаток**» — тут ви знайдете додаткові матеріали до підручника

«**Пригадайте**» — запитання, подані в цій рубриці, допоможуть вам згадати раніше вивчений матеріал і зрозуміти новий.

«**Постать в історії**» — під такою рубрикою подана інформація про видатних історичних діячів, що мали суттєвий вплив на розвиток подій.

«**Висновки**» — у цій рубриці прочитаєте стислий виклад провідних думок, розкритих у тексті параграфа.

«**Запитання та завдання**» — ця рубрика містить запитання і завдання до параграфів різних когнітивних рівнів: від репродуктивних до творчих.

ЛЮБИ ДРУЗІ (переднє слово)

У 10 класі ви продовжите вивчати систематичний курс історії України. Щоб його опанувати як слід, треба ознайомитися з підручником. Для початку — з’ясувати для себе його структуру. Матеріал підручника об’єднано у шість розділів, кожен з яких містить декілька параграфів, які, своєю чергою, складаються з окремих пунктів. Історія України, як ви вже знаєте, має власну термінологію, котру необхідно розуміти. У тексті ви побачите ці поняття, терміни, а також дати, які виділені жирним шрифтом. На них треба звертати особливу увагу.

Крім основного тексту, параграфи містять історичні документи, ілюстрації, карти та схеми. Працюючи з параграфом, належить обов’язково прочитати включений до нього документ і відповісти на запитання до нього. Розглядаючи ілюстрації, звертайте увагу на підписи, які пояснюють зміст зображеного. Спробуйте їх пов’язати з текстом підручника. Формуванню уявлень про те, де і як саме розгорталися події, з котрими ви ознайомилися, допоможе історична карта. Схеми розкриють вам зв’язки між складовими історичних явищ, процесів, пояснять їхні особливості тощо.

Підручник містить цілу систему завдань. Вони подаються на початку та в кінці параграфів, наостанку пунктів, біля ілюстрацій, наприкінці кожного розділу. Запитання та завдання спрямовані на формування різноманітних умінь і навичок. Звертайте увагу на умовні позначення поряд із ними. Вони підкажуть вам, що і як необхідно виконувати.

Завершивши вивчення теми, ви зможете підсумувати її матеріал за допомогою наведених у підручнику узагальнюючих запитань і завдань. Тестові завдання до теми у форматі ЗНО допоможуть вам здійснити самоперевірку рівня набутих знань і підготуватися до тематичного контролю.

Підручник супроводжується електронним освітнім ресурсом, на якому розміщено практичні роботи, додаткову інформацію, фрагменти документів та запитання до них, тести для самоконтролю, що виконуються в режимі онлайн. Усе це ви знайдете за електронною адресою: www.bohdan-digital.com/edu10/

Спеціальні позначки, розташовані на сторінках підручника, підкажуть вам, коли саме доцільно звертатися до інтернет-додатків.

Система символів, що супроводжують окремі рубрики, полегшить вашу роботу з підручником.

ВСТУП

§ 1. Вступ

За цим параграфом ви зможете:

- дізнатися, який період історії України вивчатиметься вами цього навчального року;
- визначати характерні риси «XX століття» в історії України;
- розповідати, якою була територія і населення України напередодні Першої світової війни.

Пригадайте:

1. Який період історії України ви вивчали минулого року? Назвіть його хронологічні межі.
2. Яким був регіональний поділ та адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій на початку XX ст.?
3. Яка політика здійснювалася імперськими урядами щодо українців на початку XX ст.?
4. Визначте особливості розвитку українського суспільства на початку XX ст.

1. Перший період новітньої доби в історії України

Історія України, як ви вже знаєте, поділяється на певні історичні періоди — етапи її політичного, соціально-економічного і культурного розвитку. У цьому навчальному році ви розпочнете вивчення **новітньої історії України**.

Періоди історії України

Давня історія	Середньовічна історія	Нова історія		Новітня історія	
		I період	II період	I період	II період
Близько 1 млн років тому — IV ст. н. е.	V — кінець XV ст.	XVI—XVIII ст.	кінець XVIII — початок XX ст.	1914–1945 рр.	1945 р. — початок XXI ст.

XX століття було дуже складним для нашого народу. На його перший період припали великі випробування, котрі ставили нашу націю на межу виживання: дві світові війни і революції, панування **тоталітарного режиму**, який здійснював **геноцид** українців, а також кримських татар. Зміни у цей період відбувалися настільки швидко, що в автобіографії один з мешканців українських земель міг написати: народився за часів Австро-Угорської імперії, пережив жахи Першої світової війни, бачив, як українці намагались вибороти незалежність Західноукраїнської Народної Республіки, навчався за часів панування поляків, бачив, як двічі встановлювалася комуністична влада, пережив жакливі роки нацистського панування, і дочекався проголошення незалежності України.

Крім страждань, цей період породив нові надії на власне незалежне життя. Перша світова війна загострила кризи імперій, які поневолювали українців. Першою впала Російська імперія. Це дало поштовх Українській революції, котра розпочалась у 1917 р. і зумовила відродження української державності. У січні 1918 р. проголосили незалежність Української Народної Республіки. У листопаді 1918 р., після розпаду Австро-Угорщини, постала Західноукраїнська Народна Республіка. 22 січня 1919 р. відбулась урочиста Злука двох держав у єдину соборну Україну, котра була мрією багатьох поколінь борців за незалежність. Та проголошення самостійності це лише початок довгого й складного шляху розбудови держави. У ті часи українці не змогли довести почату справу до логічного завершення. Після кривавої боротьби 1918–1921 рр. українські землі знову розділили між сусідніми державами. Хоча боротьба й завершилася поразкою, її уроки мали важливе значення для подальших визвольних змагань українського народу. Після поразки Української революції до влади на переважній частині території України прийшли більшовики, які встановили тоталітарний режим.

Період існування радянської влади став важким випробуванням для українського народу, спричинив численні втрати й страждання. Про події, пов'язані із утвердженням та пануванням комуністичного тоталітарного режиму на території радянської України до 1945 р., ви дізнаєтесь за цим підручником.

Українці, що проживали на території Західної України, опинились у 1920–1930-ті рр. під владою Польщі, Чехословаччини й Румунії.

У 1939–1945 рр. Україна знову потрапила у вир подій світової війни. Знову кров, сльози, руйнування. І цього разу українці зі зброєю в руках спробували здобути незалежність. Однак сталінський тоталітарний режим зумів придушити спротив, але він не зламав прагнення українців до свободи.

Тоталітарний режим — політичний лад, за якого державна влада зосереджується в руках певної групи (найчастіше політичної партії), що знищує демократичні свободи, цілком підпорядковує всі сфери життя своїм інтересам і утримує контроль над суспільством методами терору, політичного і духовного гноблення.

Геноцид — цілеспрямовані дії з метою знищення повністю або частково окремих груп населення чи цілих народів за національними, етнічними, расовими, корисливими або релігійними мотивами.

► Що було основним змістом першого періоду новітньої історії України?

2. Територія і населення України напередодні Першої світової війни

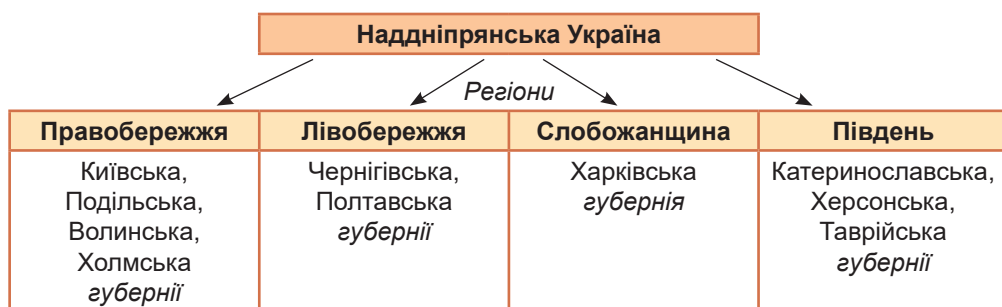
Напередодні Першої світової війни український народ перебував під владою Російської та Австро-Угорської імперій. Територія етнічних українських земель становила 690 тис. км², із яких близько 80 % входило до складу Російської імпе-

рії. Адміністративно вони поділялися на десять губерній. На Лівобережжі й Слобожанщині — Чернігівську, Полтавську та Харківську; на Правобережжі — Київську, Подільську та Волинську, Холмську; на Півдні — Катеринославську, Херсонську й Таврійську. Водночас значна частина українців проживала за межами цих губерній. Вони заселяли також великі райони Чорноморської губернії, Кубанської області, області Війська Донського, Курської, Воронежської, Мінської, Гродненської губерній.

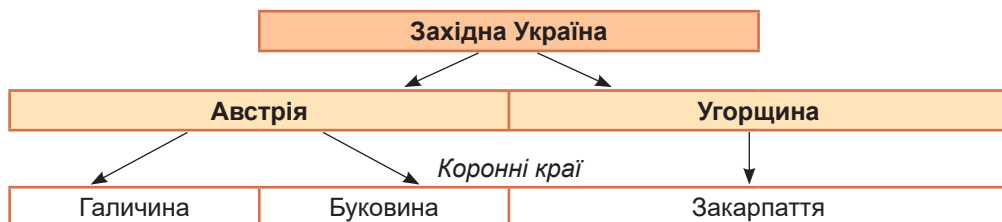
Під владою Австро-Угорщини перебували західноукраїнські землі (Східна Галичина, Північна Буковина і Закарпаття). Адміністративний і конституційний устрій Австрії та Угорщини, об'єднаних особою монарха, суттєво відрізнявся. Кожна країна мала окремий парламент: Австрія — у Відні, Угорщина — у Будапешті. Галичина й Буковина мали статус коронних країв Австрії, а Закарпаття входило до складу королівства Угорщини.

! Коронний край — адміністративно-територіальна одиниця Австрійської (від 1867 р. — Австро-Угорської) імперії у XVIII — на початку XX ст.

! Губернія — основна територіально-адміністративна одиниця в Росії у XVIII — на початку XX ст.; поділялася на повіти.

Адміністративно-територіальний устрій та регіональний поділ українських земель у складі Російської імперії напередодні Першої світової війни.

Адміністративно-територіальний устрій та регіональний поділ західноукраїнських земель у складі Австро-Угорської імперії напередодні Першої світової війни.

Загальна кількість населення Наддніпрянської України станом на 1913 р. оцінюється в 32,2 млн осіб. Із них українці становили 72 %, росіяни та білоруси — 13,1 %, євреї — 8 % та інші народи.

Населення західноукраїнських земель за переписом 1910 р. становило 6,2 млн осіб. Із них українці — 68%, поляки — 13,6%, євреї — 13,5 %.

У Наддніпрянщині російська імперська влада, як і в попередньому столітті, здійснювала політику **русифікації**, що охоплювала всі сфери економічного, політичного та культурного життя краю. Надзвичайно високий рівень русифікації населення спостерігався у великих містах і промислових центрах. За переписом 1897 р. у Києві 54,4 % жителів становили росіяни і лише 22,1 % — українці, в Одесі відсоток українців у складі населення міста становив близько 16 %. Такою самою була частка українців у промислових центрах Слобідської й Південної України.

У Львові, за переписом 1910 р., частка поляків серед населення міста дорівнювала 53,8 %, євреїв — 25 %, українців — 20 %. Проте, незважаючи на це, Львів, за образним висловом І. Франка, продовжував залишатися «серцем руського (українського) народу».

Близько 85 % населення тогочасної України мешкало у сільській місцевості. Між містом і селом існували глибокі мовні відмінності. Село дбайливо зберігало мовно-культурні традиції українців.

На західноукраїнських землях місцеве українство зазнавало денаціоналізації від політики онімечування, що поєднувалася з полонізацією в Галичині, румунізацією в Буковині та мадяризацією в Закарпатті. Територія Галичини включала Східну Галичину, заселену переважно українцями, і Західну Галичину, де переважали поляки. На Буковині північна частина краю (Чернівецький округ) була переважно українською, а південна (Сучавський округ) — румунською. У складі Австро-Угорщини, що була конституційною монархією, західні українці мали певні можливості для участі в суспільно-політичному житті країни. Так, вони обирали своїх представників до крайових сеймів, австрійського та угорського парламентів.

Денаціоналізація — втрата національних особливостей культури, звичаїв, побуту, мови тощо.

Русифікація — сукупність дій та заходів царського уряду в Російській імперії, спрямованих на звуження й витіснення на другорядні ролі національних мов, культури, історії з одночасним висуненням на провідні позиції російської мови, культури, історії.

- Які відмінності в адміністративно-територіальному устрої українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій?

Висновки

- У цьому році ви розпочнете вивчення новітньої історії України й ознайомитеся з подіями, що відбувалися на її землях у 1914–1945 рр.
- Напередодні Першої світової війни українські землі, як і раніше, перебували у складі Російської та Австро-Угорської імперій. Адміністративно-територіальний поділ, запроваджений ними, не враховував особливостей розселення українців.
- У XX ст. на території радянської України існував комуністичний тоталітарний режим, який став величезним випробуванням для стійкості української нації.

Запитання і завдання

1. Якими є хронологічні межі періоду історії України, що вивчатиметься вами у цьому році?
2. Охарактеризуйте територію та населення України напередодні Першої світової війни.
3. Покажіть на історичній карті основні регіони українських земель та їхню адміністративно-територіальну приналежність напередодні Першої світової війни.
4. Що таке тоталітарний режим?
5. Обговоріть у групах: Які виклики стояли перед українцями на початку новітньої історії?
6. Запитайте у своїх дідусів і бабусь, які події XX ст. їм довелося пережити.
7. Підготуйте презентацію на тему: «Українські землі напередодні Першої світової війни».
8. Скористайтеся додатковою інформацією і заповніть таблицю: «Розвиток українських земель напередодні Першої світової війни».

Питання для порівняння	Наддніпрянська Україна	Західноукраїнські землі
Населення (млн осіб) сільське/міське		
Територія (площа)		
Провідні галузі промисловості		
Частка промислового і сільськогосподарського виробництва		

РОЗДІЛ І

Україна в роки Першої світової війни

§ 2. Перша світова війна та український національний рух

За цим параграфом ви зможете:

- порівнювати плани країн Антанти та Троїстого союзу щодо України;
- пояснювати, яким було становище населення та ставлення політиків України до війни;
- характеризувати заснування Головної української ради та Союзу визволення України;
- визначати особливості формування легіону Українських січових стрільців.

Пригадайте:

1. Які держави входили до Антанти та Троїстого союзу? З якою метою об'єднання були створені?
2. Які українські політичні партії діяли на початку XX ст.? Яким бачили вони майбутнє України?

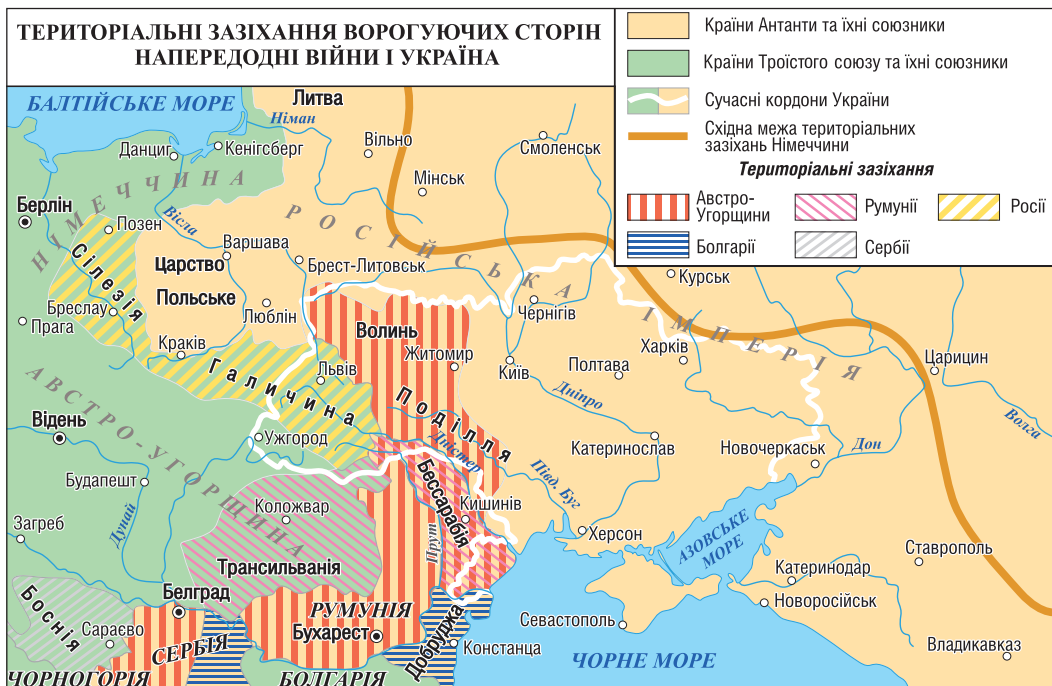
1. Плани країн Антанти і Троїстого союзу щодо українських земель

1 серпня 1914 р. розпочалася Перша світова війна. Її спричинило непримиренне протистояння держав — учасників двох військових блоків — Троїстого союзу (Австро-Угорщина, Німеччина, Італія) та Антанти (Велика Британія, Франція, Росія), їх прагнення до встановлення свого домінування у світі. Крім того, кожна з країн намагалася досягти своїх геополітичних інтересів. Українські землі в них посідали досить помітне місце внаслідок свого вигідного географічного становища, економічного та людського потенціалів.

На українські землі претендували Російська, Австро-Угорська, Німецька й Османська імперії та Румунія. Також щодо них мали інтереси Англія, Франція, Бельгія.

Росія, приховуючи свої експансіоністські наміри, заявляла про прагнення захистити Сербію від агресії Австро-Угорщини. Одночасно з цим проголошувалася необхідність звільнення з-під влади Габсбургів «єдинокровних братів-русинів», що проживали на західноукраїнських землях, й «возз'єднання уявленої Русі» з Росією. Завдяки планованому оволодінню Галичиною, Буковиною й Закарпаттям російська влада мала на меті відсунути кордони імперії за перевали Карпат.

Своєю чергою Австро-Угорщина здавна змагалася з Росією за гегемонію (першість) у слов'янському світі. Габсбурги сподівалися розширити свої володіння за

рахунок південнослов'янських країн, а також українських земель Волині й Поділля, які перебували у складі Росії. Австро-Угорщина, як і Німеччина, заради послаблення Росії підтримувала ідею створення незалежної Української держави.

Послабити Росію намагалась і Німеччина, яка сподівалася розчленувати її на частини й оволодіти Польщею, Литвою, Прибалтикою, Білорусією та Україною. Територію України верховне командування німецької армії вважало одним із головних театрів воєнних дій у майбутньому протистоянні. Україна приваблювала Німеччину своїм економічним потенціалом, адже могла стати постачальницею продовольства й сировини.

Документи розповідають

З ноти міністерства закордонних справ до послів Австро-Угорщини у Константинополі та Берліні від 20.11.1914 р.

Головною нашою метою у цій війні є глибоке послаблення Росії, а тому у разі перемоги ми розпочали б створення незалежної від Росії Української держави. На наш погляд, існування такої держави завдало б значної шкоди пануванню Росії на Чорному морі, або, навіть, цілковито знищило б його...

► У чому полягали реальні цілі Австро-Угорщини щодо українських земель?

2. Становище українства в Російській та Австро-Угорській імперіях на початку війни

Відразу після початку війни, яка розділила Україну, влади імперій стали підозрювати українців у нелояльності.

! **Репресія** — захід державного примусу, покарання, у тому числі й за ідейні переконання, нерідко позасудовим шляхом.

Російська влада уже в перші дні війни стала здійснювати в Наддніпрянщині широкомасштабні репресивні акції проти українства, звинувачуючи його в «австро-фільстві», «сепаратизмі» та «мазепинстві». Було заборонено випуск газети «Рада», популярного тижневика «Село», місячників «Українська хата» та «Літературно-науковий вісник». Заарештовані й вислані до Сибіру популярні політичні діячі.

У Західній Україні австро-угорські урядовці з початком війни також розпочали дії, спрямовані проти українців. За найменшою підозрою в «русофільстві» їх заарештовували, висилали, а то й піддавали смертній карі. Тисячі українців, звинувачених у нелояльності до влади, відправляли до спеціальних концентраційних таборів у глїб Австрії. Найжорстокішим вважався табір Талергоф у Штирії, де в листопаді 1914 р. перебувало 5700 українців.

Концентраційний табір у Талергофі

! **Концентраційний табір** — місце для ізоляції реальних або уявних противників держави, політичного режиму.

За далеко не повними даними, десятки тисяч цивільного українського населення, у тому числі людей похилого віку і жінок, померло у таборах, було розстріляно й повішено за наказами представників як російської, так і австрійської влади.

► Як можна охарактеризувати ставлення влади імперій до українців?

3. Ставлення українських політичних сил Наддніпрянської України до війни

На початку Першої світової війни російська влада в Наддніпрянській Україні, як і в інших регіонах імперії, розгорнула широку пропагандистську кампанію. Війну оголосили «оборонною», оскільки вона ведеться для захисту «вітчизни» від «пруських варварів», а також для захисту братів-слов'ян.

Серед громадсько-політичних діячів Наддніпрянщини у ставленні до війни були діаметрально протилежні думки. Одна частина виступила за підтримку воєнних зусиль Росії. Так, один з лідерів українських соціал-демократів С. Петлюра опублікував у московському журналі «Украинская жизнь» статтю, де закликав народи Росії і, зокрема, українців виконати свій громадянський обов'язок перед державою, що дасть їм можливість у майбутньому розраховувати на «відповідні права».

10 серпня 1914 р. в Києві галицькі і буковинські емігранти-москвофіли заснували «Карпато-руський освободительний комитет». Його члени активно допомагали встановленню російської влади в Галичині.

Товариство українських поступовців зайняло нейтральну позицію, а від 1916 р. взагалі виступило проти війни та підтримки будь-якої з воюючих сторін.

► Чому серед українців Наддніпрянщини не існувало єдності у поглядах на війну?

4. Заснування та діяльність Союзу визволення України

14 серпня 1914 р. у Львові українські політичні емігранти-наддніпрянці створили **Союз визволення України (СВУ)** — самостійницьку українську політичну організацію. Його засновниками стали члени УСДРП (Д. Донцов, В. Дорошенко, Л. Цегельський), УСДС (О. Скоропис-Йолтуховський), українських есерів. Союз виступав за відокремлення України від Росії та створення на її землях конституційної монархії під протекторатом Австрії. СВУ вважав себе представником інтересів України перед Австро-Угорщиною, Німеччиною та іншими європейськими державами, мав своїх повноважних представників у Берліні, Софії, Стамбулі, Римі, Стокгольмі та Осло.

На гроші, надані урядами Німеччини та Австро-Угорщини, СВУ, що перебрався зі Львова до Відня, а потім до Берліна, розгорнув велику агітаційно-пропагандистську роботу. Чималу роботу СВУ проводив у таборах для військовополонених серед солдатів-українців, мобілізованих до російської армії.

Члени-засновники СВУ

► Якою була мета діяльності СВУ?

5. Український рух на західноукраїнських землях

Із початком війни в суспільно-політичному житті Австро-Угорщини відбулися суттєві зміни. Лідери українського руху вважали, що для реалізації національних вимог свого населення в цих умовах необхідно виявляти максимальну лояльність і вірнопідданість австрійській владі та імператору.

1 серпня 1914 р. у Львові заснували **Головну українську раду (ГУР)**, до якої увійшли представники українських партій. Головою ради обрали К. Левицького. Рада мала взяти на себе функції єдиного представницького органу українців. 3 серпня рада оприлюднила звернення, в якому окреслила власну позицію у війні.

Свою проавстрійську позицію на початку війни заявила в Галичині греко-католицька церква. Митрополит А. Шептицький і кероване ним духовництво, що були для галицьких українців безперечними авторитетами в церковному й суспільно-політичному житті, дотримувалися чіткої антиросійської позиції.

5 травня 1915 р. у Відні Головна українська рада реорганізувалася в *Загальну українську раду (ЗУР)*. До неї увійшли 34 делегати від українських політичних партій Галичини й Буковини, а також представники СВУ. Очолив ЗУР К. Левицький.

Головна українська рада

Свою метою Рада проголосила боротьбу за побудову самостійної Української держави на території підросійської Наддніпрянської України та запровадження територіально-національної автономії на українських землях у складі Австро-Угорщини.

- Чому українські політичні партії на західноукраїнських землях закликали до лояльності до Австро-Угорщини?

Документи розповідають

Зі звернення Головної української ради від 3 серпня 1914 р.

Перемога Росії мала би принести українському народові Австро-Угорської монархії те саме ярмо, у якому стогне 30 мільйонів українського народу в Російській імперії. Теперішня хвиля кличе український народ стати однодушно проти царської імперії, при тій державі, у якій українське національне життя найшло свободу розвитку. Перевага Австро-Угорської монархії буде нашою перемогою. І чим більше буде поразка Росії, тим швидше виб'є година визволення України.

1. Як ГУР ставилася до перебування українців під австро-угорською та російською владою?
2. Яку позицію, на думку авторів документа, повинні зайняти українці у війні?

6. Створення українських добровольчих військових формувань. Українські січові стрільці (УСС)

Західноукраїнські політики розуміли, що заяви про підтримку дій австрійського уряду у війні мають супроводжуватися реальними заходами. Разом із цим, усвідомлюючи, що війна змінить геополітичну ситуацію в Європі, вони намагалися використати її для реалізації своїх планів.

На початку серпня 1914 р. Головна українська рада заявила про необхідність формувати підрозділи українських добровольців у складі австрійської армії під назвою **Українські січові стрільці (УСС)**. На думку керівників ради, цей захід мав усунути недовіру австрійської влади до українців та проросійські настрої в частини українського населення краю.

Заклики ГУР здобули підтримку серед українців Галичини. За твердженнями сучасників, протягом двох-трьох тижнів серпня 1914 р. повітові збірні пункти відвідало що-

найменше 28–30 тис. добровольців для запису в український легіон. Однак віденський уряд через брак коштів і побоювання, мовляв, легіонери йдуть «виборювати незалежну Україну, а не боронити Австрію, прийняв рішення створити лише один полк УСС кількістю до 5 тис. солдатів. Комендантом легіону УСС призначили М. Галущинського.

Тим часом російська армія розгорнула швидкий наступ на Львів. Формування легіону було перенесено в Стрий. **3 вересня 1914 р.** на привокзальному майдані за наказом начальника Начальної команди армії до складання присяги допустили 2 тис. добровольців з 5 тис., а решті запропонували повертатися додому.

Цей день став датою виникнення **легіону Українських січових стрільців**. Проте віденський уряд ставився до українських добровольців з обережністю й недовірою. Їх перш за все збиралися використовувати як диверсантів, розвідників і перекладачів.

На Буковині в листопаді 1914 р. було сформовано добровольчий *гуцульсько-буковинський легіон*.

*Митрополит Андрей Шептицький
освячує прапор Легіону УСС*

- З якою метою створювався легіон УСС?

Висновки

- Геополітичні плани держав — головних учасників Першої світової війни стосовно України мали багато відмінного, але були спільними в тому, що жодна з них не цікавилася прагненнями самих українців.
- В умовах початку війни українські політичні діячі виробили свою власну позицію до війни. Історичною заслугою Союзу визволення України було те, що він став першою українською організацією, яка проголосила своєю метою створення самостійної Української держави.
- У складі австро-угорської армії в роки війни були сформовані добровольчі українські підрозділи.

Запитання і завдання

1. Яка роль відводилась Україні в планах країн Антанти і Троїстого союзу?
2. Чи можна вважати політику Російської та Австро-Угорської імперій стосовно українства на початку війни репресивною? Обґрунтуйте свою точку зору.
3. Охарактеризуйте ставлення політиків Наддніпрянської України до війни.
4. Як було засновано СВУ? Якою була його діяльність у роки війни?
5. Визначте особливості українського руху на західноукраїнських землях на початку війни.
6. Як відбувалося формування українських добровольчих військових підрозділів у складі австро-угорської армії? Чому такі підрозділи не створювалися у складі російської армії?

§ 3. Воєнні дії на території України в 1914–1915 рр.

За цим параграфом ви зможете:

- розповідати про перебіг бойових дій Першої світової війни на українських землях у 1914–1915 рр.;
- визначати особливості російської окупаційної політики в Галичині та на Буковині в 1914–1915 рр.;
- характеризувати участь у бойових діях українських січових стрільців у 1914–1915 рр.

Пригадайте:

1. Якими були основні театри воєнних дій у Першій світовій війні?
2. Як розгорталися воєнні дії на Східному фронті в 1914–1915 рр.?

1. Галицька битва. Воєнні дії на українських землях у серпні 1914 — березні 1915 р.

Воєнні дії на українських землях розпочалися бойовими операціями в Галичині. У **Галицькій битві 18 серпня — 11 вересня 1914 р.** брали участь 700 тис. російських та понад 830 тис. австро-угорських вояків. На початку битви росіяни в прикордонних боях зупинили просування австро-угорських частин і перейшли у контрнаступ. Він був успішним і завершився взяттям 21 серпня міста Львова. Розвиваючи наступ, російська армія оточила й блокувала добре укріплену фортецю Перемишль. Унаслідок Галицької битви росіяни оволоділи Східною Галичиною, Північною Буковиною та вийшли на карпатські перевали. Утрати австро-угорської армії вбитими, пораненими й полоненими становили 400 тис. осіб, російської — близько 230 тисяч.

Картосхема Галицької битви

У квітні 1915 р. російський імператор Микола II приїхав до Львова. Його зустрів і рапортуює генерал-губернатор граф Бобринський. Під час виступу перед мешканцями цар заявив: «Нехай буде єдина, могутня, неділима Русь».

Осінь 1914 р., зима 1914/1915 рр. стали часом безуспішної боротьби російської армії за карпатські перевали.

У 1915 р. німецьке й австрійське командування головний удар вирішили завдати на Східному фронті, щоб вивести з війни Росію. У лютому австро-угорська армія

примусила росіян залишити Чернівці. Проте 22 березня 1915 р. російська армія оволоділа Перемишлем.

► Які підсумки бойових дій на території України в 1914 — на початку 1915 рр.?

2. Російська окупаційна політика в Галичині і на Буковині в 1914–1915 рр.

На території окупованих західноукраїнських земель російська влада утворила тимчасове військове **Галицько-Буковинське генерал-губернаторство**. Воно проіснувало до червня 1915 р. (евакуйовані окупаційні органи діяли до липня 1916 р.). Генерал-губернаторство поділялося на чотири губернії — Львівську, Перемишльську, Тернопільську та Чернівецьку. Керівником окупаційної адміністрації став чорносотенець граф Г. Бобринський. Головною метою своєї діяльності на цій посаді він вважав швидке

Російські війська входять у Львів, 1914 р.

включення західноукраїнських земель до складу Російської імперії за тісної співпраці з місцевими москвофілами та їхніми установами. Бобринський заявляв: «Східна Галичина і Лемківщина — споконвічна корінна частина єдиної великої Русі».

Виходячи з таких ідей, окупанти почали закривати українську пресу, заборонили видавати книги українською мовою, припинили діяльність українських партій, «Прогрес» та інших культурно-освітніх і громадських організацій. Розгорнулася реорганізація шкіл за російським зразком і переведення їх на російську мову навчання.

Адміністрація генерал-губернаторства застосовувала до неблагонадійних осіб депортації. У 1914–1915 рр. з краю до Сибіру та інших віддалених районів було вислано 10 тис. осіб і переселено 2364.

Депортація — примусове, за наказом органів державної влади, виселення осіб або груп населення, а інколи й народів, із місць постійного проживання.

Документи розповідають

Зі спогадів М. Грушевського

Поголовно виселено українських священників, або всю інтелігенцію, цілі маси свідомих селян і міщан. Все те робили самим нелюдським способом: в чім застали, арештували, волочили по в'язницях і етапами висилали в Сибір, без різниці, жінок, дітей, старців, хворих і калік. Скільки таким способом забрано і знищено людей, се переходить всяку ймовірність.

1. На яких заходах російської влади акцентує історик? 2. Якою була мета таких акцій? 3. Висловіть припущення, чому ці заходи збурили таку емоційну оцінку?

Переслідувань зазнала греко-католицька церква. За розпорядженнями російської адміністрації греко-католицьких священників заарештовували й висилали до Сибіру. 19 вересня 1914 р. опинився під вартою і митрополит А. Шептицький.

3. Воєнні дії на українських землях навесні—восени 1915 р. Політика австрійської влади

30 квітня 1915 р. в районі міст Горлице та Громник німецько-австрійська армія перейшла в наступ. Протягом травня 1915 р. росіяни залишили Перемишль, у червні втратили Львів, а на кінець місяця — більшу частину Галичини. За час наступу, що тривав до жовтня 1915 р., австро-німецькі війська просунулися до лінії Чернівці—Тернопіль—Дубно—Пінськ—Барановичі—Двінськ—Рига. Однак вивести Росію з війни не вдалося. Російська армія втратила 150 тис. убитими, 700 тис. пораненими та 900 тис. полоненими. Північна Буковина, Східна Галичина, Підляшшя, Холмщина, Берестейщина й Західна Волинь опинилися під контролем Німеччини й Австро-Угорщини.

Австрійці вступають у Львів, 1915 р.

Австрійська влада після повернення на західноукраїнські землі поновила репресії проти москвофілів і тих, кого підозрювали в симпатіях до Росії. Це супроводжувалося масовими арештами і стратами.

- Яку політику стала проводити австрійська влада після свого повернення в Галичину і Буковину в 1915 р.?

4. Участь Українських січових стрільців у воєнних діях 1914–1915 рр.

Участь Українських січових стрільців у бойових діях Першої світової війни, незважаючи на їх нечисленність, була досить помітною. Командування австро-угорської армії використало їх в осінній кампанії 1914 р. в кровопролитних гірських боях на перевалах Карпат. 25 вересня в районі села Сянки в бою за Ужоцький перевал прийняв бойове хрещення перший із підрозділів легіону — сотня О. Семенюка. Командування австро-угорської армії поділило решту легіону на окремі розвідувальні групи по 20 стрільців у кожній і наказало їм збирати інформацію в тилах російської армії.

У першій половині жовтня Січові стрільці брали участь у контрнаступі австро-угорської армії через карпатські перевали в напрямку Стрия, Миколаєва і Львова. 3–5 листопада 1914 р. в запеклих боях під Синьовидним сотні УСС під командуванням Р. Дудинського захистили свої позиції. У районі Тухольки відзначилася сотня стрільців, очолювана Д. Вітовським, яка разом з австрійським бронепоездом утримувала територію між залізничними станціями Тухолька—Гребенів.

29 квітня — 2 травня 1915 р. сотні УСС брали участь у бою за гору **Маківка** поблизу Славська. Це місце було ключовим пунктом оборони австрійської Південної армії. Кілька разів гора переходила з рук у руки. 1 травня австрійське командування вивело звідти УСС унаслідок отриманих ними значних утрат, а наступного дня російська армія захопила гору.

Навчання підрозділу УСС, 1914 р.

30 травня — 1 червня 1915 р. УСС, взявши участь у наступі німецько-австрійської армії, вели важкі бої з російськими військами під Болеховом. 21 серпня 1915 р. Начальна команда австро-угорської армії створила Перший полк УСС як самостійну військову одиницю у складі 55-ї австрійської дивізії. Його командиром став Г. Коссак.

У вересні–жовтні 1915 р. УСС вели завзяті бої з російськими військами між річками Серет та Стрипа. Запекла битва, що перевершувала усі попередні, відбулася **9 жовтня — 9 листопада 1915 р.** поблизу **села Семиківці** на Стрипі. В одному зі звітів німецького командування в цей період зазначалося, що українські стрільці — «найкращий відділ з усієї австро-угорської армії».

Особливістю битви під Семиківцями було те, що у боях над Стрипою у 1915 р. брала участь Жіноча чота **УСС** — це перший військовий жіночий підрозділ у Європі (33 жінки). У битві під Семиківцями чотою керувала хорунжа Софія Галечко (**крайня справа**), одна з перших українських жінок-офіцерів (Зліва — Г. Дмитерко. У центрі — О. Степанів).

Висновки

- У 1914–1915 рр. Україна стала одним із найважливіших театрів бойових дій Першої світової війни. Її територією простягався Південно-Західний фронт російської армії, який був складником Східного фронту.
- Унаслідок бойових дій у 1914–1915 рр. західноукраїнські землі перебували під російською окупаційною владою, а потім повернулися під австрійську. Це мало негативні наслідки для українців.
- У складі австро-угорської армії в роки війни створили легіон (полк) УСС.

Запитання і завдання

1. Охарактеризуйте перебіг подій Першої світової війни на території України в серпні 1914 — жовтні 1915 р. Які події отримали назву «Галицька битва»?
2. Відомий український громадський діяч Д. Дорошенко називав політику російської влади в Галицько-Буковинському генерал-губернаторстві «тріум-

фом російського націоналізму», а російський політик П. Мілюков — «європейським скандалом». Чи відповідала реаліям така оцінка подій?

3. Охарактеризуйте бойовий шлях легіону (полку) УСС у 1914–1915 рр.
4. Охарактеризуйте російську політику на західноукраїнських землях в 1914–1915 рр. за планом: 1) назва й адміністративно-територіальний устрій окупаційного органу, створеного російською владою; 2) керівник; 3) головне завдання окупаційної адміністрації; 4) політика щодо українців; 5) церковна політика.
5. Обговоріть у групах. Львівська газета «Діло» 2 травня 1915 р. про бій УСС під Маківкою писала: *«Битва на Маківці — це перша велика спроба галицьких українців стати найактивнішим чинником історії, стати ковалями й творцями своєї будучини»*. Чи згодні ви з цим твердженням?
6. Підготуйте презентацію на тему: «УСС у боях 1914–1915 рр.».

§ 4. Бойові дії на території України в 1916 — на початку 1917 р.

За цим параграфом ви зможете:

- розповідати про події Першої світової війни, які відбувалися на українських землях у цей період;
- характеризувати участь у бойових діях Українських січових стрільців у 1916 — на початку 1917 р.;
- визначати, які зміни сталися в російській окупаційній політиці;
- пояснювати, як змінилося ставлення українців до Австро-Угорщини;
- характеризувати особливості життя в роки війни;
- визначати зміст соціально-економічної, політичної кризи в Російській і Австро-Угорській імперіях.

Пригадайте:

1. Які ключові події відбувалися на Східному фронті Першої світової війни в 1916–1917 рр.?
2. Які зміни відбулися у ставленні населення до війни?

1. Воснні дії на українських землях у 1916 — на початку 1917 р.

Після поразок 1915 р. російська армія оговталась і в 1916 р. організувала цілу низку наступальних дій. **4 червня — 20 вересня 1916 р.** війська Південно-Західного фронту під командуванням генерала О. Брусилова провели операцію, що увійшла в історію як **«Брусиловський прорив»**. Унаслідок наступу росіяни взяли Луцьк, а пізніше — Чернівці. «Брусиловський прорив» дозволив російським військам просунутися до 120 км уперед на лінії фронту в 340 км та оволодіти територією площею 25 тис. км². Вони частково відвоювали Західну Волинь, Східну Галичину й Північну Буковину. На початку вересня 1916 р. фронт стабілізувався на лінії Киселин—Золочів—Бережани—Галич—Станіслав—Ворохта.

До червня 1917 р. бої на фронті знову набули позиційного характеру. Перемога росіян спонукала Румунію до вступу у війну на боці Антанти. Але вона швидко зазнала поразки. Росія була змушена рятувати нового союзника. Так утворився новий Румунський фронт.

► Яка подія стала визначальною на фронті у 1916 р.?

2. Участь Українських січових стрільців у подіях війни 1916 — 1918 рр.

3 березня 1916 р. полком УСС командував підполковник А. Варивода. Стрільці разом із австрійцями утримували позиції в окопах уздовж західного берега річки Стрипи, коли розпочався «Брусиловський прорив». У серпні 1916 р. в позиційних боях під Потуторами полк зазнав поразки та відступив, не витримавши російського наступу. Австрійське командування всю вину за російський прорив поклало на січовиків. Полк УСС розформували, а замість нього створили два курені — бойовий і резервний. Остаточно підірвали вплив і значення УСС вересневі бої 1916 р. **29–30 вересня 1916 р.** підрозділ був оточений російською армією в районі гори **Лисоня** під Бережанами й розгромлений.

У жовтні 1916 р. відбувалося переформування й відродження полку. У його складі створили окрему Гуцульську сотню кількістю 180 стрільців. Новим комендантом полку УСС у грудні 1916 р. було призначено австрійського майора Франца Кікаля.

Після переформування полку в лютому 1917 р. січовики повернулися на фронт під м. Бережани. На початку липня 1917 р. під час останнього наступу росіян в бою під Конюхами в полон потрапило багато січовиків. З 400 старшин і стрільців, що уціліли, було сформовано новий курінь УСС, який здійснив похід до р. Збруч.

У березні–жовтні 1918 р. полк УСС під командуванням сотника О. Микитки у складі австро-угорської армії здійснив похід у Наддніпрянську Україну, був розташований на Херсонщині і прикомандирований окупаційною владою до групи архієпископа Вільгельма Габсбурга (полковника **Василя Вишиваного**). У жовтні **1918 р.** полк УСС було переведено у Чернівці. Після проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) у листопаді 1918 р. стрільці прибули до Львова, де стали ядром Української галицької армії (УГА).

► Які ключові події відбулись у долі УСС у 1916–1917 рр.?

Брусиловський прорив, 1916 р.

Постать в історії

Василь Вишиваний (Вільгельм Габсбург) (1895–1950(?)) — онук австрійського імператора Франца-Йосифа, австрійський архієпископ, ерцгерцог. З молодих років проживав в українському середовищі Галичини. Вивчив українську мову. Брав участь у Першій світовій війні. У квітні 1918 р. був призначений командиром УСС. У 1919–1920 рр. співпрацював з С. Петлюрою. У 1921 р. повернувся до Відня. Був тісно пов'язаний з українською еміграцією. У 1947 р. заарештований радянськими спецслужбами. Загинув у таборі.

3. Політика Росії та Австро-Угорщини в Західній Україні

На території Західної Волині, Східної Галичини та Північної Буковини, відвоєнованих в Австро-Угорщини в результаті «Брусиловського прориву», російська влада відновила **«Генерал-губернаторство областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни»**, що існувало в липні 1916 — лютому 1917 р. та складалося з Чернівецької і Тернопільської губерній. Очолював його генерал *Ф. Трепов*. Головним завданням очолювана ним адміністрація вважала забезпечення потреб армії, фронту та *«уникнення всякої політичної тенденції при управлінні краєм»*. Щодо українства політика в цей період була нейтральною. Безперешкодно видавалися дозволи на відкриття українських шкіл. У церковній політиці здійснювалася підтримка виключно православної церкви.

Пошук винних у воєнних поразках спричинив восени 1916 р. другу хвилю переслідувань австро-угорською владою українського населення. Розгорнулися нові масові інтернування українців до *концентраційних таборів*. У вересні 1916 р. лише до табору Талергоф прибуло ще 2 тис. заарештованих українців.

Боротьба з москвофільством та ізоляція значної кількості українців у концентраційних таборах стали характерними рисами ставлення Австро-Угорщини до українства в роки війни. Абсолютно обґрунтовані упереджувальні заходи перетворилися на безконтрольний терор проти всього українського населення. Він супроводжувався відвертими зловживаннями військовиків і жандармів, серед яких з особливою жорстокістю ставилися до українців угорці. Від голоду, холоду та епідемій у концентраційних таборах поряд із москвофілами загинули тисячі невинних проавстрійськи налаштованих українців.

- Які зміни відбулись у політиці щодо українства правлячих кіл Росії та Австро-Угорщини в 1916–1917 рр.?

4. Життя на фронті та в тилу в роки війни

Із першого дня Першої світової війни безупинно точилася на українських землях. Наступаючі й відступаючі армії потужними руйнівними хвилями проходили терито-

рісю України, залишаючи після себе випалену землю. Трагедія українського народу була також у тому, що не маючи власної державності, він був змушений воювати один проти одного в арміях ворогуючих держав, які ігнорували його національні інтереси. Із Наддніпрянської України в роки війни до російської армії було мобілізовано 3,5 млн осіб, а із Західної України — близько 700 тисяч. Унаслідок цього суспільство втратило свою найкращу працездатну молоду частину, що знекровило економіку.

Промисловість України була переведена на військові рейки. Потребам фронту підпорядковували й залізничний транспорт. Різко скоротилося виробництво харчових продуктів і товарів легкої промисловості. Це призвело до зниження життєвого рівня більшості верств населення.

Біженці

Великим лихом для населення України було *біженство*. Наприкінці 1915 р. у столиці Австро-Угорщини перебувало вже 137 тис. утікачів із Західної України. Розмах переселенських процесів примусив австрійських урядовців розпочати організацію спеціальних таборів для українських біженців. В Австрії для них створили табори у Вольфсбергу, Гмінду та Гредігу. У них біженці жили в досить непоганих умовах.

Проблема біженців та вигнанців стала також великим лихом для населення прифронтових територій України, що перебувало під російською владою. При цьому свідків подій вражала жорстокість у ставленні до переселенців вищого російського командування. Воно розпорядилося розпочати масове виселення з територій, які залишала російська армія. У Києві, Харкові та інших великих містах Наддніпрянщини діяли Комітети допомоги біженцям. Жодних таборів для переселенців влада не створювала. Основні потоки біженців та вигнанців спрямовувалися до центральних губерній Росії.

► Як вплинула війна на життя в тилу?

5. Посилення економічної, соціальної та політичної кризи в Російській та Австро-Угорській імперіях

На початок 1917 р. в соціально-економічному житті країн — учасниць війни посилилися кризові явища. Періодичні мобілізації, зумовлені величезними людськими втратами, залишали господарство без робочих рук. У зв'язку з ускладненнями роботи залізничного транспорту окремі економічні та промислові райони опинились у фактичній ізоляції.

Для покриття військових витрат уряди країн друкували нові гроші, що спричиняло їх знецінення та подорожчання товарів першої необхідності. У Російській імперії в 1916 р. ціни зросли в чотири-вісім разів порівняно з 1914 р. При цьому заробітна

плата більшості працюючого населення не змінилася або навіть зменшилася. Російську імперію, Німеччину, Австро-Угорщину охопила гостра продовольча криза. Російський уряд для її подолання вдався до встановлення твердих цін на продукти харчування та запровадження карткової системи.

Невдоволення населення безпорадністю влади в умовах наростання труднощів воєнного часу сприяло поширенню соціальних протестів. У Наддніпрянщині зростає страйкова боротьба робітників за свої права. Якщо від серпня 1914 до вересня 1915 р. у страйках взяло участь близько 43 тис. робітників, то до вересня 1916 р. кількість страйкарів збільшилася до 228 тис. осіб. Від серпня 1914 до початку 1917 р. в Україні відбулося також понад 160 селянських виступів. Швидко поширювалися заворушення серед утомлених багаторічною війною солдатів.

Одночасно з економічною й соціальною кризами у воюючих державах загострювалася політична криза. Проявом політичної кризи в Австро-Угорщині була вимушена згода офіційного Відня на не вигідне для нього розв'язання польської проблеми. 23 жовтня 1916 р. австрійський імператор Франц-Йосиф разом із німецьким кайзером Вільгельмом оголосили про відновлення на польських землях, відвойованих Німеччиною в Російській імперії, Польської держави під фактичним німецьким протекторатом. 5 листопада імператор підтвердив «особливий» статус Галичини та її автономію без будь-якого поділу на польську та українську частини. Це викликало обурення та протести українських громадсько-політичних діячів краю.

У Російській імперії також спостерігалися ознаки політичної кризи. Цар Микола II відправляв у відставку одних чиновників і призначав інших, які теж швидко втрачали посади.

- У чому проявлявся кризовий стан Росії та Австро-Угорщини на кінець війни?

Висновки

- У 1916 р. відбулися нові запеклі бої на території України, які супроводжувалися значними втратами.
- У 1916 р. тривав бойовий шлях Українських січових стрільців. За всіма показниками бойового вишколу, військової дисципліни та підготовки він став за родком української національної армії.
- На початок 1917 р. стало зрозумілим, що три роки кровопролитної війни не принесли перемоги жодній із воюючих сторін. Війна затягувалася, а соціально-економічне становище держав, які брали в ній участь, погіршувалося.
- Політика російської влади на відвойованих в Австро-Угорщини українських землях у цей період набула більш нейтрального характеру. Австро-Угорщина продовжувала репресії проти українства.
- Тягар війни ліг на плечі більшості населення, що призвело до зростання невдоволення на фронті та в тилу.

? Запитання і завдання

1. Як відбувалися бойові дії на українських землях у 1916 — на початку 1917 р.?
2. Охарактеризуйте участь УСС у подіях війни 1916 — початку 1917 р. Чиєю перемогою завершився бій УСС із російською армією в районі гори Лисоня в 1916 р.?
3. Порівняйте політику, яка здійснювалася російською владою на окупованих землях у 1914–1915 рр. та в 1916 — на початку 1917 р.
4. Охарактеризуйте політику Австро-Угорщини на західноукраїнських землях у цей період.
5. Визначте особливості життя на фронті та в тилу в період війни.
6. Наведіть факти, що свідчать про посилення економічної, соціальної і політичної кризи в Росії та Австро-Угорщині.

Практичне заняття

**«Перша світова війна — як виклик людському виживанню.
Повсякденне життя на фронті й у тилу»**

Узагальнення знань за розділом I
«Україна в роки Першої світової війни»

Тестові завдання для підготовки
до тематичного оцінювання за розділом I
«Україна в роки Першої світової війни»

Тексти практичних робіт, уроків узагальнення знань,
тестових завдань розміщено за посиланням:

bohdan-digital.com/edu10/

edu10

РОЗДІЛ II

Початок Української революції

§ 5. Розгортання Української революції у березні–травні 1917 р.

За цим параграфом ви зможете:

- розповідати про події, які започаткували Українську революцію;
- характеризувати особливості складу Центральної Ради та її політичної програми;
- визначати основні політичні партії, які в цей час вели боротьбу за вплив на населення Наддніпрянщини;
- пояснювати, чому і як розпочався процес українізації армії.

Пригадайте:

1. Що таке революція?
2. Коли відбувалася Перша російська революція? Яке завдання стояло перед нею?
3. Чому вона зазнала поразки?
4. Як вплинула Перша світова війна на соціально-економічне і політичне становище Російської імперії?

1. Початок Російської революції та Україна

Війна виявила нездатність царизму ефективно управляти державою. Поступове погіршення соціально-економічної ситуації, військові поразки та кризові явища в політичному житті призвели до того, що Російську імперію охопила криза, яка спричинила революційний вибух. **8 березня 1917 р.** в Петрограді розпочалася **революція**, внаслідок якої було повалено самодержавство. Вагому роль у перемозі повстання відіграли солдати-українці Волинського полку. 12 березня повсталі створили Петроградську раду робітничих і солдатських депутатів, у якій першість мали ліві партії, а 15 березня за її згодою сформувався **Тимчасовий уряд** — орган виконавчої влади, що повинен був керувати Росією до скликання Установчих зборів, які визначають форму її державного ладу. Тимчасовий уряд був сформований з правих і центристських партій.

В Україні Тимчасовий уряд передав виконавчу владу повітовим і губернським комісарам, якими стали голови земських управ. Поряд із ними, формувалася система рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, яких в Україні в цей період налічувалося близько 250–300. Із них 180 було зосереджені на Донбасі та у великих промислових центрах. Дедалі більший вплив в них почали відігравати більшовики.

13–17 березня в Києві утворили Губернську раду об'єднаних громадських організацій як представницький орган Тимчасового уряду на місцях.

! **Українська революція 1917–1921 рр.** — перебіг подій, що характеризують національно-визвольну боротьбу українського народу у зазначений період за відновлення своєї державності. Термін був запроваджений в обіг самими учасниками подій.

Одразу після зміни влади у Петрограді на Наддніпрянщині розпочалася Українська революція 1917–1921 рр. Її рушійними силами стали прихильні до ідеалів українського національно-визвольного руху представники різних верств населення — селяни, робітники, солдати, інтелігенція, підприємці та ін. Передумови й причини Української революції відображали усю складність проблем, яку вона мала вирішити.

Передумови й причини Української революції 1917–1921 рр.

Основні передумови			
Політична	Соціальна	Економічна	Національно-культурна
Війна унаочнила, що обидві імперії не будуть сприяти розвитку українців й перебування у їхньому складі в період кризи державних організмів небезпечне	Важке соціальне становище населення. Невирішеність аграрного питання	Наявність значного економічного потенціалу, який не використовується в інтересах народонаселення українських земель	Досвід інших країн засвідчував, що національно-культурні потреби народів не задовольнялися без їхньої боротьби

Причини			
Активізація зусиль у намаганнях відновити українську державність	Прагнення сприяти невідкладному вирішенню першочергових соціальних проблем	Необхідність стати господарями на своїй землі	Посилення боротьби за задоволення національно-культурних потреб українського народу

Привід	
Початок Російської революції 1917 р.	

Головна мета	Рушійні сили
Зробити можливим задоволення політичних, соціальних, економічних і національно-культурних потреб українського народу	Національно-свідомі представники різних верств тогочасного українського суспільства

2. Утворення Української Центральної Ради

16–17 березня члени Товариства українських поступовців також скористалися інструкціями Тимчасового уряду й стали формувати за зразком міських або губернських рад представницький орган київських українських громадських організацій — **Українську Центральну Раду (УЦР)** для координації національного

руху. **20 березня 1917 р.** було сформовано керівництво УЦР. Ця дата була визнана засновниками ради днем її створення. Головою УЦР обрали М. Грушевського. До Української Центральної Ради увійшли представники ТУП, українських політичних партій, православного духовництва, кооперативних, студентських, наукових і культурно-освітніх організацій.

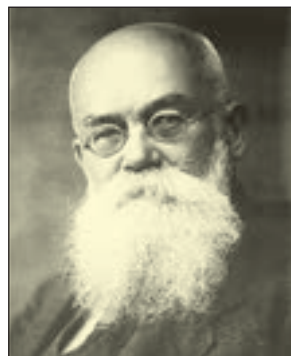

Будинок, де засідала Центральна Рада

З часом Рада перетворилася на справжній представницький орган народу України. 22 березня Українська Центральна Рада звернулася з відозвою до співвітчизників, де було сформульовано прагнення автономії для українського народу.

! **Національно-територіальна автономія** — можливість національної спільноти здійснювати самоврядування на певній території і самостійно вирішувати питання в межах, передбачених загальнодержавним законом (конституцією).

Основна роль в обґрунтуванні ідеї надання Україні національно-територіальної автономії в перебудованій на федеративну демократичну республіку Російській державі належала М. Грушевському. Він розглядав національно-територіальну автономію України як територіальне об'єднання всіх етнічних українських земель на основі широкого демократичного громадського самоврядування. Об'єднання самостійно вирішуватиме всі свої справи — економічні, культурні, політичні, розпоряджатиметься своїми доходами, землями, матиме власне законодавство, суд. У федерації М. Грушевський вбачав об'єднання в одній союзній (федеративній) державі кількох національних. До повноважень федерації він відносив зовнішню політику, військові справи, прийняття загальнодержавного законодавства. Таким чином, М. Грушевський вважав федералізм можливою й реальною формою впорядкування національно-державного розвитку українського та інших народів Російської держави.

Михайло Грушевський

► Яка програма діяльності була сформульована УЦР?

3. Політичні партії в боротьбі за вплив на населення

Революція привела до поживавлення суспільно-політичного життя в Україні. Активізувалася діяльність політичних партій. На українських землях, як і раніше, діяли загальноросійські партії — октябристи, кадети, соціал-демократи (більшовики та меншовики), есери, чорносотенні організації.

Поряд із загальноросійськими, в Україні діяли українські, польські, єврейські та інші політичні партії. Також активно розгорталося формування нових та відновлення діяльності призабутих українських політичних організацій. 25–26 березня 1917 р. колишні члени Української демократично-радикальної партії та Товариства українських поступовців утворили **Союз Українських автономістів-федералістів**. У червні 1917 р. він був перейменований на Українську партію соціалістів-федералістів (УПСФ), або есефів. За своєю спрямованістю це була центристська, ліберально-демократична партія. Її керівниками стали Д. Дорошенко та С. Єфремов. Партія ставила за мету домагатися національно-територіальної автономії України у складі демократичної Російської республіки.

Сергій Єфремов

17–19 квітня 1917 р. в Києві відбулася конференція *Української соціал-демократичної партії (УСДП)*, вона виступала за автономію України. Лідерами партії були В. Винниченко і С. Петлюра. 17–18 квітня 1917 р. в Києві скликали установчий з'їзд *Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР)*, яких називали українськими есерами. Учасники з'їзду заявили, що партія боротиметься за негайне втілення в життя національно-територіальної автономії України та передачу землі селянам. За своєю спрямованістю це була ліва, народницька партія. Її очолювала студентська молодь — М. Ковалевський, П. Христюк, М. Шраг та ін.

► Чому у назві більшості українських партій наявне слово «соціалізм»?

4. Український національний конгрес (з'їзд)

Із розгортанням революції міцнів і ставав вагомим фактором суспільно-політичного життя український національний рух. Свідченням цього були численні українські збори, демонстрації та маніфестації, що вирували в різних містах Наддніпрянщини.

29 березня в Києві міська влада організувала «День свята революції» — масову маніфестацію, у якій взяли участь понад 100 тис. осіб. Окремою колоною в ній під національними жовто-блакитними прапорами, своїми гаслами й піснями виділялися українські організації. **1 квітня в Києві була проведена «українська маніфестація»** — самостійна акція українських громадсько-політичних сил. На площі Святої Софії відбулося перше публічне українське віче, що висловилося за територіальну автономію України в складі федеративної

Українська маніфестація на Софійській площі у Києві. 1 квітня (19 березня) 1917 р.

Росії. У виступах учасники віча вимагали, щоби Тимчасовий уряд проголосив декларацію про надання такої автономії, запровадив українську мову в школах, судах і державних установах тощо.

19–21 квітня 1917 р. в Києві працював **Український національний конгрес (з'їзд)**. Він поклав в основу тогочасного державного будівництва України ідею її національно-територіальної автономії у складі демократичної Російської федерації. Цю ідею підтримали всі українські політичні партії.

В останній день роботи конгресу було обрано новий склад Української Центральної Ради. Вона мала складатися зі 150 депутатів. Дві третини мандатів надавалися територіям (губерніям і містам), одна — організаціям. На конгресі обрали 118 членів УЦР. Головою її, на підставі таємного голосування, став М. Грушевський. Його заступниками стали В. Винниченко та С. Єфремов.

Після Українського національного конгресу Центральна Рада фактично перетворилася з київської на загальноукраїнську організацію. Оцінюючи рішення конгресу, один з його учасників П. Христюк писав: *«Національним конгресом закінчився період Української революції — національно-культурницький і підготовчий — і почався другий період національно-політичної боротьби»*.

► Який основний підсумок роботи Українського національного конгресу?

5. Початок «українізації» армії. «Вільне козацтво»

Революційне піднесення поширилося на солдатські маси й сприяло зростанню їхньої національної свідомості. Зокрема, стала відбуватися «українізація» армії.

«Українізація» армії — процес утворення українських національних збройних формувань із частин російської армії в роки революції.

Центром українізації армійських частин став Київ. У роки війни тут проходив військову службу основоположник українського націоналізму М. Міхновський. Саме він першим висунув ідею створення українських національних збройних сил. За його ініціативою у березні на нараді представників київського гарнізону заснували **«Український військовий клуб імені гетьмана Павла Полуботка»** й ухвалили рішення розгорнути невідкладне формування української національної армії. Осередки клубу створювалися на фронтах та в містах України. Вони мали сприяти зростанню національної свідомості військовиків-українців, розповсюджуючи серед них брошури, журнали й відозви.

Діяльність М. Міхновського та його прибічників збурила негативну реакцію в лідерів УЦР. Вони доводили, що «українізація» існуючих військових підрозділів шкідлива, й виступали за заміну регулярної армії добровільною народною

Микола Міхновський

Полуботківці під час демонстрації

*Засновники Вільного козацтва
Семен Гризло (праворуч) та Никодим
Смоктій (ліворуч)*

міліцією. Такі погляди відповідали тогочасним антивоєнним поглядам європейських соціал-демократів на армію як елемент завойовницької політики панівних верств експлуататорських держав.

1 травня під час військового свята солдати, за підтримки керівників «Українського військового клубу імені Павла Полуботка», самочинно проголосили себе першим Українським козачим полком ім. гетьмана Б. Хмельницького. УЦР, аби зберегти контроль над процесом, неохоче погодилася.

У квітні 1917 р. в Звенигородському повіті на Київщині для охорони громадського порядку були сформовані перші українські добровільні підрозділи, що дістали назву «**Вільне козацтво**». Поступово вільнокозацький рух поширився на Київщину, Чернігівщину, Полтавщину, Катеринославщину, Херсонщину й Кубань. Відділи

«Вільного козацтва» створювалися за територіальним принципом із національно свідомих селян і робітників.

18–21 травня 1917 р. в Києві відбувся **I Всеукраїнський військовий з'їзд**, скликаний за ініціативою УЦР. Понад 700 його депутатів від близько 900 тис. військовиків-українців, які висловили підтримку Українській Центральній Раді, заявили, що вважають за необхідне вимагати від Тимчасового уряду й Ради робітничих і солдатських депутатів негайного надання національно-територіальної автономії Україні, підтримали подальшу «українізацію» армії та флоту. Для здійснення «українізації» військових частин з'їзд створив Український військовий генеральний комітет, очолюваний С. Петлюрою, який увійшов до складу Центральної Ради. Завдяки проведенню з'їзду УЦР перебрала справу «українізації» армії у свої руки, її вплив у військах став зростати.

► Чому почалася стрімка «українізація» частин російської армії?

«Вільне козацтво» — українські добровільні військово-міліційні формування, створені в Україні в 1917–1918 рр.

Висновки

- Поштовхом до Української революції стало повалення самодержавства.
- Головним змістом діяльності Української Центральної Ради на початковому етапі Української революції стало домагання національно-територіальної автономії України у складі демократичної федеративної Російської республіки.

- Курс УЦР здобув підтримку на Українському національному конгресі та I Всеукраїнському військовому з'їзді.
- Національне піднесення перших місяців революції сприяло розгортанню «українізації» армії.

Запитання і завдання

1. У чому полягав вплив подій у Петрограді на розгортання революції в Україні?
2. Охарактеризуйте особливості утворення складу та програми Української Центральної Ради. Яка подія була визнана засновниками УЦР датою її створення?
3. Якими є передумови, причини, рушійні сили Української революції?
4. Які факти свідчать про активізацію діяльності українських політичних партій у роки революції?
5. Наведіть факти, що підтверджують підтримку народними масами боротьби за державні права України, розпочатої українськими політиками.
6. Проаналізуйте діяльність Українського національного конгресу. Якими були його рішення?
7. Охарактеризуйте особливості початку «українізації» армії.
8. Об'єднайтеся у малі групи та обговоріть, якими були характерні риси початкового етапу Української революції. Чому українські політичні партії виявились неготовими до революції?

§ 6. Проголошення автономії України

За цим параграфом ви зможете:

- визначати і характеризувати основні положення I та II Універсалів Української Центральної Ради;
- вказувати на особливості формування української державності влітку–восени 1917 р.;
- пояснювати, як і чому відбувалося загострення відносин Української Центральної Ради та Тимчасового уряду Росії.

Пригадайте:

1. Якою була мета діяльності УЦР?
2. Коли утворився Тимчасовий уряд Росії?
3. Назвіть українські політичні партії, що діяли в Україні на початку революції. Що вони мали на меті?

1. I Універсал Української Центральної Ради. Утворення Генерального Секретаріату

26 травня 1917 р. Українська Центральна Рада направила до Петрограда делегацію, очолювану В. Винниченком, для переговорів із Тимчасовим урядом та Радою робітничих і солдатських депутатів. Планувалося вирішити питання про автономію України, утворення на основі УЦР крайового органу влади, заснування посади комісара України при Тимчасовому уряді, українізацію фронтових частин тощо. Проте шестиденні переговори завершилися безрезультатно. Тимчасовий уряд повідомив,

що не може визнати УЦР виразницею волі всього українського народу, а розв'язання питання автономії України належить всеросійським Установчим зборам.

Тим часом на підтримку УЦР висловився **I Всеукраїнський селянський з'їзд**. 18–23 червня 1917 р. у Києві провели **II Всеукраїнський військовий з'їзд**, який засудив політику Тимчасового уряду щодо України, запропонував УЦР більше не звертатися до нього й *«негайно приступити до твердої організації краю... тобто до фактичного переведення в життя підвалин автономного ладу»*.

23 червня 1917 р. в останній день Всеукраїнського військового з'їзду В. Винниченко, за дорученням УЦР, оголосив **«Універсал Української Центральної Ради до українського народу в Україні й поза нею сущого»**. У ньому проголошувався намір самостійно розбудовувати автономію України.

! **Універсал** — розпорядчий акт адміністративно-політичного характеру. Кваліфікується також як урочиста грамота, декларація, маніфест. Універсалами також називалися маніфести Української Центральної Ради, що виконували функції основних тимчасових документів конституційного характеру.

 Документи розповідають**Із І Універсалу Української Центральної Ради**

...Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою Російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своє життя. Хай порядок і лад в Україні дають обрані вселюдним, рівним, прямим і таємним голосуванням Всенародні Українські Збори (Сейм). Усі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Вкраїні, мають право видавати тільки наші Українські Збори...

...Ми гадали, що Центральне Російське Правительство простягне нам руку в сій роботі, що в згоді з ними ми, Українська Центральна Рада, зможемо дати лад в нашій землі. Але Тимчасове Російське Правительство одкинуло всі наші домагання... І тепер, народе Український, нас приневолено, щоб ми самі творили нашу долю. Ми не можемо допустити край наш на безладдя та занепад... І через те ми, Українська Центральна Рада, видаємо сей Універсал до всього нашого народу і оповіщаємо: однині самі будемо творити наше життя.

І Універсал УЦР

В городах і тих місцях, де українська людність живе всуміж з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя.

1. Як у документі проголошувалася автономія України?
2. Яким мав стати вищий законодавчий орган в Україні?
3. Яким було ставлення до національних меншин, що проживали на території України?

В Україні І Універсал УЦР сприйняли загалом схвально. Однак виконками Рад робітничих і солдатських депутатів ухвалили резолюцію, у якій засуджувалося проголошення автономії України до загальноросійських Установчих зборів, підкреслили, що це є безвідповідальним кроком УЦР, який негативно вплине на розвиток революції.

У Петрограді переважало несприйняття цього кроку. Голова Тимчасового уряду Г. Львов закликав українців: *«Не йдіть необачним шляхом розпорошення сил визволеної Росії, не відривайтеся від загальної батьківщини, не розколюйте війська, не завдавайте нетерплячим бажанням зараз же змінити форми державного устрою України смертельного удару всій державі і самим собі!»*. Петроградська Рада робітничих і солдатських депутатів також виступала проти проголошення автономії України УЦР й закликала її очікувати Установчих зборів.

Отримавши підтримку народу, УЦР продовжила кроки з реального наповнення змісту проголошеного Універсалу. **28 червня 1917 р.** було сформовано перший уряд автономної України під назвою **Генеральний Секретаріат**. Його очолив

Володимир Винниченко

В. Винниченко. До складу уряду входили генеральний писар П. Христюк і сім генеральних секретарів: Х. Барановський (фінанси), С. Єфремов (міжнаціональні справи), М. Стасюк (продовольчі справи), Б. Мартос (земельні справи), С. Петлюра (військові справи), В. Садовський (судові справи), І. Стещенко (народна освіта). За партійною приналежністю у складі першого уряду Центральної Ради переважали соціал-демократи, за професійною підготовкою до його складу увійшли кооператори, письменники, учені, журналісти, партійні діячі. Жодного професійного адміністратора в ньому не було.

► Якою була реакція суспільства, влади Росії на І Універсал?

2. II Універсал Української Центральної Ради та його наслідки

Улітку 1917 р. російська армія здійснила провальний наступ на Південно-Західному фронті. Вона втратила близько 150 тис. осіб і покинула Галичину. Це спричинило поглиблення політичної кризи в країні. Тимчасовий уряд, шукаючи підтримки, спробував урегулювати відносини з Українською Центральною Радою. 11–12 липня в Києві відбулися переговори делегації Тимчасового уряду в складі М. Терещенка, О. Керенського та І. Церетелі з керівництвом УЦР із приводу ситуації, що склалася після проголошення І Універсалу. Делегація заявила, що Тимчасовий уряд не буде заперечувати автономії України, однак просить утриматися від публічного оголошення цього й залишити ухвалення такого рішення Всеросійським Установчим збором.

Досягнутий компроміс був викладений у двох документах різної форми, але майже однакового змісту — постанові Тимчасового уряду «Про національно-політичне становище України» та II Універсалі Української Центральної Ради. За ним Тимчасовий уряд, не очікуючи Установчих зборів, визнавав УЦР крайовим органом влади за умови її поповнення представниками національних меншин, а Центральна Рада зобов'язувалася самочинно не проголошувати автономії України. Разом із представниками національних меншин УЦР мала підготувати закон про автономію України, який буде затверджений Установчими зборами. Російські представники погодилися, що Центральна Рада виділить зі свого складу Генеральний Секретаріат, який буде затверджений Тимчасовим урядом як вищий орган виконавчої влади в Україні.

16 липня 1917 р. після отримання Українською Центральною Радою постанови Тимчасового уряду про затвердження Генерального Секретаріату, згідно з попередньою домовленістю, було ухвалено й оголошено **II Універсал**. На основі цих документів Україна набула статусу окремого територіально-адміністративного утворення з власним представництвом. Для розв'язання питань, що виникали між сесіями, УЦР утворила Малу Раду, що складалася із 40 представників від українських та 18 — від неукраїнських організацій. Головою її президії став М. Грушевський.

Досягнутий компроміс не міг повністю влаштувати жодну зі сторін. З обох боків на адресу учасників переговорів лунали звинувачення у зраді національних інтересів. У ніч із **17 на 18 липня 1917 р.** в Києві підняли **повстання прибічники самостійності України**. У червні на військовому розподільчому пункті міста близько 5 тис. солдатів-українців проголосили себе «Другим українським полком імені П. Полуботка». Його керівники разом із членами УЦР, не задоволеними діяльністю керівництва, планували збройним шляхом захопити владу в Києві й примусити Українську Центральну Раду проголосити незалежність України. На ранок 18 липня полуботківці роззброїли кілька частин київського гарнізону, захопили штаб міліції, військову комендатуру, арсенал, банк, скарбницю та інтендантські склади. УЦР та українські політичні партії засудили дії полуботківців і відмежувалися від них. Генеральний Секретаріат разом із військами Київського військового округу придушив виступ полуботківців.

28 липня 1917 р. УЦР на виконання домовленостей, оформлених у II Універсалі, затвердила «Статут вищого управління України». Відповідно до нього, повноваження Генерального Секретаріату поширювалися на Київську, Волинську, Подільську, Полтавську, частину Чернігівської, Харківську, Херсонську, частину Таврійської та Катеринославську губернії. Генеральний Секретаріат формувався УЦР, відповідав перед нею, але затверджувався Тимчасовим урядом. Усі урядові установи в Україні підлягали владі Генерального Секретаріату. Він зобов'язувався представляти на затвердження Тимчасового уряду всі законопроекти та обрахунки витрат на потреби України, ухвалені УЦР.

Офіційний Петроград не погодився з цим документом. Через деякий час Тимчасовий уряд, відхиливши «Статут», затвердив **«Тимчасову інструкцію для Генерального Секретаріату Тимчасового правительства в Україні»**, згідно з якою повноваження Генерального Секретаріату поширювалися лише на Київську, Волинську, Подільську, Полтавську й частину Чернігівської губерній. Генеральний Секретаріат ставав органом Тимчасового уряду, а не УЦР. Із його повноважень виключалися військові, продовольчі справи, шляхи сполучення, пошта, телеграф, право призначення на урядові посади в Україні. Усі ініціативи Генерального Секретаріату і кандидати на посади в його складі затверджувалися Тимчасовим урядом.

«Інструкція» викликала бурхливе обговорення в Раді. Було вирішено не приймати положення документа, а взяти їх до відома та чекати подальших подій.

3. Загальнонаціональна криза

Тимчасовий уряд Росії не зміг налагодити ефективне управління державою після повалення царизму. Поразки на фронті, розгул анархії та насильства, самочинне захоплення землі селянами, виступи робітників, вимоги надання автономії Україні, незалежності Польщі та Фінляндії, спроби захоплення влади більшовиками в Петрограді, катастрофічний спад виробництва, інфляція тощо — такими були характерні риси ситуації, що склалася в країні. Усе це свідчило про наближення загальнонаціональної кризи. Верховний головнокомандувач генерал Л. Корнілов запропонував для наведення порядку в країні встановити воєнний стан і запровадити смертну кару в тилу.

Не дочекавшись підтримки уряду, той вирішив діяти самостійно. **7 вересня 1917 р.** у своїй телеграмі Керенському Корнілов зажадав передачі йому всієї повноти влади. Війська повинні були встановити контроль над Петроградом. Командування Південно-Західного й Румунського фронтів, штаби Київського та Одеського військових округів взяли владу в Україні. Керенський оголосив Корнілова зрадником і закликав усі революційні сили захистити демократію.

Заколотники складають зброю

В Україні, як і в інших регіонах, Корніловський заколот провалився. 9 вересня Українська Центральна Рада звернулася до населення з відозвою, у якій закликала згуртуватися для боротьби з контрреволюційним виступом, підкресливши, що єдина законна влада в Росії — Тимчасовий уряд, а в Україні — Центральна Рада та її Генеральний Секретаріат. Для боротьби із заколотниками УЦР створила Комітет порятунку революції. Завдяки рішучим і швидким діям виступ військових придушили. Проти змовників виступила більшість особового складу частин Південно-Західного та Румунського фронтів. У Бердичеві солдати заарештували командувача Південно-Західного фронту генерала А. Денікіна й перешкодили йому відправити війська до Києва.

Придушення Корніловського заколоту сприяло зростанню впливу серед населення більшовиків, які найбільш активно протистояли заколоту. Вони сформували й озброїли, за дозволом Тимчасового уряду, загони Червоної гвардії. Розпочався процес більшовизації рад. В умовах поглиблення загальнонаціональної кризи більшовики взяли курс на збройне повстання та захоплення влади.

► Чому УЦР під час Корніловського заколоту підтримала Тимчасовий уряд Росії?

4. Продовження «українізації» армії. З'їзд народів Росії

Улітку — восени 1917 р. тривав процес «українізації» армії. Ініціатором процесу став Український військовий клуб імені гетьмана Павла Полуботка, створений М. Міхновським. Першим «українізованим» підрозділом Російської армії став полк ім. Б. Хмельницького. Прискоренню таких змін сприяв наказ командувача Південно-Західного фронту про українізацію 34-го армійського корпусу 7-ї російської армії. Підрозділ дістав назву **Перший Український корпус** і налічував 40 тис. бійців. Його командувачем став генерал-лейтенант П. Скоропадський — нащадок давнього гетьманського роду. Старшини корпусу мали окремі відзнаки — погони з жовтими смугами на блакитному тлі. На початок вересня 1917 р. було організовано 27 українізованих дивізій, а кількість українізованих вояків становила близько 1,5 млн із 4 млн солдатів-українців у складі російської армії.

У серпні–вересні активно розвивався рух «Вільних козаків». А 16–20 жовтня 1917 р. його учасники зібралися на I Всеукраїнському з'їзді в Чигирині. Отаманом «вільних козаків» було обрано командира Першого Українського корпусу генерала П. Скоропадського.

Однак лідери УЦР, які перебували в полоні соціалістичних ідей, що армія — це апарат насилля над народом, прохолодно ставилися до створення власного війська й не підтримали вільнокозацький рух.

Однією з помітних подій тогочасного суспільно-політичного життя України став З'їзд представників національностей та областей колишньої Російської імперії (**З'їзд народів**), що відбувся **21–28 вересня 1917 р.** в Києві в приміщенні Педагогічного музею. У з'їзді взяли участь 89 делегатів від народів, що виступали за реорганізацію Росії на федеративних засадах: українців, латвійців, литовців, естонців, поляків, білорусів, євреїв, татар, грузинів, молдаван, бурятів, донських козаків, союзу козацьких військ. Ініціатором проведення З'їзду народів була Українська Центральна Рада. Він мав би проголосити федеративний устрій Росії, обговорити основні засади побудови нової держави.

На останньому засіданні З'їзду народів делегати ухвалили ряд постанов, зокрема «Про федеративний устрій Російської держави», «Про національно-персональну автономію», «Про загальнодержавну і крайову мови». Важливим було те, що у своїх рішеннях з'їзд підтримав сформульоване в I Універсалі УЦР положення, що народи мають право крайовими Установчими зборами проголошувати свої автономії, не очікуючи всеросійських Установчих зборів.

► З якою метою у Києві було проведено З'їзд народів Росії?

5. Загострення відносин Української Центральної Ради та Тимчасового уряду

Після придушення заколоту генерала Л. Корнілова Тимчасовий уряд не зміг стабілізувати ситуацію. У країні набирала обертів загальнонаціональна криза. Намагаючись знайти вихід із неї, Тимчасовий уряд проголосив Росію республікою, призначив на листопад 1917 р. вибори до Установчих зборів і скликав у Петрограді Демократичну раду з функціями органу, який мав контролювати діяльність уряду до відкриття Установчих зборів.

Українська делегація на Демократичній нараді виступила з власною програмою, схваленою УЦР. Вона, зокрема, передбачала:

*Бійці Українського корпусу
П. Скоропадського*

- Передачу всієї повноти влади в Україні до Української Центральної Ради та її Генерального Секретаріату, сформованого відповідно до «Статуту вищого управління України».
- Визнання за всіма народами колишньої Російської імперії права на нічим не обмежене самовизначення.
- Скликання кожною нацією та краєм, які того домагаються, власних національно-крайових Установчих зборів.
- Скликання всеросійських Установчих зборів у призначений час без будь-яких зволікань.

Однак Тимчасовий уряд традиційно відкладав розв'язання питання національно-територіальної автономії та інших питань до Установчих зборів. Розуміючи, що подальша невизначеність лише погіршить ситуацію, 7 жовтня 1917 р. Генеральний Секретаріат одностороннім актом заявив про вступ в управління Україною. Дещо пізніше на засіданні Малої Ради затвердили декларацію Генерального Секретаріату, де визначили характер української державності — «об'єднання всієї української землі і всього українського народу в одній автономній одиниці» — та оголосили про підготовку до скликання всенародних Українських Установчих зборів. З огляду на колапс в економіці, Генеральний Секретаріат звернувся до Тимчасового уряду передати йому реальне управління краєм.

У відповідь на це Тимчасовий уряд вирішив терміново викликати до Петрограда членів Генерального Секретаріату для пояснень із приводу рішення УЦР скликати Українські Установчі збори. Однак Винниченко прибув до міста в той час, коли більшовики здійснили збройне повстання, повалили Тимчасовий уряд, й останній зник із політичної арени.

- Чим було зумовлене останнє загострення відносин між УЦР і Тимчасовим урядом Росії?

Висновки

- І Універсал Української Центральної Ради став важливим актом, що утверджував право українського народу на власну державність. Однак ускладнення соціально-економічної та політичної ситуації в Україні примусило УЦР погодитися на компроміс із Тимчасовим урядом, який був оформлений як II Універсал.
- Погіршення ситуації призвело до загальнонаціональної кризи. Прибічники наведення порядку в країні за допомогою сили спробували здійснити Корніловський заколот, який провалився. Після його придушення виникла нова загроза — прагнення більшовиків захопити владу через збройне повстання.

Запитання і завдання

1. Коли було оприлюднено І Універсал УЦР? Охарактеризуйте його зміст.
2. Хто очолив Генеральний Секретаріат у червні 1917 р.?

3. Назвіть основні положення компромісу між УЦР та Тимчасовим урядом, закріплені в II Універсалі.
4. Якими були наслідки прийняття II Універсалу?
5. Проведіть дискусію за проблемою: «Чи був необхідним компроміс між УЦР та Тимчасовим урядом?»
6. Як вплинув на ситуацію в Україні Корніловський заколот?
7. Якими були здобутки в процесі «українізації» армії влітку — восени 1917 р.?
8. Підготуйте презентацію на тему: «Відносини УЦР з Тимчасовим урядом Росії».

§ 7. Проголошення Української Народної Республіки

За цим параграфом ви зможете:

- з'ясувати, за яких обставин було проголошено III Універсал УЦР і які положення він містив;
- охарактеризувати політику УЦР після проголошення III Універсалу.

Пригадайте:

1. Хто такі більшовики? Якими були основні засади їхньої політичної програми?
2. Що таке універсал? Які основні положення I та II Універсалів УЦР?

1. Прихід до влади більшовиків у Росії. Реакція на ці події в Україні

7 листопада 1917 р. в Петрограді більшовики в результаті збройного виступу повалили Тимчасовий уряд. На II Всеросійському з'їзді рад робітничих і солдатських депутатів був утворений новий російський уряд — *Рада народних комісарів (РНК)* на чолі з В. Леніним, а Росію проголошено Республікою рад робітничих, солдатських і селянських депутатів (Радянською Росією). Щоб привернути на свій бік населення, більшовики відразу оприлюднили Декрет про мир і Декрет про землю, які відображали головні прагнення народу в революції. Декрет про мир закликав усі воюючі держави негайно припинити війну та розпочати переговори про мир без будь-яких умов. Декрет про землю скасовував приватну власність на неї, надавав право користування землею всім громадянам Росії, що виявляли бажання обробляти її власною працею.

Одержавши повідомлення про події в Петрограді, у Києві Мала Рада УЦР зібралася на закриті засідання, де було створено Крайовий Комітет з охорони революції в Україні, відповідальний перед УЦР. У відозві до населення Комітет заявив, що його влада поширюється на дев'ять українських губерній. Але він не зумів організувати своєї роботи та передав власні функції Генеральному Секретаріату.

У результаті склалася своєрідна ситуація, за якої в Києві протистояли одна одній три сили: УЦР і віддані їй збройні формування, прибічники Тимчасового уряду, що

Бійці Червоної гвардії, 1917 р.

групувалися навколо штабу Київського військового округу, більшовики, які мали загони Червоної гвардії, керовані військово-революційним комітетом (ревкомом). Штаб КВО 10 листопада 1917 р. заарештував більшовицький ревком і почав роззброєння загонів Червоної гвардії. У місті спалахнули бої, що тривали три дні, не визначивши переможця. Тоді 13 листопада в протистояння втрутилися війська УЦР. Вони зайняли ключові пункти й установи міста. Таким чином, УЦР пе-

ребрала владу до своїх рук. Більшовики визнали її крайовим органом влади в Україні.

14 листопада 1917 р. голова Генерального Секретаріату УЦР В. Винниченко розіслав телеграми в усі українські губернії, радам, армійським комітетам про перехід влади в краї до УЦР. Також було заявлено, що влада Генерального Секретаріату поширюється додатково на території, де більшість населення становили українці: Катеринославщину, Харківщину, материкову Таврію, Холмщину, частину Курщини та Воронежчини. Того ж дня влада УЦР та Генерального Секретаріату була визнана всіма політичними силами.

► Якою була реакція УЦР на прихід до влади більшовиків у Росії?

2. III Універсал УЦР. Проголошення Української Народної Республіки (УНР)

Зазнавши поразки в Києві, більшовики не збиралися відмовлятися від влади в Україні. Впродовж листопада їм удалося захопити владу в Луганську, деяких районах Донбасу і кількох містах смуги Подільської й Волинської губерній, де перебували збільшовизовані частини російської армії. 17 листопада 1917 р. на розширеному засіданні рад робітничих і солдатських депутатів у Києві керівник міської організації більшовиків Г. П'ятаков висунув план мирного усунення УЦР від влади. Він

Мітинг на вулицях Києва з нагоди проголошення Української Народної Республіки, 20 листопада 1917 року

передбачав, скориставшись популярністю більшовиків у масах, скликати Всеукраїнський з'їзд рад робітничих і солдатських депутатів, який мав би переобрати й перетворити Українську Центральну Раду на керівний центр рад на зразок російського Центрального виконавчого комітету рад.

Тим часом Центральна Рада продовжила курс на будівництво держави. **20 листопада 1917 р.** на засіданні Малої Ради обговорили та ухвалили **III Універсал** —

державно-правовий акт, яким проголошувалося **створення Української Народної Республіки (УНР)**.

Документи розповідають

Витяги з III Універсалу Української Центральної Ради

Народе український. Ти, разом з братніми народами України, поставив нас берегти права, здобуті боротьбою, творити лад і будувати все життя на нашій землі. І ми, Українська Центральна Рада, твоєю волею, в ім'я творення ладу в нашій країні, в ім'я рятування всієї Росії оповіщаємо.

Віднині Україна стає Українською Народною Республікою.

Не віддаляючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб нашими силами допомогти всій Росії, щоб вся республіка Російська стала федерацією різних і вільних народів...

Маючи силу і владу на нашій землі, ми тою силою і властю станемо на стороні прав і революції не тільки нашої землі, але і всієї Росії...

1. Як у документі розкривається головна мета проголошення УНР?
2. Як лідери УНР висловили у III Універсалі своє ставлення до захоплення влади в Росії більшовиками?

III Універсал визначав територію УНР, її владні органи й містив широку програму соціально-економічних перетворень:

- До Установчих зборів вся влада в Україні переходила до УЦР та Генерального Секретаріату; територія УНР визначалася в межах Київщини, Поділля, Волині, Чернігівщини, Полтавщини, Харківщини, Катеринославщини, Херсонщини, Таврії (без Криму). Остаточне визначення кордонів УНР, а також прилучення частини Курщини, Холмщини, Воронежчини і суміжних областей, де більшість населення українське, «має бути встановлене по згоді зорганізованої волі народів»;
- Скасовувалося право власності на землю поміщиків та інших нетрудових господарств, а також на удільні, монастирські, кабінетні та церковні землі; земля проголошувалася власністю народу і передавалася йому без викупу;
- Установлювався 8-годинний робочий день для робітників;
- Давалася обіцянка негайно розпочати мирні переговори: «Через Центральне Правительство примусити й співників, і ворогів негайно розпочати мирні переговори»;
- Проголошувалися свободи слова, друку, віросповідань, зібрань, страйків, недоторканність помешкання, можливість вживання різних місцевих мов у зносинах з усіма установами; надавалася національно-персональна автономія росіянам, євреям і полякам та ін.;
- Вибори до Всеукраїнських Установчих зборів призначалися на 9 січня 1918 р., а днем скликання їх — 22 січня 1918 р.

Положення III Універсалу УЦР були неоднозначно сприйняті у суспільстві: необхідність скерувати зусилля на допомогу Росії для будівництва нею федеративної держави не подобалася багатьом українським патріотам-самостійникам. Несприйнятними для більшості були шляхи розв'язання аграрного питання.

Господарства, розмір яких становив менше ніж 50 десятин землі, не відбирали. Конфіскації також не підлягали землі цукрових заводів. Усі господарства, що мали більш ніж 50 десятин, перетворювалися на державні, внаслідок чого селяни не отримували землі, а поміщики втрачали свої господарства. Найбідніших селян обурювало також те, що залишалися недоторканими наділи менше ніж 50 десятин. Положення III Універсалу УЦР фактично позбавили її підтримки як землевласниками, так і селянськими масами. При цьому там, де більшовики здобули владу, земля одразу розподілялася серед селян за кількістю членів їхніх сімей.

► Які основні положення III Універсалу УЦР?

3. Внутрішня та зовнішня політика Центральної Ради після проголошення УНР

У внутрішній політиці УЦР в цей період на першому місці була державотворча діяльність. У Малій Раді сформували спеціальну комісію із розробки нових законопроектів. На початку грудня 1917 р. з'явився закон, за яким усі нормативно-правові акти російського уряду та установи з їх повноваженнями, що існували на території України до більшовицького перевороту в Петрограді, залишалися чинними. Право законодавчої ініціативи надавалося лише УЦР та Генеральному Секретаріатові.

Найвагомішим кроком у сфері державного будівництва став закон «Про вибори до Установчих зборів УНР». Водночас було розпочато процес утворення судової системи та системи прокурорського нагляду. Паралельно велася робота над проектом Конституції УНР та державних символів. **25 лютого 1918 р.** Державним гербом затвердили «Володимирів тризуб».

Наприкінці 1917 р. у Києві було сформовано українську військову частину — Галицько-Буковинський курінь Січових стрільців. Початок їй поклали 22 добровольці-галичани з числа військовополонених австро-угорської армії, що утримувались у Дарницькому концтаборі. Поступово, поповнюючись за рахунок втікачів з інших концтаборів, особовий склад куреня досяг 500 вояків. Пізніше його перейменували на курінь Січових стрільців, котрий став одним з найкращих військових підрозділів Армії УНР. Очолив його Є. Коновалець.

*Галицько-Буковинський курінь
Січових стрільців*

Було вжито заходів щодо творення власної фінансової системи: надано чинності закону про випуск державних кредитних білетів УНР, Державної скарбниці УНР, видані акти з питань оподаткування. Також законодавчо закріплювався 8-годинний робочий день.

У зовнішній політиці УЦР остерігалася можливої окупації УНР (у разі здійснення розпочатого більшовиками розвалу фронту й повернення солдатами багнетів проти власних капіталістів та поміщиків) й закликала до мирних переговорів з припинення війни.

Поштовхом до активізації миротворчих зусиль у питанні завершення війни стало укладання Раднаркомом Росії сепаратної угоди про перемир'я з німецьким і австро-угорським командуванням. 1 грудня 1917 р. Генеральний Секретаріат спеціальною нотою до країн-учасниць війни та всіх нейтральних держав оголосив про намір УНР прямувати «дорогою самостійних міжнародних відносин». Генеральний Секретаріат наголошував на необхідності укладання не сепаратного, а загального миру. Зазначав, що *«мир, який хоче заключити Росія... може мати силу для УНР тільки тоді, коли його умови прийме й підпише правительство Української Народної Республіки»*. Через три дні український уряд отримав відповідь, де повідомлялося, що його представників запрошують до участі в переговорах з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною про укладання миру, котрі відбудуться у Брест-Литовську (українська назва — Берестя).

УЦР сформувало українську делегацію, яку очолив В. Голубович. Інструкції для неї підготував М. Грушевський. У них зазначалося, що необхідно прагнути включити до складу УНР Холмщину, Підляшшя й проведення плебісцитів про входження до неї Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття. Це продовжило важку боротьбу УЦР за соборність українських земель.

УЦР не сприймала більшовицьку владу у радянській Росії, вважаючи її незаконною і безперспективною. Більшовицьку Раду народних комісарів вона вважала представником лише тих регіонів, де захопили владу більшовики, а не всіх суб'єктів Росії.

УЦР встановила дипломатичні відносини більш ніж з 20 країнами світу. До Києва прибули військові місії Великої Британії, Франції, Італії, Японії, Румунії, Бельгії та Сербії. До квітня 1918 р. вона мала також міжнародну підтримку Німецької та Австро-Угорської імперій.

► Який зовнішньополітичний курс проводила УНР у перші місяці свого існування?

Висновки

- Лідери УЦР негативно сприйняли жовтневий переворот у Петрограді, що загостило відносини з більшовиками.
- III Універсал УЦР проголосив створення Української Народної Республіки і оприлюднив політичний курс, яким вона збиралася прямувати.
- Внутрішня та зовнішня політика Української Народної Республіки після проголошення III Універсалу започаткувала здійснення сформульованих у ньому засад.

Запитання і завдання

1. Охарактеризуйте перебіг подій в Україні, що відбувалися після більшовицького перевороту у Петрограді. Чому УЦР засудила переворот?
2. Чому III Універсал УЦР вважається помітною віхою у державотворенні доби Української революції 1917–1921 рр.?
3. Як у III Універсалі УЦР планувалося вирішити аграрне питання?
4. Що вважають найвагомішим кроком у сфері державного будівництва УНР після проголошення III Універсалу?
5. Якою була позиція УНР щодо завершення війни?
6. Чому проголошення Української Народної Республіки не викликало нового піднесення у суспільстві?
7. Проведіть дискусію на тему: «Чи відповідав реаліям часу внутрішньо- і зовнішньополітичний курс УЦР?»

§ 8. Перша війна більшовицької Росії з УНР та проголошення незалежності УНР

За цим параграфом ви зможете:

- пояснювати причини і привід до Першої війни між більшовицькою Росією та УНР;
- з'ясувати, як було проголошено IV Універсал, які його основні положення;
- характеризувати більшовицько-російську окупацію України взимку — навесні 1918 р.

Пригадайте:

1. Коли і як більшовики встановили свою владу в Росії?
2. Як складалися відносини між УЦР і більшовиками?
3. Про що йшлося у I і III Універсалах УЦР?
4. Що таке агресія й окупація?

1. Початок агресії більшовицької Росії проти УНР

Проголошення III Універсалу і подальші державотворчі заходи УЦР призвели до стрімкого розгортання конфлікту з Раднаркомом Росії, який Центральна Рада не визнавала урядом всієї Росії. Своєю чергою, Раднарком не визнавав УЦР на тій підставі, що та не проголосила радянську владу в Україні. Також віддані Центральній Раді військові частини активно роззброювали й висилали до Росії загони Червоної гвардії та збільшовизовані частини російської армії, небезпідставно вбачаючи в них загрозу. УЦР видала наказ українізованим підрозділам колишньої російської армії перебазуватися в Україну, де був створений Український фронт у Першій світовій війні, а донським і кубанським козачим формуванням дозволила повернутися через Україну додому. При цьому на всьому фронті діяв режим перемир'я.

Спроба більшовиків здійснити збройну ліквідацію УЦР внутрішніми силами зазнала невдачі. Їм залишалося сподіватися на мирне усунення УЦР через скликання з'їзду рад і військової допомоги з радянської Росії.

На початку грудня 1917 р. почалася підготовка до Всеукраїнського з'їзду рад. На захід запрошувалися представники губернських, міських і повітових рад робітничих, солдатських і селянських депутатів переважно з промислових районів і великих міст, які перебували під впливом більшовиків. Представництво селян усіяло обмежувалося. Натомість УЦР спрямувала понад 2 тис. делегатів від селянських спілок та українізованих військових частин. **17 грудня**, коли відкрив свою роботу з'їзд у Києві, то прихильників більшовиків на ньому виявилось лише 127 із 2,5 тис. депутатів. Делегати висловили підтримку діям Української Центральної Ради та її уряду. Вони засудили ультиматум Раднаркому Росії від 17 грудня 1917 року з вимогами до УНР. РНК вимагав від УЦР припинити пропускати донські та кубанські козацькі формування, а також не роззброювати частини Червоної гвардії.

Генеральний Секретаріат негайно відхилив вимоги ультиматуму РНК Росії у спеціальній ноті. Радянська сторона висловила категоричне незадоволення такою відповіддю. Це дало привід для агресії російських більшовиків проти України.

! **Агресія** — незаконне застосування збройної сили однієї держави проти іншої, порушення суверенітету, територіальної цілісності, позбавлення політичної незалежності.

! **Ультиматум** — вимога однієї сторони до іншої виконувати її категоричні вимоги.

Делегати-більшовики, які залишили з'їзд рад у Києві, наприкінці грудня 1917 р. провели власний «всеукраїнський» з'їзд рад у Харкові. Україну проголошено «**республікою рад**». Зберігалася її назва — Українська Народна Республіка. Делегати обрали Всеукраїнський центральний виконавчий комітет рад (ВУЦВК) й новий уряд — *Народний Секретаріат* у складі 12 секретарів.

ВУЦВК своїм маніфестом оголосив про усунення від влади УЦР та Генерального Секретаріату й створив Крайовий комітет для боротьби з контрреволюцією. Як зазначав у своїх спогадах В. Винниченко, тепер радянська Росія позбавлялася звинувачень у **агресії** — *«не вона, мовляв, уже тепер вела війну з Україною, а Харківський Український уряд боровся проти Київського, тепер, мовляв, це хатня справа самого українського народу. Натуральна річ, що це була тільки одна формальність, бо харківський уряд усі директиви одержував з Петрограда і вів військові операції силами руського уряду»*.

Фактично події в Харкові зі встановлення радянської влади в Україні стали здійсненим більшовиками державним переворотом.

► Як відбувалося загострення відносин між більшовицькою Росією та УНР?

2. Перша війна більшовицької Росії з УНР

Народний Секретаріат звернувся до Раднаркому Росії з проханням про військову допомогу у боротьбі з УЦР.

Разом із місцевими загонами Червоної гвардії більшовицькі загони із Росії розгорнули наступ на Київ та інші райони України. Їхня тактика полягала в просуванні лініями залізниць і встановленні контролю над великими промисловими й транспортними центрами. Таке ведення бойових дій дістало назву «ешелонна війна».

Безпосередньо на Київ наступали частини, якими командував колишній царський полковник *М. Муравйов*.

Центральна Рада намагалася організувати збройний опір більшовицькій агресії. Проте наявних сил було вкрай мало через недооцінку лідерами УНР значення у боротьбі за незалежність регулярної армії.

На захист української справи стала національно свідомо учнівська та студентська молодь. Близько 300 юнаків під загальним командуванням викладача Першої Київської юнацької (юнкерської) школи ім. Б. Хмельницького сотника Аверкія Гончаренка та інші розрізнені підрозділи під станцією Крути (на шляху з Чернігова до Києва) **29 січня 1918 р.** вступили в нерівний бій з переважаючими більшовицькими загонами (4 тис. осіб). Бій тривав 5 годин. Оборонцям вдалося затримати наступ більшовиків на чотири дні й завдати їм відчутних втрат (понад 300 ос. лише вбитими). Загальні втрати українських сил у бою (убиті й поранені) сягали близько 250 осіб. У складі студентської сотні, якою командував сотник Андрій Омельченко (був важко поранений і помер дорогою до Києва), було 10–12 вбитих, 35–40 поранених. 27 юнаків, що потрапили в полон, більшовики розстріляли. Тіла загиблих у березні 1918 р. перепоховали в Києві на Аскольдовій могилі. Через недалекоглядну

Генерал-полковник
Армії УНР Олександр
Удовиченко

політику лідерів УЦР більшість із молодих оборонців заплатили своїм життям, але нічого змінити не змогли. Після цього шлях на Київ був відкритий.

У день бою під Крутами у Києві влаштували заколот проти УЦР підрозділи місцевого гарнізону й озброєні робітничі дружини заводу «Арсенал». Його організував Київський комітет більшовицької партії. Незважаючи на намагання підрозділів Армії УНР під командуванням Є. Коновальця, С. Петлюри, О. Удовиченка придушити повстання, більшовицьким військам вдалося увірватися у місто. Втрати заколотників становили 750 осіб.

► У чому суть трагедії під Крутами?

3. IV Універсал УЦР: проголошення незалежності УНР

Становище УНР ускладнювалося. Більшовицькі війська Муравйова увійшли в передмістя Києва і розпочали безсистемний обстріл об'єктів міста. Ситуація на мирних переговорах у Брест-Литовську погіршувалася через те, що хоча українська делегація заявляла про самостійність, УНР формально не мала такого статусу й не могла звернутися по допомогу проти більшовицької агресії. Радянська російська делегація на переговорах дедалі відвертіше очікувала можливості заміни делегації УЦР на радянську українську делегацію.

Складність ситуації підштовхнула лідерів УНР перейти на позицію повної незалежності України, що й було закріплено у **IV Універсалі УНР**, проголошеному **22 січня 1918 р.**

Документи розповідають

Витяги з IV Універсалу Української Центральної Ради

...Віднині Українська Народна Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу...

Власть у ній буде належати тільки народові України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі Збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, представництво робочого народу — селян, робітників і солдатів та виконуючий орган, який віднині буде називатися Радою Народних Міністрів.

...Поручаємо Правительству нашої Республіки, Раді Народних Міністрів... вести початі вже мирні переговори з осередніми державами вповні самостійно, та встановити згоду, щоб наш край почав своє життя в спокою й мирі.

1. Як змінювалася форма української державності за умови IV Універсалу?
2. Як змінювалася відповідно до документа назва українського уряду?

Крім того, у IV Універсалі Центральна Рада оголосила проект закону про передачу землі трудовому народу без викупу. Також йшлося про націоналізацію «найважливіших галузей торгівлі», установлювалася монополія держави на зовнішню торгівлю.

Підтверджувалися всі демократичні права й свободи громадян, рівність представників різних націй УНР.

У день проголошення IV Універсалу УЦР ухвалила Закон про національно-персональну автономію. Право на таку автоматично визнавалося за трьома найбільши-

ми національними групами — росіянами, євреями й поляками.

Наступ більшовицьких військ тривав. **8 лютого 1918 р.** члени Малої Ради й Ради Народних Міністрів залишили **Київ**, перебравшись спочатку до Житомира, а потім — до Сарн. 9 лютого 1918 р. радянські війська увійшли в Київ.

Серед основних причин поразки УНР у першій війні з більшовицькою Росією можна виділити слабкість підтримки УЦР, яка на момент агресії розгубила свій первинний авторитет. Її повільність, нерішучість й незрозумілість кінцевої мети перетворень в аграрному питанні відштовхнули від неї українське селянство. До того ж більшість робітників ніколи не була до неї прихильною. Крім того, УЦР мало приділяла уваги військовому будівництву. При цьому більшовики розробили досить успішну тактику боротьби за владу. Великі маси населення піддалися ефективній більшовицькій агітації та пропаганді.

► Коли і в яких умовах було проголошено незалежність УНР?

4. Перший прихід більшовиків до влади в Україні

Після вступу більшовицьких загонів у Київ у місті розгорнувся терор і репресії проти діячів українського руху, колишніх офіцерів російської армії, заможних містян і просто тих, хто не сподобався більшовикам й зачислювався до «ворогів революції». За спогадами очевидців, жертвами терору стало понад 5 тис. осіб.

Встановлення нової влади супроводжувалося реквізиціями, конфіскаціями й експропріаціями майна громадян.

Органи влади радянської УНР — ВУЦВК та Народний Секретаріат перебралися з Харкова до Києва. Влада на місцях перейшла до військово-революційних комітетів та рад. На Україну поширили дію декретів Раднаркому Росії про землю, робітничий контроль й націоналізацію підприємств. Провокована радянським декретом про землю маса бідного селянства стала фактично розграбовувати великі сільськогосподарські маєтки. У військовому будівництві радянська УНР створила свою армію — Червоне козацтво.

► Які наслідки мав перший прихід більшовиків до влади в Україні?

Війська Муравйова в Києві, 1918 р.

! **Реквізиція** — примусове вилучення (за певну плату, на відміну від контрибуції) майна громадян, підприємств або установ.

! **Конфіскація** — примусовий безоплатний збір матеріальних цінностей з населення окупованої території, який здійснювався переможцями.

! **Експропріація** — примусове вилучення незаконно отриманого майна.

Висновки

- Станом на кінець 1917 р. боротьба за владу в Україні вилилася у протистояння Української Народної Республіки, проголошеної УЦР, та радянської Української Народної Республіки, створеної з'їздом рад у Харкові.
- Війна з більшовицькою Росією сприяла перегляду керівництвом УЦР своїх поглядів на державний статус України, що й обумовило появу IV Універсалу УЦР.
- Зміни, що відбувалися після приходу до влади більшовиків в Україні, дозволяють визначити цей період як більшовицько-російську окупацію.

Запитання і завдання

1. Охарактеризуйте початковий етап агресії більшовицької Росії проти УНР. **2.** Що таке ультиматум? Які чотири вимоги до УЦР висунув Раднарком Росії у своєму «Ультиматумі...»? **3.** Як проходила перша війна більшовицької Росії з УНР? Коли відбувся бій під Крутами? **4.** Охарактеризуйте місце IV Універсалу в державотворенні доби Української революції 1917–1921 рр. **5.** Проведіть дискусії за проблемами: 1) «Чому УНР програвала у першій війні з більшовицькою Росією?»; 2) «Чи можна більшовицьку агресію проти України оцінити як проведення гібридної війни»? **6.** Чому перший прихід більшовиків до влади в Україні називають більшовицько-російською окупацією?

§ 9. Події 1917 року в Криму

За цим параграфом ви зможете:

- характеризувати процеси, що відбувалися на півострові Крим на початковому етапі Російської революції 1917 р.;
- дізнатися, як виник Курултай та Кримська Народна Республіка;
- з'ясувати, як в Криму встановилася більшовицька влада.

Пригадайте:

1. До складу якого адміністративно-територіального утворення Російської імперії входив Крим напередодні революції?
2. Якими були особливості кримськотатарського національного руху в другій половині XIX — на початку XX ст.?

1. Крим напередодні важливих змін

Станом на 1917 р. Кримський півострів був частиною Таврійської губернії. Населення губернії станом на середину 1916 р. становило понад 2 млн осіб; в його складі були 34 % національності. З них 35 % становили кримські татари, 33 % — росіяни, 11,8 % — українці. Чисельність кримських татарів унаслідок цілеспрямованої політики російської влади за 130 років її панування (1783–1917 рр.) скоротилася з 4 млн до 150 тис. осіб.

За характером економічного розвитку Кримський півострів, як і раніше, був переважно сільськогосподарським регіоном, на території якого виросли невеликі промислові центри.

У роки Першої світової війни Крим став прифронтовою зоною. Півострів був важливою базою для дій проти комунікацій Четверного союзу в Чорному морі та постачання російської армії, що діяла на Кавказькому фронті.

► Яку частину населення Криму становили кримські татари?

2. Крим на початковому етапі Російської революції 1917 р.

Звістка про повалення самодержавства активізувала суспільно-політичне життя півострова. Найбільш численною і впливовою була загальноросійська партія есерів. Вплив більшовиків був мізерним: в Криму їх налічувалося не більше декількох десятків осіб. Серед українських партій найбільш впливовими були українські есери. Існувало два первинні осередки УСДРП.

Серед національних рухів найвпливовішою силою були кримські татари. В умовах національного піднесення, що охопило їх після початку революції у березні 1917 р.,

Голос татарів. Друкований орган
Мусвиконкому

Челебі Челебів

в Сімферополі відбулося загальне зібрання мусульман Криму, в якому брало участь до 2 тис. делегатів. Вони обрали Тимчасовий кримсько-мусульманський виконавчий комітет (Мусвиконком) на чолі з муфтієм **Челебі Челебієвим**. Його головним завданням, за висловом одного з організаторів, було *«неухильне прагнення до організації демократичних кримськотатарських мас, прагнення до впровадження серед них свідомого й відданого ставлення до ідей загальноросійської та, зокрема, кримськотатарської*

революції, прагнення стати в усіх проявах кримськотатарського життя центром не директивним і керівним, а регулюючим і контролюючим».

Навесні-влітку 1917 р. сформувалася Національна (Народна) партія — Міллі-Фірка. Поява першої кримськотатарської політичної партії стала проявом політизації національного руху. У ній існувало дві течії — прибічників автономії Криму й тих, хто прагнув відновлення незалежної кримськотатарської держави. Партія виступала за скликання парламенту й проголошення Кримської Народної Республіки. Найвідомішими діячами кримськотатарського національного руху в цей час стали **Челебі Челе-**

бієв (Номан Челебі Джихан) та **Джаффер Сейдамет**, що по черзі очолювали місцевий уряд. Саме завдяки їхній діяльності кримськотатарський рух набув організаційної оформленості й став відігравати важливу роль у подальших подіях на півострові.

У березні 1917 р. в Криму почали виникати ради робітничих і солдатських депутатів. Керівництво ними здійснювали популярні загальноросійські партії, як правило, меншовики та есери. Однак представники Мусвиконкому не могли увійти до них, оскільки ради формувалися з робітників, солдатів та матросів.

У липні 1917 р. Мусвиконком відправив делегацію до Києва для врегулювання відносин з Центральною Радою. У переданій нею УЦР доповідній записці висловлювалося прохання підтримати встановлення у Криму татарської автономії й бажання приєднати територію півострова до України. Генеральний Секретаріат визнав небажаним порушувати це питання перед Тимчасовим урядом до вирішення справи територіальної автономії для України.

Тим часом УЦР намагалася сприяти українському руху в Криму. За її підтримки з березня 1917 р. у Севастополі діяла Українська громада, що вела просвітницько-агітаційну роботу серед моряків-українців Чорноморського флоту. Результатом її зусиль стала акція 12 жовтня 1917 р., коли на більшій частині кораблів й у доках Чорноморського флоту було піднято українські національні прапори з одночасним сигналом-гаслом «Хай живе вільна Україна».

Коли УЦР проголосила створення УНР, Крим не був включений до її складу. Це обумовлювалося принциповою позицією керівників Центральної Ради, що до УНР входять ті землі, де українці є більшістю серед місцевого населення.

- Які були здобутки національного руху кримських татар на початку революційних подій 1917 р.?

3. Виникнення Курултаю та Кримської Народної Республіки

Мусвиконком не визнав більшовицького перевороту у Петрограді. Його члени виступили за створення на півострові демократичної республіки, вільної від більшовицького впливу. В листопаді 1917 р. було проведено вибори до **Курултаю** — Установчих зборів кримських татар. 13 грудня Курултай проголосив створення *Кримської Народної Республіки* (КНР), ухвалив її конституцію та оголосив себе (до скликання Всеукраїнських установчих зборів) Кримським національним парламентом. Він також сформував національний уряд (*Директорію*), який очолив **Ч. Челебієв**. Так виникла перша у світі мусульманська республіка.

*Перший Курултай
кримськотатарського народу,
листопад 1917 р.*

Реально взяти до своїх рук владу на півострові уряд КНР не зміг. Влада в Криму після більшовицького перевороту в Петрограді була у новоствореної Ради народних представників — «тимчасового вищого органу губернської влади». Представники кримських татар й українського населення півострова у її складі були меншістю. Тому під тиском переважаючих російських депутатів Рада народних представників висловилася за збереження Криму в межах Росії, проігнорувавши пропозиції про створення Кримської республіки.

► Коли і ким була проголошена Кримська Народна Республіка?

4. Встановлення більшовицької влади у Криму

Більшовицький Раднарком Росії не хотів визнавати жодної влади над Кримом, окрім своєї. За його вказівкою в ніч на 16 грудня кримські більшовики здійснили заколот у Севастополі. Від імені радянської влади вони розігнали міську раду робітничих, матроських і солдатських депутатів й утворили військово-революційний комітет, який став організатором захоплення влади в інших містах півострова.

Таким чином, в Криму склалося протистояння трьох сил, що претендували на владу — кримськотатарської Директорії, Ради народних представників та Військово-революційного комітету більшовиків.

За підтримки збільшовизованих матросів Чорноморського флоту, загонів більшовицьких військ, надісланих з Росії, та місцевої Червоної гвардії протягом січня 1918 р. радянську владу було встановлено на території усього півострова. Голову Директорії Ч. Челебієва, який намагався домовитися з більшовиками про припинення бойових дій, під час переговорів заарештували, а потім стратили.

Захопивши увесь півострів, більшовики оголосили про розпуск Курултаю і Ради народних представників. Увесь Крим охопив «червоний терор». Наприкінці березня 1918 р. місцеві більшовики проголосили створення в Криму Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди, що входила до складу РРФСР.

Висновки

- На початковому етапі революційних подій 1917 р. на півострові активізувався кримськотатарський національний рух.
- Поява Курултаю і проголошення ним Кримської Народної Республіки відображали спроби кримськотатарського руху реалізувати свої програмні ідеї.
- Встановлення більшовицької влади стало відображенням намірів кримських більшовиків зробити півострів складовою радянської Росії.

Запитання і завдання

1. Представники яких національностей становили більшість населення Криму?
2. Як виник Мусвиконком? Які здобутки його діяльності?
3. Як називався кримськотатарський національний уряд?
4. Як відбулося виникнення Курултаю та

Кримської Народної Республіки? **5.** Порівняйте, як відбувалося встановлення більшовицького режиму в УНР та Криму. **6.** Коли і як було проголошено Радянську Соціалістичну Республіку Тавриди? **7.** Об'єднайтесь у малі групи та обговоріть, якими були здобутки і прорахунки кримськотатарського національного руху на півострові у 1917 — на початку 1918 р. **8.** Проведіть дискусію за проблемою: «Чому проголошення Кримської Народної Республіки не підтримала більшість населення півострова?».

§ 10. Вигнання більшовиків та розвиток УНР взимку–навесні 1918 р.

За цим параграфом ви зможете:

- розповідати, як було укладено мирний договір УНР з Центральними державами та як територію УНР звільнили від більшовиків;
- дізнатися про похід Петра Болбочана на Крим;
- характеризувати діяльність УЦР взимку–навесні 1918 р. та визначати, чому виник конфлікт між керівництвом УНР та німецько-австрійською адміністрацією.

Пригадайте:

1. Чому питання про мир було одним із найголовніших у революції?
2. Що таке сепаратний мир?

1. Укладання мирного договору УНР з Центральними державами та його наслідки

Після проголошення незалежності УНР IV Універсалом вона виступала як рівноправний учасник переговорів у Бресті-Литовському. **9 лютого 1918 р.** УНР підписала **мирний договір** із Центральними державами. Він став першим у новітній історії міжнародним договором, укладеним Україною.

Відповідно до нього, стан війни між воюючими сторонами скасовувався, відновлювалися державні кордони України (Холмщина і Підляшшя визнавалися її територією), економічні зв'язки і дипломатичні відносини. Окремо було підписано таємну декларацію з Австро-Угорщиною, за якою заселена українцями частина Галичини (Східна Галичина) об'єднувалася з Буковиною в окремий коронний край імперії.

Непроста ситуація, що склалася в цей час на території УНР, примусила українську делегацію просити негайної допомоги. Центральні держави були зацікавлені допомогти УНР у зв'язку з тим, що умови мирного договору передбачали постачання українською стороною до липня 1918 р. 60 млн пудів зерна, м'яса, круп, іншої сільськогосподарської продукції та сировини.

27 лютого 1918 р. 450 тис. німецько-австрійських військ розпочали просування в Україну, наступаючи на Київ. Перед ними, за домовленістю з УЦР, рухалися

українські частини. 1 березня більшовики без бою залишили Київ, і кияни побачили на вулицях нечисленні загони українського війська — Січових стрільців Є. Ковновальця, гайдамаків Симона Петлюри й вояків окремого Запорозького загону Костянтина Прісовського. Наступного дня до Києва прибула німецька армія.

Ставлення киян до німецького війська було неоднозначним. З одного боку, воно уособлювало ворога, з іншого — визволило їх від більшовиків. Проте, на відміну від останніх, німці поводитися коректно. З їхнім приходом у Києві встановився спокій і порядок, припинилися грабунки і насильства.

Вулицями міста, як і до більшовицького режиму, можна було безпечно ходити до пізньої ночі. Відновили роботу театри, ресторани, магазини й кінематограф. Самі німецькі солдати, звиклі до обмежень років війни, були приголомшені кількістю й розмаїттям продуктів у магазинах міста. Вони здивовано, як щось забуте з іншого життя, розглядали вітрини з виставленими смаженими поросятами, курками, гусками, качками, ковбасами, салом, цукром, маслом й різноманітними солодошами. Все це можна було придбати без карток за порівняно низькими цінами.

Господарювали німці у Києві з притаманною їм схильністю до порядку. Вони надрукували якісний план міста, на вулицях з'явилися вказівники, написані німецькою мовою. Місто вкрилося мережею нових телефонних й телеграфних дротів, які зв'язували німецькі установи.

Вступ німецької армії до Києва, 1918 р.

За новим мирним договором, підписаним **3 березня 1918 р.** у Бресті-Литовському РСФРР з Центральними державами, перша визнавала законність влади УЦР на території України, зобов'язувалася вивести поза її межі свої війська, припинити агітацію проти УНР й укласти з нею мирний договір.

Більшовики, під тиском переважаючих німецько-австрійських сил, поступово залишали Україну. Водночас Москва не бажала припиняти боротьбу за контроль над нею. На сході і півдні України були проголошені Донецько-Криворізька радянська республіка, Одеська радянська республіка і Радянська соціалістична республіка Тавриди. Тим самим намагаючись довести, що це не територія України. Крім того, більшовики намагались організувати партизанську боротьбу. Участь радянських частин у бойових діях в Україні дала привід німецькому командуванню просунути свої війська значно далі на схід та південь за кордони України, захопивши Белгород, Ростов тощо.

Хоча Німеччина та Австро-Угорщина проголошували своєю метою відновлення в Україні законної влади, фактично вона була окупована. Командувач збройних сил Німеччини Людендорф пізніше так визначив їхні головні цілі: «В Україні треба було

придушити більшовизм і створити там такі умови, щоб мати можливість видобувати з неї воєнні вигоди й вивозити хліб і сировину».

Австро-Угорщина зайняла південь — Західну Волинь, Подільську, Херсонську й Катеринославську губернії, а Німеччина — решту території.

Разом із військами Центральних держав 7 березня 1918 р. до Києва повернулася й УЦР. Але таке повернення зустріли без особливого ентузіазму, оскільки її попередня політика багатьом не подобалася. Австро-німецькі окупаційні дії теж не вселяли оптимізму.

► Які основні умови домовленостей УНР з державами Четверного союзу?

2. Кримська операція 1918 р.

Навесні 1918 р., коли німецько-австрійські війська звільняли територію України від більшовиків, полковника Окремого Запорізького загону Петра Болбочана призначили командиром Кримської групи Армії УНР. Він отримав таємний наказ уряду УНР випередити німецькі війська і захопити Крим. Метою Кримської операції 1918 р. було встановлення на півострові української влади та взяття під контроль Чорноморського флоту.

Під керівництвом П. Болбочана 22 квітня українські війська форсували Сиваш й розгорнули наступ на Сімферополь.

До загону Петра Болбочана приєдналося чимало окремих добровольців з Таврії й цілі кримськотатарські добровольчі підрозділи.

24 квітня 1918 р. вранці загін П. Болбочана майже без опору оволодів Сімферополем, а також Бахчисараєм. За свідченням очевидця цих подій, *«ніде на всій Україні не зустрічали українського війська з таким ентузіазмом, з такими оваціями і таким захопленням, як це робило населення Сімферополя та інших зайнятих кримських місцевостей»*.

Петро Болбочан

Проте у Сімферополі похід припинився. Раніше, під час мирних переговорів у Бресті, німці пропонували українській делегації включити Крим до сфери національних інтересів УНР. Однак українська делегація відмовилася, аргументуючи правом кримськотатарського народу на самовизначення.

Німецькі війська генерала фон Коша оточили місця дислокації українських частин у Сімферополі й висунули ультиматум Петру Болбочану. Вони вимагали від нього скласти зброю.

П. Болбочан відкинув умови ультиматуму, але намагався уникнути військового зіткнення з німцями, усвідомлюючи, що його програє. Лише більшовицький наступ на Сімферополь змінив ситуацію, змусивши німців звернутися за допомогою до П. Болбочана.

Наприкінці квітня 1918 р. міністр військових справ УНР віддав наказ про виведення з Криму групи П. Болбочана. Не отримавши вказівок, куди саме відходити,

полковник спрямував свою частину до Мелітополя, де й отримав повідомлення про гетьманський переворот у Києві.

Під впливом Кримської операції П. Болбочана 29 квітня 1918 р. Чорноморський флот у Севастополі підняв українські національні прапори й оголосив про підпорядкування владі у Києві.

► Якою була мета походу П. Болбочана в Крим?

3. Законодавча діяльність УЦР навесні 1918 р.

У важких умовах, одночасно з вирішенням першочергових завдань, від яких залежало саме існування УНР, Центральна Рада займалася законодавчою діяльністю. Так, перебуваючи у Житомирі, вона ухвалила декілька законів, якими вводився григоріанський календар, запроваджувалися в обіг українські гроші — гривні й був затверджений новий державний герб — тризуб князя Володимира Великого.

Після повернення до Києва спеціальним зверненням Центральна Рада оголосила про незмінність політичного курсу, визначеного III та IV Універсалами і, зокрема, закону про землю, ухваленого тоді, коли вона вимушено перебувала за межами столиці.

24 березня УЦР ухвалила закон про державну мову, яким зобов'язувалося використовувати виключно українську мову у діловодстві, у написах на виробках і вивісках на території УНР.

29 квітня 1918 р. Центральна Рада прийняла *Конституцію УНР*. Цим документом визначалися органи державної влади й управління в країні та їхні повноваження. Вища законодавча влада належала Всенародним зборам, виконавча — Раді Народних Міністрів, а судова — Генеральному суду. Місцеве самоврядування здійснювалося виборними радами та управами земель, волостей і громад.

100 гривень УНР

Доволі поширена думка, що державним прапором УНР був жовто-блакитний стяг (жовта смуга зверху). Проте насправді протягом 1917 р. в Україні порядок кольорів на прапорі був різним — і з верхньою жовтою, і з верхньою блакитною смугами. Однак наприкінці 1917 та на початку 1918 року було затверджено декілька морських і службових прапорів, на яких верхня смуга була блакитною.

Усім громадянам надавалися й гарантувалися демократичні права й свободи. Виборче право реалізовувалося можливістю усіх громадян обирати й бути обраними з 20 років. Всім націям, що заселяли територію України, надавалося право на національно-культурну автономію.

Однак Центральній Раді не довелося втілити у життя норми Конституції, оскільки цей день став останнім у її роботі.

4. Криза у стосунках між УЦР і німецькою окупаційною адміністрацією

Повернувшись до влади, УЦР продовжила політику, яку вона проводила до більшовицької навали.

У той же час німецько-австрійське командування побоювалося, що аграрні перетворення, започатковані УЦР, ускладнять отримання передбачених умовами договору сільгосппродукції. Крім того, у суспільстві було чимало противників ліквідації приватної власності на землю.

Перспектива конфлікту між УЦР та окупаційною адміністрацією стала неминучою.

У листуванні представників Німеччини та Австро-Угорщини зі своїм керівництвом в цей час дедалі частіше виникала думка про доцільність усунення від влади в Україні Центральної Ради. 24 квітня керівник штабу німецьких військ генерал Греннер провів нараду у Києві за участю дипломатів Німеччини та Австро-Угорщини з обговорення майбутнього України. Він також зустрівся з делегацією «Української народної громади», яку очолював генерал Павло Скоропадський, та обговорив ситуацію в Україні. Це стало передвісником майбутніх змін.

26 квітня фельдмаршал Ейхгорн наказав роззброїти Синьожупанну дивізію, що прибула до Києва у березні 1918 р., й заарештувати декількох членів УЦР.

Синьожупанна та Сірожупанна дивізії — назва походить від кольору уніформи, виданої німцями (синя) та австрійцями (сіра) — два українські підрозділи, сформовані за ініціативи і діяльності СБУ з військовополонених російської армії, що утримувалися в концтаборах Німеччини й Австро-Угорщини та висловили бажання служити Україні.

- Які питання викликали загострення відносин між УЦР й австро-німецькою окупаційною владою?

Висновки

- Договір УНР з Центральними державами допоміг Центральній Раді звільнити Україну від більшовиків і, одночасно, поставив її у скрутну ситуацію залежності від німецько-австрійської окупаційної влади.
- На тлі численних політичних прорахунків і військових поразок Кримська операція 1918 року, здійснена полковником П. Болбочаном, стала блискучою військовою кампанією, що мала значне геополітичне значення й зробила можливим майбутній перехід Чорноморського флоту у підпорядкування України.
- Навесні 1918 р. Центральна Рада здійснила важливі законодавчі заходи і, зокрема, ухвалила Конституцію УНР. Однак вони залишилися нереалізованими через зміну влади, що відбулася в Україні за сприяння окупаційної адміністрації.

? Запитання і завдання

1. Коли Центральна Рада підписала Брестський (Берестейський) договір з державами Четверного союзу?
2. Як відбулося відновлення влади Центральної Ради над територією УНР?
3. Охарактеризуйте Кримську операцію 1918 р. У чому полягає її історичне значення?
4. Чим була важлива для становлення української державності законодавча діяльність УЦР навесні 1918 р.?
5. Чому німецьке командування у березні 1918 р. вирішило усунути Центральну Раду?
6. Проведіть дискусію за проблемою: «Чи могла Центральна Рада уникнути конфлікту з німецько-австрійською адміністрацією?»

Практичне заняття

**«Державне будівництво Української Центральної Ради:
здобутки і прорахунки»**

Узагальнення знань за розділом II «Початок Української революції»

Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом II «Початок Української революції»

Тексти практичних робіт, уроків узагальнення знань,
тестових завдань розміщено за посиланням:

bohdan-digital.com/edu10/

edu10

РОЗДІЛ III

Боротьба за українську державність

§ 11. Українська Держава

За цим параграфом ви зможете:

- розповідати, як відбувся гетьманський переворот;
- пояснювати, якою була внутрішня і зовнішня політика гетьманського уряду;
- визначати причини усунення П. Скоропадського від влади.

Пригадайте:

1. Якими були основні здобутки Української революції за часів Української Центральної Ради (УЦР)?
2. Якою була мета окупаційної політики Німеччини та Австро-Угорщини після вступу армій на територію України?

1. Гетьманський переворот. Прихід до влади П. Скоропадського

Постать в історії

Павло Скоропадський (1873–1945 рр.) — військовий, державний і політичний діяч. Нащадок славного козацького роду Скоропадських. Брав участь у російсько-японській війні (1904–1905 рр.). Із присвоєнням звання генерал-майора був зарахований до імператорського полку. У роки Першої світової війни дослужився до чину генерал-лейтенанта, командував 34-м корпусом на Волині. Був нагороджений Георгіївським хрестом IV ступеня. Революція 1917 р. змінила долю генерала. Він став командувачем 1-го українізованого корпусу російської армії, що перетворився на одну з найбільш боєздатних частин тогочасного війська. Саме вояки цього корпусу врятували УЦР від наступу збільшовизованих частин на Київ. Дії Скоропадського сприяли зростанню його авторитету. У жовтні 1917 р. обраний гетьманом «Вільного козацтва».

Павло Скоропадський

29 квітня 1918 р. у Києві відбувся **Всеукраїнський хліборобський конгрес**, на якому зібралося 6432 делегати від семи українських губерній (Київська, Полтавська, Чернігівська, Подільська, Волинська, Херсонська, Харківська). Це були заможні селяни та великі землевласники. Вони вимагали припинити соціальні експерименти й відновити гетьманат — історичну форму української державності. На цьому конгресі П. Скоропадський був одноставно проголошений гетьманом.

У ніч на 30 квітня прихильники П. Скоропадського та німецькі підрозділи заволоділи державними установами і розігнали УЦР. Ніхто — ні в Києві, ні в провінції — не став на захист Центральної Ради. Напередодні перевороту Скоропадський заручився підтримкою німецько-австрійського військового командування. Була укладена відповідна угода.

29 квітня П. Скоропадський видав маніфест — «**Грамоту до всього українського народу**», в якому повідомлялося про розпуск Української Центральної Ради та земельних комітетів, проголошувалося право приватної власності. Також було видано закон «**Про тимчасовий державний устрій України**», за яким назва «УНР» була замінена назвою «**Українська Держава**». Тимчасово, до скликання Українського Союзу (парламенту), повнота влади зосереджувалась у руках гетьмана П. Скоропадського.

Документи розповідають

Витяг з «Грамоти до всього українського народу»

Всім Вам... відомі події останнього часу, коли джерелом лилася кров кращих силів України і знову відродившася Українська Держава стояла на краю загибелі.

Спаслась вона, дякуючи могутньому підтриманню Центральних держав... Бувши Українське Правительство не здійснило державного будівництва України, позаяк було зовсім не здатне до цього.

Бешкети і анархія продовжуються в Україні, економічна розруха і безробіття збільшуються і розповсюджуються з кожним днем і врешті для багатющої колись-то України встає грізна примара голоду.

При такому становищі, яке загрожує новою катастрофою Україні, яке глибоко сколихнуло всі трудові маси населення, які виступили з категоричним домаганням негайно збудувати таку Державну Владу, яка здібна була б забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці.

Як вірний син України, я рішив відкликнутись на цей поклик і взяти на себе тимчасово всю повноту влади...

- Чи можна погодитися з наведеною у джерелі аргументацією необхідності зміни влади в Україні? Чому?

Гетьманат (Гетьманська держава) — назва, яка використовувалася стосовно форми державності, створеної гетьманом П. Скоропадським. Офіційна назва — Українська Держава. Існувала в Україні з 29 квітня по 14 грудня 1918 р.

- Які фактори сприяли встановленню гетьманської влади в Україні?

2. Внутрішня політика Української Держави

Внутрішньополітичний курс гетьмана характеризувався широкою реформаторською діяльністю. За час існування Гетьманату було підготовлено понад 400 законодавчих актів, які торкалися всіх сфер життя.

Уряд Української Держави очолив полтавський поміщик Ф. Лизогуб. Особливість цього кабінету полягала в тому, що він формувався не за партійною, а за професій-

ною ознакою, а в своїх діях керувався не програмно-політичними або ідеологічними міркуваннями, а реальними потребами часу.

Головним завданням уряду було створення дієздатної державної адміністрації, ліквідація анархії, налагодження державного життя. У проведенні цих заходів П. Скоропадський спирався на заможні верстви суспільства: поміщиків, промисловців, багатих селян.

Одним з елементів, який мав підтримати реалізацію внутрішньополітичної лінії на місцях, сприяти дотриманню законності й правопорядку, стала Державна варта (створена в травні 1918 р.), що виконувала поліцейні функції.

Німецьке командування, що уможливило прихід Скоропадського до влади, тепер мало змогу вільно отримувати зерно, якого Центральні держави вкрай потребували. За мовчазної згоди великих землевласників, підрозділи німецької армії проводили каральні акції проти непокірних селян, які відмовлялися співпрацювати. Улітку 1918 р. насильницькі штрафи й розстріли стали звичною справою.

Ситуація на селі стала загрозливою для гетьманського режиму. До того ж, необхідність вирішення аграрного питання було однією з головних причин революції. Виходячи з цього й керуючись прагненням створити на селі прошарок землевласників середнього рівня заможності, які мали б стати опорою режиму, Скоропадський намагався здійснити аграрну реформу. У її основу було покладено прагнення відновити приватну власність на землю та введення її в товарно-грошові відносини.

8 червня 1918 р. схвалили закон, згідно з яким Державний земельний банк дістав необмежене право придбання земель для їх продажу селянам на виплат. Розмір приватного землеволодіння не повинен був перевищувати 25 десятин. Після жнив 1918 р. передбачалося провести перерозподіл землі, щоб у 1919 р. кожний господар уже працював на своєму полі. До проведення реформи земля залишалася власністю колишніх господарів. Однак отриману восени 1917 — узимку–навесні 1918 р. землю селяни сприймали вже як свою та не бажали повертати колишнім власникам. Вони вкрай вороже поставилися до спроб поміщиків повернути свої володіння та до заходів окупаційних військ із реквізиції продовольчих ресурсів. Зрештою, Україну захопив вир селянських повстань. Найбільш загрозливим стало повстання на півдні Київщини (Звенигородський і Таращанський повіти), що спалахнуло 2 червня 1918 р. Лише в серпні–вересні німецькі й гетьманські війська зуміли придушити ці виступи. Але повстанський рух не припинявся. Він охопив нові регіони — Полтавщину й Чернігівщину, на Катеринославщині в районі Гуляйполя стала формуватися повстанська армія на чолі з майбутнім провідником селянства *Н. Махном*, на Єлисаветградщині та Херсонщині розгорнув свою діяльність отаман *М. Григор'єв*. Усе це зірвало постачання продовольства до Німеччини та її союзників. До листопада 1918 р. було вивезено лише 9300 вагонів (113 тис. тонн) борошна та 30 тисяч вагонів продуктів і сировини, тобто лише 20 % від запланованого. Таким чином, ані УЦР, ані гетьманство П. Скоропадського не змогло забезпечити Центральні держави продовольчими ресурсами.

На момент приходу П. Скоропадського до влади українська промисловість ледь жевріла. Війна, революція, більшовицька окупація, розрив економічних зв'язків спричинили різке падіння продуктивності праці, зниження рівня промислового виробництва. Повністю був зруйнований залізничний транспорт. Працювали лише поодинокі промислові об'єкти. Виплавка чавуну порівняно з 1913 р. скоротилася в 11 разів, сталі — у 13, видобуток вугілля — у три рази. Масового характеру набуло безробіття.

Уряд гетьмана намагався відновити роботу промисловості. Першочерговими стали заходи з налагодження трудової дисципліни. Робочий день збільшили до 12 годин, поверталися колишні власники, фактично скорочувалася заробітна плата. Влада запровадила суворі покарання за страйки. Зрештою, жорсткими заходами вдалося стабілізувати ситуацію в промисловості.

П. Скоропадський намагався створити власні збройні сили, але цьому спочатку перешкождала Німеччина, яка не хотіла розбудови сильної української армії. Лише після ускладнення становища на Західному фронті навесні–влітку 1918 р. німецьке командування вирішило дозволити гетьману сформувати українське військо, яке мало замінити німецькі частини, потрібні на фронті. Фактична чисельність збройних сил Української Держави на листопад 1918 р. становила до 60 тис. осіб.

У липні 1918 р. створили Сердюцьку дивізію, яка стала елітним формуванням. За задумом гетьмана, дивізія мала бути, як і в інших державах, гвардійським підрозділом збройних сил. Сердюки стали найбоєздатнішою військовою частиною Української Держави.

Крім армії, гетьман намагався відновити козацький стан, який мав стати головним резервом армії, опорою режиму. Формування козацтва відбувалося на основі розпущеного «Вільного козацтва».

У вересні–листопаді 1918 р. 7 суден Чорноморського флоту були передані Українській Державі, із яких створили український флот. Але повністю завершити цю процедуру не вдалося. Війська Антанти, що прибули до Криму, у листопаді 1918 р. перебрали на себе контроль над кораблями.

Більш успішною видається національно-культурна політика П. Скоропадського. Хоча не все позитивне, що було зроблено, вдалося зберегти у майбутньому.

► Що було покладено в основу внутрішньої політики гетьмана?

3. Зовнішня політика Української Держави

У дипломатичній діяльності Українська Держава мала значні обмеження. Незважаючи на це, уряд П. Скоропадського головним завданням зовнішньої політики ставив подальше налагодження відносин із державами світу.

Сердюки Лубенського кінно-козацького полку на параді в Києві. Вересень 1918 р.

Вдаючись до переговорів із сусідніми державами, чимало суперечливих територіальних питань вирішено на користь української сторони. Було розв'язано суперечку з Донським урядом — до України відійшов Маріуполь з околицями (але, попри бажання мешканців Таганрога приєднатися до України, він залишився у складі Облас-ті Війська Донського). Налагодився українсько-румунський діалог щодо вирішення проблем, пов'язаних з українськими землями Бессарабії, окупованими Румунією. Також розроблялися проекти входження Кубані до складу Української Держави.

Багато уваги приділялося вирішенню проблеми підпорядкування Криму. Українській Державі належала лише північна Таврія. У самому Криму за підтримки німецького генерала фон Коша був сформований Перший Кримський крайовий уряд, очолюваний колишнім генералом російської армії Сулейманом Сулькевичем. Він підкреслював економічні, політичні й етнографічні зв'язки України з цим регіоном. Восени 1918 р. у Києві почалися переговори щодо входження півострова до складу Української Держави. Але часу для реалізації проекту в гетьмана вже не було.

Особливо слід підкреслити здобутки гетьмана у формуванні дипломатичного відомства України та його діяльності. У Києві було акредитовано 11 зарубіжних місій: Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини, Болгарії, Дону, Польщі, Румунії, Фінляндії, Кубані, Азербайджану та Грузії. Десять українських дипломатичних представництв розпочали роботу за кордоном: у Німеччині, Австро-Угорщині, Туреччині, Болгарії, Фінляндії, Швейцарії, Румунії, Швеції, на Дону та Кубані. Українська Держава обмінялася посольствами з 12 країнами. Узагалі визнали її 30 держав світу.

Складними були відносини з радянською Росією. 22 травня 1918 р. для ведення переговорів із Москви прибула делегація із 40 осіб. Гостро стояло питання про кордон та українське населення, яке проживало в прикордонних з Україною російських губерніях. Українська сторона ставила питання про приєднання цих територій до України.

12 червня було підписано попередній мирний договір, згідно з яким радянська Росія визнавала незалежність Української Держави. Крім того, ухвалено постанови про припинення воєнних дій на фронтах. Були відкриті два українські генеральні консульства у Москві та Петрограді, 19 консульських представництв у різних містах Росії, які розглядали питання повернення біженців в Україну.

Більшовицька делегація всіляко затягувала переговори та займалася комуністичною й антиукраїнською пропагандою. Відмовляючись визнавати право України на території, де проживало українське населення, більшовики потай налагодили зв'язки з силами, що готували повстання проти гетьманського уряду.

8 листопада 1918 р. українсько-російські переговори припинилися. Поразка Німеччини в Першій світовій війні була неминучою, і більшовики були готові анулювати Брестський мир та, відповідно, визнання незалежності України.

У цілому уряд П. Скоропадського у своїй зовнішній політиці дотримувався пронімецької орієнтації. Він визнав умови Брестського миру. Постійно наголошувалося на спільних інтересах Німеччини та Української Держави. Проте поведження ні-

мецької окупаційної влади призвело до того, що населення України не схвалювало прони́мецьку політику гетьмана. 2 червня 1918 р. Німеччина офіційно визнала Українську Державу. У Києві діяло німецьке посольство. 24 липня Німеччина ратифікувала Брестський мирний договір. 4–17 вересня 1918 р. до Німеччини здійснив візит гетьман П. Скоропадський.

Відносини з Австро-Угорщиною були складнішими. Політика України з будівництва держави на етнічних українських територіях не збігалася з інтересами Австро-Угорщини. Брестський мирний договір перекреслив мрію поширити східний кордон до Дніпра й утворити на українських землях підпорядковану Габсбурзькій монархії слов'янську державу. Навпаки, Австро-Угорщина повинна була передати Україні окуповану своїми військами частину Холмщини, а також поділити Галичину і її східні землі приєднати до Буковини.

Восени 1918 р. напрямок зовнішньої політики П. Скоропадського різко змінився. Після поразки Центральних держав у Першій світовій війні гетьман починає шукати підтримки в країн Антанти. Проте ті не пішли на встановлення відносин з Україною через кілька причин. По-перше, держави Антанти бачили чітко виражену прони́мецьку політику гетьманського уряду. По-друге, уряд Франції стояв на позиції «єдиної та неподільної Росії».

► Які напрямки зовнішньої політики гетьмана можна виділити?

4. Падіння гетьманського режиму

Поразка Четверного союзу в Першій світовій війні стала визначальним фактором у подальшій долі гетьманського режиму. Після підписання перемир'я 11 листопада 1918 р. союзники наказали німецьким військам тимчасово продовжувати окупацію українських земель. Однак німецькі солдати бажали якнайшвидше повернутися на батьківщину. Це значно похитнуло позиції гетьмана.

У цей самий час більшовики почали готуватися до війни з Україною, про що офіційно заявив Л. Троцький. Проти України було сформовано окрему армію, яка налічувала близько 75 тис. багнетів.

13 листопада в Москві більшовицькі керівники офіційно заявили про розрив Брестського договору. Німецькі війська вирішили не втручатися «у внутрішні справи українського населення».

У цих умовах **14 листопада 1918 р.** гетьман відважився на відчайдушний крок: оголосив **грамоту про федеративні зв'язки з небільшовицькою Росією**.

Проголосивши можливість федерації з небільшовицькою Росією в майбутньому, П. Скоропадський сподівався заручитися підтримкою Антанти, як і проросійських сил в Україні, й таким чином зміцнити та зберегти владу. А до того часу, поки Росія позбудеться більшовиків, зміцнити незалежність України. Проте допомоги від Антанти та проросійських сил гетьман так і не дочекався. 14 грудня 1918 р. він був змушений зректися влади під тиском повсталого народу.

► Що спонукало гетьмана проголосити «федеративну грамоту»?

Висновки

- Унаслідок державного перевороту 29–30 квітня 1918 р. було усунуто Центральну Раду й проголошено владу гетьмана П. Скоропадського.
- Внутрішньополітична діяльність гетьмана, яка була спрямована на стабілізацію становища в країні, досягла певних позитивних результатів.
- Зовнішньополітичний курс Української Держави сприяв її міжнародному визнанню й налагодженню стосунків з іншими країнами. Проте на нього, як і на ситуацію в Україні в цілому, негативно впливала орієнтація на Центральні держави, що зазнали поразки у Першій світовій війні.

Запитання і завдання

1. Як прийшов до влади в Україні П. Скоропадський? 2. Яким був державний прапор і герб Української Держави? Яку назву мала грошова одиниця в Українській Державі? 3. На які прошарки спиралася влада гетьмана? Чому ця підтримка зрештою виявилася недостатньою? 4. Назвіть найбільш важливі заходи політики гетьмана. 5. Проведіть дискусію на тему: «Чим внутрішня політика гетьмана відрізнялася від курсу Центральної Ради?» 6. Охарактеризуйте зовнішньополітичний курс Української Держави. Скільки і які країни світу визнали Українську Державу? 7. Чому у листопаді 1918 р. Українська Держава опинилась у складному становищі? 8. Об'єднайтесь у малі групи й обговоріть здобутки і втрати політики гетьмана П. Скоропадського.

§ 12. Україна наприкінці 1918 — у першій половині 1919 р.

За цим параграфом ви зможете:

- розповідати про антигетьманське повстання і відновлення УНР;
- характеризувати політичний курс Директорії УНР;
- пояснювати перебіг Другої війни більшовицької Росії з УНР;
- з'ясувати особливості військової присутності Антанти на Півдні України;
- розкрити особливості отаманщини як історичного явища;
- аналізувати перебіг бойових дій на Правобережжі в першій половині 1919 р.;
- визначати характерні риси державної системи УСРР і політики «воєнного комунізму».

Пригадайте:

1. Яким був політичний курс, здійснюваний Центральною Радою за доби УНР?
2. Коли відбулася Перша війна більшовицької Росії проти УНР? Якими були її причини, перебіг і результати?
3. Яку політику здійснювали більшовики після першого приходу до влади в Україні?

1. Антигетьманське повстання і відновлення УНР

В умовах загострення кризи гетьманського режиму П. Скоропадського в Україні активізувалися сили, які виступали за відновлення УНР. У серпні 1918 р. в Києві створили **Український національний союз (УНС)**, на чолі якого став **В. Винниченко**. Союз виступав за утвердження демократичної суверенної української держави парламентського типу. Він погоджувався визнати гетьмана главою держави за умови обрання нового складу уряду, за своєю участю, й обрання на Всеукраїнському конгресі вищого законодавчого органу — Державної Ради.

Поміркована частина членів УНС схилилася до порозуміння з гетьманською владою, радикальна — наполягала на повстанні та її поваленні.

Проте створення 24 жовтня 1918 р. гетьманом коаліційного уряду, до якого увійшло п'ять представників УНС, не сприяло консолідації суспільства, а «федеративна грамота» остаточно поховала всі сподівання на порозуміння.

У відповідь УНС оголосила про початок повстання проти влади гетьмана. Для керівництва ним у ніч із **13 на 14 листопада 1918 р.** було створено тимчасовий орган — **Директорію**.

! **Директорія** — тимчасовий революційний орган, створений для керівництва антигетьманським повстанням, а після його перемоги верховний орган влади відновленої УНР.

До складу Директорії увійшли представники українських соціал-демократів — В. Винниченко (голова Директорії), С. Петлюра, А. Макаренко; українських есерів — Ф. Швець; соціалістів-самостійників — П. Андрієвський.

Центром антигетьманського повстання стала Біла Церква, а головною ударною силою — бригада Січових стрільців. Головним отаманом військ, що рушили на Київ, було призначено С. Петлюру. Вирішальною подією в боротьбі Директорії з П. Скоропадським став бій **18 листопада 1918 р.** коло станції **Мотовилівка**, де війська гетьмана зазнали поразки.

14 грудня 1918 р. П. Скоропадський зрікся влади та виїхав до Німеччини. 19 грудня Директорія на чолі з Володимиром Винниченком урочисто в'їхала до столиці. 26 грудня вона проголосила відновлення Української Народної Республіки та створення уряду, головою якого став Володимир Чеховський. Директорія досить швидко встановила свою владу на всій території України.

С. Петлюра і В. Винниченко повертаються до Києва, грудень 1918 р.

Перші дні перебування Директорії в Києві показали, що до влади прийшла сила набагато радикальніша за Центральну Раду. У місті була проведена перевірка сейфів і вилучення цінностей. Значна частина конфіскованого не потрапила до державної скарбниці. До повстанської армії приєдналися авантюристи та просто грабіжники, які хотіли пожитися, скориставшись ситуацією. Від імені Директорії вони здійснювали відверті пограбування. Повна державна скарбниця, що дісталася новій владі у спадок від П. Скоропадського, була розкрадена в перші ж місяці.

Своє бачення розвитку України Директорія сформулювала на двох Державних нарадах. На першій оприлюднили «Трудовий принцип» державотворення, за яким експлуататорські класи усувалися від управління. На другій нараді В. Винниченко сформулював три принципи державного будівництва Директорії:

- скликання Трудового конгресу;
- встановлення диктатури пролетаріату у формі рад;
- запровадження військової диктатури.

На виборах до Трудового конгресу виборчі права надавалися лише «трудовим верствам» населення. Як результат, права голосу були позбавлені промисловці, поміщики, комерсанти, частина інтелігенції (міська), духовництва та інших «нетрудових» прошарків суспільства.

Трудовий конгрес засідав **23–28 січня 1918 р.** та ухвалив такі рішення:

- Вища влада передається Директорії.
- Виконавчі функції має здійснювати Рада народних міністрів, яка підзвітна Трудовому конгресу, а спочатку між його засіданнями — Директорії.
- Влада на місцях переходила під контроль губернських і повітових трудових рад, що обиралися пропорційно від селянства та робітництва.
- Конгрес доручив Директорії та Раді народних міністрів: а) здійснити земельну реформу через передачу землі трудящим селянам без викупу; б) ліквідувати безробіття серед пролетарських верств, відновивши роботу промислових підприємств; в) організувати оборону незалежності республіки.

Крім розв'язання питання про легітимність влади, Директорія скасовувала всі закони й постанови гетьманського уряду й відновила дію усіх законів Центральної Ради. Так, у сфері робітничої політики поновлювався 8-годинний робочий день.

У земельному питанні Директорія повернулася до конфіскації землеволодінь більше 15 десятин і ліквідації приватної власності на землю. Однак, пішовши на такий крок, Директорія не повідомила, коли селянство отримає свої наділи. Це зменшило число її прибічників.

Важливим здобутком Директорії стало проголошення **Акта Злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1919 р.** За ним Західноукраїнська Народна Республіка перетворювалася на *Західну область Української Народної Республіки*, зберігаючи при цьому свою систему влади. Президент ЗУНР Є. Петрушевич ставав членом Директорії. Проте реаль-

не об'єднання, через складність ситуації в обох державах, відкладалося на майбутнє. Реалії того часу спонукали кожну державу й надалі проводити самостійну політику.

Директорія зуміла за короткий час розширити міжнародні зв'язки України. Дипломатичні відносини було встановлено з Угорщиною, Чехословаччиною, Нідерландами, Італією, Ватиканом. Однак їй не вдалося налагодити необхідний рівень зв'язків із тими країнами, від яких значною мірою залежала доля України, тобто країнами Антанти, Польщею та радянською Росією.

► Як Директорія встановила свою владу?

2. Друга війна більшовицької Росії з УНР

Революція в Німеччині та поразка країни в Першій світовій війні дали змогу Раднаркомові РСФРР 11 листопада 1918 р. скасувати умови Брестського миру й видати директиву про надання військової допомоги «трудящим Україні».

28 листопада 1918 р. на території РСФРР створили **Тимчасовий робітничо-селянський уряд України**, очолюваний Г. П'ятаковим. Наступного дня цей уряд видав маніфест про відновлення радянської влади в Україні. УНР знову опинилася перед лицем збройної агресії радянської Росії.

На кордоні з Україною Москва зосередила 86-тисячну армію, до якої входили регулярні російські війська, українські більшовицькі повстанські частини й національні підрозділи з угорців, татарів, китайців, латишів. За планом більшовиків ці сили мали завдати удари на харківському та київському напрямках.

Збройні сили УНР, що протистояли їм, у цей час налічували 40 тис. осіб. У грудні 1918 р. 1-ша і 2-га українські повстанські дивізії більшовицької армії з нейтральної зони перейшли у наступ.

Уже 3 січня 1919 р. радянські війська зайняли Харків, куди й переїхав Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. **6 січня 1919 р.** тут було проголошено створення **Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР)**.

Неспроможність Директорії сформувати авторитетний і сильний політичний режим позначалася й на армії. Створити боєздатне військо із збройних формувань, що виникли під час антигетьманського повстання, не вдалося. Директорія опинилася фактично без армії.

Відбувався процес «більшовизації» збройних сил Директорії. Так, більшовиків підтримали Дніпровська дивізія на чолі з отаманом Зеленим (Д. Терпило), частини Задніпровської дивізії у складі отаманів М. Григор'єва, Ю. Тютюнника, С. Савицького. Загальна чисельність більшовицьких сил, що розгорнули наступ на УНР, становила близько 75 тис. осіб.

*Бійці корпусу Січових стрільців.
Посередині — Є. Коновалець*

У підпорядкуванні С. Петлюри станом на кінець січня 1919 р. залишився Запорізький корпус (отаман П. Болбочан) і корпус Січових стрільців (командир Є. Коновалець), які налічували до 21 тис. осіб.

Уряд Директорії почав шукати вихід із цього становища. До Москви вирушила дипломатична місія із пропозицією, що Директорія погоджується на радянську форму влади в УНР за умови пропорційного представництва в радах селян і робітників.

Проте під час переговорів більшовицькі війська продовжували свій наступ в Україні. На протести української делегації представники російської відповідали, що «ніякого війська Російської Соціалістичної Радянської Республіки в Україні немає. Військова акція на українській території на цей момент проводиться поміж військом Директорії та військами Українського Радянського Уряду, який є цілком незалежним».

Розуміючи, хто діє разом з українськими більшовиками, Директорія УНР **16 січня 1919 р.** оголосила війну радянській Росії. Однак сил зупинити більшовицький наступ у неї не було. 5 лютого росіяни зайняли Київ.

Становище Директорії стало критичним. З 2 лютого вона переїхала до Вінниці й намагалася встановити контакти з Антантою, сподіваючись отримати від останньої визнання суверенітету України, допомогу у боротьбі з більшовиками й можливість делегації УНР брати участь у Паризькій мирній конференції. Антанта висунула Директорії ультимативні вимоги: реорганізувати Директорію та її уряд, вивівши зі складу представників соціалістичних партій; відмовитися від «більшовицької» соціально-економічної політики; реорганізувати Армію УНР і підпорядкувати її союзному командуванню. Виконання цих вимог, по суті, означало не що інше, як ліквідацію суверенності УНР.

У відповідь на це й на вимогу Антанти В. Винниченко і В. Чеховський подали у відставку, С. Петлюра вийшов із соціал-демократичної партії та очолив Директорію. Був створений новий уряд на чолі із С. Остапенком, схильним до союзу з Антантою. Але ці кроки нічого не дали. Допомоги з боку Антанти не надійшло. Директорія втратила контроль над більшою частиною України.

► Як спалахнула Друга війна між радянською Росією і УНР?

3. Військова присутність Антанти на Півдні України (листопад 1918 — квітень 1919 р.).

16 листопада 1918 р. війська Антанти пройшли Чорноморські протоки Дарданелли й Босфор і вирушили в усі порти від Одеси до Новоросійська. На початок 1919 р. тут висадилося дві французькі дивізії, а також англійські, грецькі, румунські й польські частини загальною кількістю до 60 тис. осіб. Вони зайняли прибережну смугу по лінії Тирасполь — Бірзула — Вознесенськ — Миколаїв — Херсон, відмовившись від просування в глиб території України. Та надовго вони не затрималися.

Повстання моряків на французькому флоті, котрі піддалися більшовицькій агітації, поразка під Вознесенськом від військ Червоної армії, якими командував М. Гри-

гор'єв, змусили країни Антанти евакуювати свої війська з Півдня України (квітень 1919 р.). Проте флот Антанти продовжував здійснювати морську блокаду і підтримувати дії російських білогвардійців.

► Чому війська Антанти не змогли опанувати територію України?

4. Реорганізація Директорії УНР. Отаманщина

Під натиском більшовиків війська Директорії відступили на захід. Директорія та уряд із Вінниці переїхали до Проскурова (Хмельницький), де в середині березня 1919 р. відбулося останнє засідання Директорії в повному складі. На початку квітня в Рівному провели реорганізацію Директорії. Тепер вона складалася з Петлюри, Макаренка, представника ЗУНР і двох представників соціалістичних партій. Новий уряд очолив Б. Мартос. Він звернувся до народу з «програмною декларацією», у якій зазначалося, що суверенному життю українського народу заважають два вороги — «російське комуністичне більшовицьке військо» та «польське панство». Всі українські політичні та соціальні сили повинні стати на боротьбу з ними за вільну й незалежну Україну.

Щоб організувати опір більшовикам, Головний отаман С. Петлюра почав признавати або визнавати отаманами будь-кого, хто міг командувати, мав зброю, виказував лояльність до Директорії та заявив про своє прагнення боротися з більшовиками. Кожен такий ватажок отримував грамоту від Петлюри та кілька мільйонів українських карбованців. Ніякого контролю над отаманами не було. Україну дедалі більше захоплювала неконтрольована стихія **отаманщини**.

! **Отаманщина** — боротьба за владу різноманітних неконтрольованих збройних формувань, як правило, із селян, в умовах відсутності або слабкості державних інституцій в Україні у 1918–1923 рр.

Окремі загони діяли й до 1925 р. Отаманщина була одним із проявів селянської війни за землю, проти політики режимів, що встановлювалися в Україні. Загалом в Україні діяло кількостот отаманів. Якщо використовувати сучасну військово-політичну тер-

Отаман Зелений (в центрі)

мінологію, то їх можна назвати польовими командирами, котрі номінально підпорядковуються якомусь політичному керівництву, але на практиці здійснюють власну політику, яка часто йшла врозріз із стратегічною лінією керівництва. Отамани доволі часто змінювали свою політичну орієнтацію, керуючись лише власними інтересами. Серед найвідоміших отаманів були: Зелений (за його прізвищем селянський рух називають «зеленим»), М. Григор'єв, Н. Махно тощо.

Населення тогочасної України втомилося від безвладдя і сваволі отаманів. Директорія неухильно втрачала вплив серед трудящих, особливо на півдні й сході, де був сильним авторитет більшовиків.

Революційна стихія, анархія, що панували на більшій частині території України, зумовили таке явище, як *єврейські погроми*. Загалом у 1917 — на початку 1921 р. зафіксовано 1236 погромів у 524 населених пунктах, під час яких, за різними оцінками, загинуло близько 30–60 тис. євреїв. Причетними до цієї трагедії були всі сили, що діяли в тогочасній Україні. Згодом у суспільній свідомості вкорінилася думка, що головними винуватцями її були українці, але реальні факти заперечують цей стереотип. Сам Головний отаман виступав проти погромів. Причетних до таких злочинних акцій притягували до суворої відповідальності. Зокрема, було страчено отамана Семененка за найжахливіший Проскурівський погром у лютому 1919 р.

Антисемітизм — одна з форм національної нетерпимості, яка виражається у ворожому ставленні до євреїв, прагненні обмежити їхні права.

Попри категоричне заперечення більшовиками антисемітизму (27,8 % керівників партії були євреями), Червона армія теж відзначилася погромами.

Постать в історії

Ключовою фігурою періоду Директорії УНР в Українській революції був **Симон Петлюра** (1879–1926 рр.). Із молодих років долучився до українського національно-визвольного руху.

Протягом 1916–1917 рр. С. Петлюра був заступником уповноваженого «Союзу Земств» від Західного фронту.

У квітні 1917 р. на з'їзді в Мінську С. Петлюру обрали головою Української Військової Ради Західного фронту. Звіди УВР делегувала його на I Український військовий з'їзд у Києві, де його обрали головою Генерального Військового Комітету. Після більшовицького жовтневого перевороту в Росії УЦР призначає його міністром військових справ. На цій посаді він розгорнув активну роботу з розбудови української армії, але, перебуваючи в полоні соціалістичних ідей, заперечував створення регулярного війська.

У період Гетьманату С. Петлюра безуспішно намагався схилити гетьмана П. Скоропадського до більш демократичної політики. Після повалення Гетьманату знову очолив Армію УНР. 11 лютого 1919 р., після відставки В. Винниченка, С. Петлюра став головою Директорії, згодом — Головним отаманом.

Чимало суперечок у сучасників і нащадків викликала його угода з польським лідером Ю. Пілсудським про спільну боротьбу проти більшовиків (Варшавська угода, квітень 1920 р.). Після поразки Української революції разом з урядом УНР С. Петлюра емігрував до Польщі. Від кінця 1924 р. С. Петлюра жив у столиці Франції. 25 травня 1926 р., внаслідок замаху радянського агента С. Шварцбарта, загинув у Парижі, де й був похований.

► Як вплинуло явище отаманщини на перебіг подій в Україні?

5. Бойові дії на Правобережжі

У лютому 1919 р. після захоплення Києва більшовики повели наступ на півночі, намагаючись відділити Армію УНР від Української галицької армії (УГА), і на півдні — з метою ізолювати українські військові частини від десанту Антанти. На південній ділянці Армія УНР зазнала поразки, оскільки отаман М. Григор'єв, не задоволений поступливістю Директорії Антанти, перейшов на бік більшовиків. Проте завдати поразки на півночі Армії УНР більшовикам не вдалося. Реорганізовані частини корпусу Січових стрільців і сили північної групи Армії УНР несподівано в березні 1919 р. перейшли в контрнаступ, завдаючи відчутних ударів більшовикам у районі Бердичів – Козятин – Житомир, і підступили аж до Києва.

Більшовики відповіли на цей наступ українських військ ударом на Поділлі, внаслідок якого південна група Армії УНР була ізолювана від решти сил і від військ Антанти. Після цієї поразки Директорія УНР контролювала лише невелику територію на Волині.

У цей час за наказом Головного отамана С. Петлюри було здійснено низку заходів, покликаних викоринити в Армії УНР отаманщину та перетворити її на регулярне військо.

Тим часом командувач Північної групи Армії УНР генерал-хорунжий В. Оскілко зі своїми прихильниками 29 квітня 1919 р. підняв заколот проти посилення режиму особистої влади С. Петлюри і просоціалістичного уряду Б. Мартоса. Оскілко проголосив себе Головним отаманом Армії УНР.

Він вважав, що всі поразки українських військ зумовлені тим, що у вищі ешелони влади проникли агенти більшовиків. Але бунт вдалося швидко придушити за допомогою Січових стрільців. Ці події ослабили фронт проти більшовиків, чим вони негайно скористалися, розпочавши наступ. Також цим скористалися і поляки, які захопили Луцьк, де розміщувалися великі запаси зброї та амуніції Армії УНР. Як наслідок — Північна група Армії УНР фактично припинила існування, Директорія та уряд переїхали до Тернополя, а залишки війська — у район міст Дубно–Броди.

Проте, у зв'язку з антирадянським повстанням Григор'єва, в травні 1919 р. більшовики ослабили тиск на залишки Армії УНР.

За таких обставин війська Директорії, уклавши наприкінці травня перемир'я з поляками, реорганізувалися й на початку червня вдалим наступом витіснили більшовиків із південно-західного Поділля, звільнивши Кам'янець-Подільський, який тимчасово став столицею УНР. На той час Директорія контролювала територію завширшки у 20 км, що простягалася між польською та Червоною арміями.

*Кам'янець-Подільський у 1919 р.
був столицею УНР*

Наприкінці червня — на початку липня більшовики спробували захопити Кам'янець-Подільський. Однак у середині липня Армія УНР разом з підрозділами УГА захистила місто. У червневих боях відзначилися частини Армії УНР під командуванням генерала О. Удовиченка.

► Що завадило більшовикам оволодіти всією територією України?

6. Формування державної системи УСРР. Політика «воєнного комунізму»

У 1919 р. більшовики спробували вдруге утвердити свою владу в Україні. Створений ними на території Росії маріонетковий Тимчасовий робітничо-селянський уряд України переїхав у Харків. Деяко пізніше уряд перейменували, як і російський, в Раду Народних Комісарів (РНК). Його очолив Х. Раковський.

Постать в історії

Християн Раковський (справжнє ім'я і прізвище — Кристю Станчев) (1873–1941), партійний діяч, дипломат. Болгарин, народився в сім'ї заможного торговця, який був змушений для збереження своїх маєтностей переїхати до Румунії (Добруджа перейшла під владу Румунії). Освіту в галузі права і медицини здобував у європейських університетах. З 1889 р. брав участь у соціал-демократичному русі Болгарії, Швейцарії, Німеччини, Франції, Румунії. Після жовтневого перевороту став активним діячем більшовицької партії. Попервах, ставши головою РНК УСРР, проводив жорстку антиукраїнську політику, проте згодом його погляди і дії змінилися. Він став обстоювати права УСРР.

Радянська влада в Україні будувалася на тих самих принципах, що в радянській Росії. **6 січня 1919 р.** було проголошено створення **Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР)**. Ця назва проіснувала до 1937 р.

Вищим органом державної влади визнавався *Всеукраїнський з'їзд рад*, у період між з'їздами — *Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК)*. На місцях влада належала місцевим радам, але до їх виборів вона перебувала в руках революційних комітетів (*ревкомів*) та комітетів бідноти (*комбідів*). Столицею УСРР до середини березня 1919 р. був Харків. 10 березня 1919 р. Третій з'їзд рад ухвалив Конституцію УСРР, яка закріплювала диктатуру пролетаріату, скасовувала приватну власність і позбавляла «експлуататорські класи» виборчих прав.

Після ліквідації в лютому 1919 р. Донецько-Криворізької республіки її територія увійшла до складу УСРР. У Криму в період з 15 листопада до квітня 1919 р. діяв орієнтований на «возз'єднання єдиної Росії» Другий Кримський крайовий уряд, що спирався на підтримку білогвардійців.

Герб УСРР, 1919 р.

У квітні більшовики оволоділи півостровом й проголосили Кримську Соціалістичну Радянську Республіку, яка не увійшла до складу УСРР.

Процесу радянзації України у 1919 р. були притаманні певні характерні риси: відбувся «зверху вниз» — спочатку створювалися вищі органи влади, а потім формувалися місцеві, здійснювався за зразком РРФСР та під її керівництвом, мав антинаціональний характер, відзначався суворим централізмом та значна частина вищих чиновників мала неукраїнське походження.

Сутність політичного курсу більшовиків полягала в прискореному насильницькому ламанні існуючої в Україні соціально-економічної системи, що ґрунтувалася на товарно-грошових відносинах, і заміні її прямим товарообміном. Тобто передбачалося негайне впровадження елементів комуністичного суспільства в реальне життя. Така політика згодом дістала назву **«воєнного комунізму»**.

«Воєнний комунізм» — внутрішня політика більшовиків, яка здійснювалася у 1918—1921 рр. з метою зосередження всіх ресурсів у їхніх руках, що відображало тогочасні уявлення більшовиків про негайний перехід до комуністичного будівництва. По суті стала формою державного регулювання соціально-економічними процесами з використанням масового насилля («червоний терор»). У 1919 р. заходи «воєнного комунізму» були запроваджені в Україні.

Найважливішими заходами політики «воєнного комунізму» стали: націоналізація великих і середніх підприємств, установлення державного контролю над виробництвом; мілітаризація праці (загальна трудова повинність, трудова мобілізація); скасування товарно-грошових відносин, натуралізація оплати праці (карткова система розподілу продуктів, зрівняльний розподіл); заборона приватної торгівлі, система насильного вилучення всіх надлишків (того, що не йшло на проживання й на засів) хлібних запасів на селі — продрозкладки. Фактично відбувалася реквізиція врожаю в селян спеціальними продовольчими загонами (*продзагонами*); ліквідація приватної власності на засоби виробництва; колективізація селянських господарств. Станом на літо 1919 р. сформовано близько 500 колективних господарств — переважно комун.

Запровадження в Україні «воєнного комунізму» супроводжувалося різким обмеженням її суверенітету. КП(б)У, профспілки, Комуністична спілка робітничої молоді України фактично були філіями відповідних російських організацій та контролювалися Москвою. РНК УСРР, Українська рада народного господарства діяли під безпосереднім керівництвом РНК та Всеросійської ради народного господарства РСФРР.

Щоб приховати окупаційний характер свого режиму в Україні, більшовики у травні–червні 1919 р. оформили воєнно-політичний союз маріонеткових радянських республік, у якому об'єднанню під керівництвом вищих державних органів Російської Федерації підлягали військова організація та військове командування, народне господарство, залізниці, фінанси. 14 червня ВУЦВК схвалив декрет РСФРР про створення «воєнно-політичного союзу» України та Росії, який юридично закріпив залежність УСРР від радянської Росії у воєнно-політичній сфері.

Новий прихід більшовиків супроводжувався і новою хвилею **«червоного терору»**, який набув уже систематичного, а не стихійного, як це було першого разу, характеру. Провідником терору стала спеціально створена каральна структура — Всеукраїнська надзвичайна комісія, більш відома за російською аббревіатурою ЧК (Чрезвычайная комиссия). Жертвами ЧК стали тисячі українців.

Політика більшовиків в Україні в 1919 р. спричинила розгортання антибільшовицького повстанського руху.

Висновки

- Здобуття влади Директорією привело до відновлення УНР й демократичного правління в країні.
- Однак на долю Директорії УНР випало багато важких випробувань, пов'язаних з боротьбою за незалежність й територіальну цілісність України.
- Встановлення влади більшовиків супроводжувалося формуванням нової радянської державної системи у формі УСРР та запровадженням політики «воєнного комунізму».

Запитання і завдання

1. Що таке Директорія? Хто входив до її складу? 2. Охарактеризуйте шлях до влади Директорії та її політичний курс. 3. Порівняйте Першу та Другу війни більшовицької Росії з УНР. 4. У чому полягала військова присутність Антанти на півдні України? 5. Що таке отаманщина? Які наслідки для України вона мала? 6. Як було утворено УСРР? 7. Що передбачала політика «воєнного комунізму»? Які її відмінності в УСРР? 8. Проведіть дискусію за проблемою: «Якими були прорахунки і здобутки у політиці Директорії УНР». 9. Як ви розумієте вислів, котрий того часу набув поширення у народі: *«У вагоні Директорія, під вагоном територія»*. Коли саме він з'явився і що відображав?

§ 13. Західноукраїнські землі у 1918–1919 рр.

За цим параграфом ви зможете:

- розповідати, як було проголошено ЗУНР;
- аналізувати події українсько-польської війни 1918–1919 рр.;
- пояснювати, якою була внутрішня та зовнішня політика ЗУНР;
- характеризувати український національний рух на Буковині й у Закарпатті.

Пригадайте:

1. Якою була державна приналежність західноукраїнських земель напередодні Першої світової війни?
2. Як склалася доля західноукраїнських земель у роки Першої світової війни?

1. Утворення Західноукраїнської Народної Республіки

В умовах прийдешнього розпаду Австро-Угорщини 10 жовтня 1918 р. на нараді Української парламентської репрезентації вирішили скликати у Львові зібрання представників усіх українських земель, що входили до Австро-Угорщини, й сформувати на ньому **Українську Національну Раду**. Вона повинна була стати установчими зборами («українською конституантою»), що здійнять самовизначення українського населення імперії.

18 жовтня 1918 р. Українська Національна Рада, яку очолив Євген Петрушевич, проголосила утворення з українських земель Австро-Угорщини української держави, яку пізніше назвали **Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР)**. Цю дату вважають днем її заснування.

Тим часом у Кракові утворилася *Польська ліквідаційна комісія*, що мала на меті перебрати владу від австрійської адміністрації Галичини.

31 жовтня, напередодні прибуття представників Польської ліквідаційної комісії до Львова, делегація Української Національної Ради зустрілася з австрійським намісником й зажадала передачі їй державної влади у Східній Галичині, однак той відмовив.

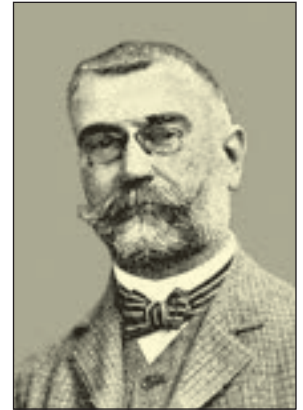
Тоді у ніч з **31 жовтня на 1 листопада** вояки УСС під керівництвом сотника Дмитра Вітовського, випередивши поляків, взяли владу у Львові. Ці події увійшли в історію як «**Листопадовий зрив**» або «**Листопадовий чин**».

1 листопада Українська Національна Рада у відозві до населення міста Львова повідомила, що є найвищою владою у створеній «*на українських землях бувшої австро-угорської монархії Української Держави*». У програмній декларації Української Національної Ради, що з'явилася пізніше, ЗУНР проголосили демократичною республікою, соціальну основу якої становили робітники. Факт проголошення республіки оприлюднили лише 13 листопада, після зречення престолу австро-угорським імператором.

Уряд ЗУНР дістав назву «Тимчасовий Державний Секретаріат», а пізніше — «Рада Державних Секретарів ЗУНР». Його першим головою був **Кость Левицький**. 9 листопада також затвердили назву Української держави галичан — «**Західно-Українська Народна Республіка**». Відповідно до «Тимчасового основного закону» державними символами ЗУНР стали синьо-жовтий прапор і золотий лев на синьому тлі.

Поступово ЗУНР перебрала до своїх рук владу в усій Східній Галичині. Кордони республіки було встановлено за етнографічними межами розселення українців в Австро-Угорщині. Її територія становила 70 тис. км², а населення — 6 млн осіб. 22–26 листопада відбулися вибори Української Національної Ради як законодавчого органу республіки. Президентом ЗУНР став **Євген Петрушевич**.

► Унаслідок яких подій постала Західноукраїнська Народна Республіка?

Кость Левицький

Постать в історії

Євген Петрушевич (1863–1940 рр.) — політичний і державний діяч. У 1908–1918 рр. посол австрійського парламенту, заступник голови. Від 1910 р. член Галицького сейму. У роки Першої світової війни був членом ГУР і ЗУР. Для вирішення долі українських земель Австро-Угорщини Є. Петрушевич скликав 18 жовтня 1918 р. у Львові загальні збори українських суспільно-політичних діячів Галичини й Буковини (Українську Конституанту), що перетворилися на Українську Національну Раду, яку він і очолив. 13 листопада 1918 р. збори проголосили створення на українських землях Австро-Угорщини незалежної держави — Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). Став її президентом. 9 червня 1919 р. отримав диктаторські повноваження. Після укладення Акта Злуки також став членом Директорії УНР. Після державної катастрофи в листопаді 1919 р. Є. Петрушевич оселився у Відні, де створив уряд диктатора в екзилі (у вигнанні), який у 1920–1923 рр. при підтримці краю боровся на міжнародній арені за успішне розв'язання галицької справи. Помер у 1940 р.

2. Польсько-українська війна 1918–1919 рр.

Одразу після взяття влади у Львові українськими силами проти них у місті виступили об'єднані польські підпільні військові організації. Активна підтримка варшавським урядом польського повстання у Львові призвела до його переростання у польсько-українську війну.

За українськими джерелами, на початку боїв поляки мали у Львові 1 тис. бійців. 2 листопада вони захопили склади зброї та амуніції в районі головного вокзалу й встановили свій контроль над ним, що забезпечило їм можливість використовувати залізницю у напрямку Перемишля і далі у центральні райони Польщі. Сили противника стрімко зростали за рахунок цивільної польської більшості Львова. 22 листопада 1918 р. після важких боїв українські підрозділи залишили місто. Після взяття Львова поляками у місті відбувся триденний погром єврейського населення.

Утрата Львова спонукала до активізації роботи зі створення **Української галицької армії (УГА)**. Станом на 21 листопада в УГА числилося понад 4,5 тис. вояків. У зв'язку з нестачею власного командного складу офіцерами у ній були німці, австрійці, угорці тощо.

Командувачем УГА став колишній генерал російської армії **Михайло Омелянович-Павленко**, а начальником штабу — її

Парад Війська Польського у Львові, 1918 р.

полковник Євген Мишковський. На весну 1919 р. чисельність УГА сягла 125 тис. осіб.

У грудні 1918 — січні 1919 р. УГА вела бої за Львів, намагаючись витіснити звідти поляків. У результаті **Вовчухівської операції** практично перекрили залізничне сполучення Львова з Перемишлем. Однак УГА вимушена була зупинитися на вимогу Антанти.

Комісія Антанти, очолювана французьким генералом М.-Й. Бартелемі, мала явне пропольське налаштування. Бартелемі від імені Паризької мирної конференції висунув пропозицію припинити війну й встановити демаркаційну лінію, за якою до Польщі мали відійти Львів, Дрогобицько-Бориславський нафтовий район і значна частина Східної Галичини. Незважаючи на бажання керівництва ЗУНР зберегти добрі стосунки з Антантою, пропозиції було відкинуто. Поляки скористалися перемир'ям під час візиту місії Бартелемі, яка таємно привезла їм зброю і набої, для зміцнення свого становища. Це дозволило відтіснити УГА від Львова й відновити залізничне сполучення з Перемишлем. 3 березня 1919 р. ініціатива у бойових діях повністю перейшла до поляків.

У квітні 1919 р. до Галичини прибула 100-тисячна польсько-французька армія генерала Йозефа Галлера, котру польське керівництво кинуло проти УГА.

Користуючись чисельною перевагою, 14 травня поляки перейшли в наступ на всьому фронті й до літа зайняли майже всю Галичину. Частини УГА відступали й були затиснуті у невеликий трикутник території біля Чорткова на південному сході Галичини.

Уряд ЗУНР зробив останню спробу виправити складне становище. 9 червня 1919 р. президента Є. Петрушевича було проголошено диктатором. Новим командувачем УГА призначили генерала О. Грекова. Він упорядкував залишки підрозділів УГА й організував несподівану наступальну операцію, яка закріпилася в історії під назвою «**Чортківська офензива**» (7–28 червня 1919 р.). Українська галицька армія змусила відступати по всьому фронту переважаюче майже в чотири рази польське військо, відвоювала значну територію, захоплену поляками навесні, і дійшла до Львова. Успіх спонукав до хвилі патріотичного піднесення українців. Вступити до УГА зголосилося майже 100 тисяч осіб. Але через нестачу зброї та амуніції розвинути успіх не вдалося. Поляки організували контрнаступ, який відкинув українців на попередні позиції. У липні 1919 р. польські війська захопили всю Східну Галичину. Частини УГА у складі 50 тис. осіб зі зброєю 16–17 липня перейшли р. Збруч на територію, контрольовану Директорією УНР. 17 липня був підписаний договір про припинення бойових дій. Людські втрати загиблими у польсько-українській війні 1918–1919 рр. становили для української сторони 15 тис. осіб, для польської — 10 тис.

Солдати Української галицької армії

20 листопада Антанта надала Польщі мандат на управління Галичиною на **25 років**. Після цього державну приналежність краю мав визначити всенародний плебісцит. Пізніше, 14 березня 1923 р., Рада послів Антанти підтвердила *право Польщі на володіння Галичиною* за умови надання автономії і забезпечення прав національних меншин.

► Які причини поразки УГА у протистоянні з польською армією?

3. Внутрішня та зовнішня політика ЗУНР

Незважаючи на складні умови польсько-української війни, західноукраїнські діячі швидко та ефективно налагодили роботу державного апарату. Вони використовували при цьому адміністративний апарат, що залишився від австрійців, комплектуючи його, за потребою, своїми представниками. Формувати власну політику діячам ЗУНР допомагав попередній досвід парламентської діяльності й уявлення про те, як реалізуються рішення, здобуті за австрійської влади. Створюючи нову вертикаль влади, ЗУНР запроваджувала на місцях посади державних повітових, міських та селищних комісарів. Усі попередні закони й розпорядження, якщо вони не суперечили державності ЗУНР, залишалися чинними. Державні повітові комісари обиралися представниками усіх громад на повітових зборах. Повітовий комісар був «верховним органом громадської національної влади» і державної виконавчої влади в повіті.

Важливе значення для становлення державності мав виданий 15 травня 1919 р. закон про вживання мови в органах державної влади, у громадських установах та на

підприємствах. Відповідно до нього «державною мовою на Західній області Української Народної Республіки є мова українська». При цьому, національним меншостям надавалася «свобода вживання, як усно, так і в письмах, їх матірньої мови в урядових зносинах з державними властями». Для цього було передбачено, що всі урядники ЗУНР, крім української, повинні володіти мовами національних меншин.

4 квітня 1919 р. в обіг ввели власну валюту — гривню (дорівнювала одній австрійській кроні) і карбованець (дорівнював двом австрійським кронам).

14 квітня 1919 р. було ухвалено земельний закон, котрий передбачав конфіскацію всіх монастирських і церковних земель, ділянок, які власники не обробляли своїми силами та площі яких перевищували максимум землеволодіння. У державну власність переходили ліси. Із цих земель утворювався земельний фонд області, і з нього мали наділяти безземельних та малоземельних громадян.

Внутрішня політика Національної Ради хоча й підтримувалася більшістю населення, але були й розчаровані нею. Найбільше невдоволених було серед робітництва, на яке впливали соціалістичні партії. Це виливалося в утворення рад робітничих депутатів. З'явилися комуністичні партійні групи. У лютому 1919 р. в Станіславі засновано Комуністичну партію Східної Галичини, яка не визнала утворення ЗУНР. У квітні 1919 р. комуністи підняли збройне повстання в Дрогобичі, у ході якого проголосили повалення Національної Ради. Але урядові війська придушили заколот.

12 травня 1919 р. Українська Національна Рада спеціальним законом запровадила восьмигодинний робочий день та святкування Першого травня.

Визначальним для внутрішньополітичної діяльності ЗУНР було об'єднання з УНР. Акт Злуки став відображенням як потреби молодої держави у допомозі, так і її стратегічного бачення свого майбутнього у соборній Українській державі.

Зовнішньополітична діяльність ЗУНР розпочалася 1 листопада 1918 р., коли Українська Національна Рада стала розсилати телеграми про утворення в Галичині Української держави.

Наприкінці 1918 р. у Відні в приміщенні «Французького готелю» було відкрито Українську пресову службу, яка протидіяла польським заявам про становище у Галичині. Невдовзі Українська пресова служба перетворилася на головний інформаційно-пропагандистський осередок ЗУНР у Європі.

Шукаючи підтримки на міжнародній арені, ЗУНР відкрила свої посольства в Австрії, Угорщині, Німеччині, заснувала дипломатичні представництва в Чехословаччині, Канаді, США, Італії, Бразилії.

Зовнішньополітична діяльність ЗУНР була спрямована на здобуття міжнародного визнання молодої держави, насамперед країнами Антанти, й припинення війни з Польщею. Однак країни Антанти не визнали ЗУНР, і вона опинилася в міжнародній ізоляції, а уряд Польщі не збирався відмовлятися від Східної Галичини. Особливо негативно ставилася до ЗУНР Франція, котра виступала за створення сильної Польщі як протипаги Німеччині.

- Завдяки чому уряду ЗУНР вдалося забезпечити відносну соціальну стабільність новоутвореної держави?

4. Український національний рух на Буковині та Закарпатті

25 жовтня 1918 р. у Чернівцях заснували **Український крайовий комітет**, який очолив *Омелян Попович*, котрий одночасно керував буковинською делегацією Української Національної Ради. Незабаром він почав перебирати владу в імперській адміністрації. 27 жовтня румуни створили свою Румунську національну раду, яка претендувала на владу в краї. У цей час українські військові частини, що перебували на Буковині, були відкликані для боротьби за Львів, й українці краю залишилися без воєнної сили. 3 листопада 1919 р. Крайовий комітет провів у Чернівцях велике (до 10 тис. учасників) **Буковинське народне віче**. На ньому вирішили приєднати українську частину Буковини до ЗУНР. Після переговорів української й румунської сторін 6 листопада досягнули домовленості, що під владою українців буде північна, а румунів — Південна Буковина. Відповідно до цієї домовленості австрійська адміністрація передала владу О. Поповичу (представнику українського крайового комітету) та А. Ончулу (представнику Румунської національної ради). Ці дві інституції мали керувати тими частинами Буковини, де їхня національність становила більшість. Однак 11 листопада, на прохання Румунської національної ради, війська Румунії вступили в Чернівці, а через тиждень зайняли всю Буковину.

Буковинське народне віче, 1919 р.

Хотинщина була частиною Буковинського краю, яку спіткала інша історична доля. Вона перебувала у складі Російської імперії. Від лютого до початку листопада 1918 р. її територія опинилася під окупацією австрійських військ. Спроби урядів УНР, а потім Української Держави надіслати в Хотин свою адміністрацію виявилися марними. На початку листопада Хотинський повіт окупували румунські війська.

У січні 1919 р. місцеві підпільники й бессарабські партизани захопили міст через Дністер і зайняли Хотин. Утворена ними Хотинська директорія видала розпорядження про мобілізацію в повстанську армію. Повстанці зайняли близько 100 населених пунктів у двох повітах Бессарабії, але їх розрахунок на допомогу уряду радянської України не справився. Край залишився за Румунією.

На *Закарпатті* ситуація була значно складнішою. 16 листопада 1918 р. Угорщина проголосила свою незалежність. Нова республіка заявила претензії на всі території, що входили до Угорського королівства, включно із Закарпаттям. Національні меншини Угорщини були незадоволені таким поворотом подій і розпочали боротьбу за власну державність.

У листопаді 1918 р. на Закарпатті починають виникати Народні Ради, які брали на себе функції місцевої влади. На деякий час у краї встановлюється двовладдя: угорська адміністрація та Народні Ради.

У діяльності Народних Рад чітко виокремилися три політичних спрямування: перше — приєднання краю до Угорщини, друге — до новоутвореної Чехословаччини, третє — до соборної України.

21 грудня 1918 р. угорський парламент ухвалює закон про Автономію Руської нації, що живе в Угорщині, згідно з яким Закарпаттю (під назвою Руська Країна зі столицею в Мукачеві) були надані широкі автономні права. Отримавши інформацію про це, представники проукраїнських сил ухвалюють рішення про скликання 21 січня 1919 р. конгресу в Хусті. У той самий час в ніч із **7 на 8 січня 1919 р.** Гуцульська Народна Рада за допомогою УГА роззброїла угорські війська на всій Гуцульщині та проголосила **Гуцульську Республіку** із центром у с. Ясіня; її вищим органом влади стала Гуцульська Народна Рада.

Гуцульщина — історико-етнографічна область України, що охоплює гірські райони Івано-Франківської, південно-східну частину Чернівецької та південно-східну частину Закарпатської області.

Делегація Гуцульської республіки взяла участь у Всекарпатському конгресі (Соборі русинів), що відкрився у Хусті 21 січня 1919 р. Делегати конгресу передали уряду ЗУНР звернення із проханням прийняти закарпатські землі до складу соборної України, але прагнули при цьому зберегти автономію («окремішене положення») краю. Проте реалізувати це в тогочасних умовах було неможливо. Окремі осередки влади Гуцульської республіки протрималися до червня 1919 р. й були ліквідовані румунами.

Навесні 1919 р. в Угорщині відбувається ще одна подія, яка вплинула на Закарпаття. 21 березня 1919 р. в Угорщині була проголошена радянська влада. 22–23 березня 1919 р. ця влада, подекуди із застосуванням зброї, була встановлена і на Закарпатті. Очолила її група комуністів Руської Країни, яку створили при ЦК КП Угорщини в лютому 1918 р. Радянська влада на Закарпатті існувала 40 днів.

Для придушення Угорської Радянської Республіки Антанта організувала військове втручання, яке призвело до війни з Румунією та Чехословаччиною. Згідно із рішенням Паризької мирної конференції румунські війська зайняли південну, а чеські — північну частину Закарпаття.

У той час, як на території краю точилася запекла боротьба, великі держави на Паризькій конференції вирішили долю Закарпаття на користь Чехословаччини.

17 травня на засіданні міжнародної конференції президент Чехословаччини Е. Бенеш представив основні пункти автономних прав Закарпаття, які 20 травня ухвалили як § 10–13 Сен-Жерменського договору.

У розвиток статей Сен-Жерменського договору затвердили «Генеральний Статут про організацію й адміністрацію Підкарпатської Русі, приєднаної Паризькою конференцією до ЧСР». Зокрема, у ньому говорилося, що «*вибори членів Сойму*

Підкарпатської Русі відбудуться надалі до 90 днів від дня виборів до загального Народного Згромадження ЧСР».

Але уряд ЧСР повністю не виконав взяті на себе зобав'язання з надання автономних прав краю.

26 квітня 1920 р. уряд ЧСР видав постанову «Про зміну Генерального Статуту», яка остаточно скасувала будь-які автономні права. Закарпаття стало частиною унітарної Чехословаччини.

- Які держави розділили між собою західноукраїнські землі?

Висновки

- Виникнення й існування ЗУНР стало виявом волі місцевих українців до незалежності й прагнення жити в єдиній соборній Україні.
- Польсько-українська війна 1918–1919 рр. завершилася для ЗУНР поразкою. Проте вона сприяла формуванню досвіду й уявлень про те, як треба боротися за свою державність. Це мало значний вплив на патріотичні настрої української спільноти в Галичині.
- ЗУНР розгорнула активну зовнішньополітичну діяльність, але так і не змогла досягти міжнародного визнання.
- У цей період український національний рух на Буковині та Закарпатті активізувався й перетворився на вагомий чинник життя у цих землях, які в силу обставин відійшли до Румунії та Чехословаччини.

Запитання і завдання

1. Охарактеризуйте особливості виникнення ЗУНР. Яка дата вважається днем її заснування? Хто її очолив?
2. Якими були причини, перебіг і результати польсько-української війни 1918–1919 рр.
3. Визначте результати Вовчухівської та Чортківської операції УГА?
4. Визначте особливості внутрішньої та зовнішньої політики ЗУНР.
5. Яким було ставлення керівництва ЗУНР до національних меншин?
6. Складіть порівняльну таблицю «Політичний курс ЗУНР та УНР».

Питання для порівняння	ЗУНР	Директорія УНР
Система влади		
Військова політика		
Соціально-економічний курс		
Зовнішня політика		

7. Як розгортався український національний рух на Буковині та Закарпатті?
8. Об'єднайтеся у малі групи і обговоріть, якими були здобутки і втрати у діяльності керівництва ЗУНР.
9. Проведіть дискусію на тему: «Чому в 1918–1919 рр. не вдалося об'єднати всі українські землі, попри бажання українців, що їх населяли?».

§ 14. Україна в другій половині 1919 року

За цим параграфом ви зможете:

- визначати особливості й вплив на ситуацію в Україні селянського повстанського руху;
- дізнатися, як відбувся й чим завершився наступ об'єднаних українських армій на Київ;
- характеризувати денікінський режим в Україні.

Пригадайте:

1. Якою була ситуація в Україні на середину 1919 р.? 2. Чим завершилася друга війна більшовицької Росії з УНР?
3. Якими були основні заходи політики «воєнного комунізму»? 4. Як відбувалося формування державної системи УСРР?
5. Що таке отаманщина? Якими були її особливості?

1. Селянський повстанський рух

У той час, як Армія УНР відступала на Волинь, на зайнятих більшовиками територіях Центральної України розгортався селянський повстансько-партизанський рух. За кілька тижнів невдоволення більшовицьким режимом переросло у відкриті повстання. Передусім заворушення спалахнули на Київщині, поширившись звідти на Полтавщину, а згодом — на Чернігівщину та Поділля.

Одне із перших великих антибільшовицьких повстань спалахнуло на Київщині, підняте отаманом Зеленим (Д. Терпило). 10 квітня 1919 р. повсталі навіть зайняли Київ. Проте у травні 1919 р. більшовикам вдалося здолати збройний виступ.

Та, незважаючи на деякі невдачі, повстанський рух в Україні розростався далі. Так, лише впродовж квітня — першої половини червня 1919 р. в Україні відбулося

Радянський агітаційний плакат про події повстання отамана Матвія Григор'єва

- Чи відповідають дійсності зображені на плакаті події? Яку мету мали перед собою більшовики, представляючи повстання саме так?

328 збройних виступів проти більшовицької влади. Повсталі здебільшого виступали під гаслом «За радянську владу без комуністів!». Такий рух супротиву був визначений більшовиками як «бандитизм», «куркульська контрреволюція», із яким потрібно нещадно боротися. Згідно з партійною постановою «Про придушення куркульської та білогвардійської контрреволюції на селі» від 17 липня 1919 р., впроваджувалася кругова порука, узяття заручників, військова блокада сіл тощо. Але, незважаючи на жорстокі каральні заходи, селянський рух наростав.

Наймасштабнішим став виступ отамана М. Григор'єва, який відмовився виконувати наказ іти на допомогу радянській Угор-

щині. 7 травня 1919 р. в Єлисаветграді (нині Кропивницький) він підняв антибільшовицьке повстання та звернувся з універсалом «До українського народу», в якому закликав до боротьби проти продзагонів, що забирали хліб у селян, та створення рад без більшовиків. За кілька днів загони повстанців здобули Черкаси, Кременчук, Золотоношу.

Улітку 1919 р. війська Григор'єва об'єдналися із загонами Нестора Махна. Проте два амбітні отамани не могли ужитися разом. Григор'єва звинуватили у єврейських погромах і зв'язках із денікінцями та розстріляли. Селянський рух не вщухав і став головним фактором падіння більшовицької влади в Україні в цей час.

2. Наступ об'єднаних українських армій на Київ. «Київська катастрофа». Війна з денікінцями

Скориставшись тим, що більшість більшовицьких військ були зайняті боротьбою з повстанським рухом у травні 1919 р., Добровольча армія генерала Антона Денікіна, яка разом із Донською й Кубанською арміями, що контролювали Дон, Кубань і Північний Кавказ, перейшла в наступ. Подолавши опір Південного фронту Червоної армії (основу військ фронту становили загони Н. Махна), вона оволоділа Донбасом, майже всією Лівобережною Україною та рухалася далі на Київ. У той час інші частини армії Денікіна, згідно з директивою від 25 червня 1919 р., розгортали наступ на Москву.

Добровольча армія — військове формування, створене під час громадянської війни в Росії (1918 р.) на добровольчій основі з офіцерів, юнкерів, студентів та ін. Від 1919 р. увійшла до складу Збройних сил Півдня Росії. Поширеною в літературі є інша назва цих формувань — «Біла армія», або «Біла гвардія».

У цей час об'єднані збройні сили Армії УНР та УГА також успішно наступали на більшовиків. На початку серпня українські частини зайняли Жмеринку та Вінницю.

У серпні уряд УНР, за наполяганням незгодних з його курсом, оголосив, що відмовляється від радянськості й переходить до курсу на створення парламентської демократії. Новий склад уряду наприкінці серпня очолив **Ісаак Мазепа**.

За досягнутою домовленістю УГА та Армія УНР розпочали у серпні 1919 р. спільний похід під гаслом: «На Львів через Київ!».

Спочатку командування УГА пропонувало йти походом на Одесу для встановлення зв'язків з Антантою, а потім рушити на Київ. Цей план заперечило командування Армії УНР, яке вважало, що становище вимагає передусім заволодіти Києвом. Ухвалили компромісне, але не найкраще рішення — одночасно йти і на Одесу, і на Київ.

Ісаак Мазепа

Кількість об'єднаної армії становила 80 тис. осіб, із яких 50 тис. були галичани. На Київ наступали галичани, а на Одесу — частини Армії УНР. Спочатку наступ розвивався успішно.

30 серпня 1919 р. з'єднання Армії УНР та УГА під командою генерала А. Кравса здобули **Київ**. Однак скористатися наслідками цієї перемоги українським військам не довелося — одночасно з лівого берега Дніпра до міста вступили російські білогвардійські частини під командуванням генерала М. Бредова. Оскільки вони також билися проти більшовиків, частинам Армії УНР й УГА було заборонено вступати в бій із білогвардійцями. Але через непорозуміння розпочалися сутички. Спроба знайти компроміс з денікінцями не мала успіху, й українські частини, які поступалися білогвардійцям, змушені були відійти до Василькова. Відступ із Києва став рівноцінним поразці. Ця подія увійшла в історію як «**Київська катастрофа**». Українці втратили символ незалежної держави.

До середини вересня 1919 р. тривали жорстокі бої українських частин із більшовиками за Житомир. Підтягнувши значні сили, останні примусили українські війська відступити. Лише після цього на українсько-більшовицькому фронті запанувало затишшя — більшовики перекидали сили проти білогвардійців, що саме в цей час наступали на Москву.

Відносини між урядом УНР і денікінцями також були ворожими. Денікін відмовлявся визнати право України на незалежність.

Союзником Армії УНР у боротьбі проти білогвардійців стала **Револьюційна повстанська армія України**, створена **отаманом Н. Махном**. Згідно з угодою під владу махновцям передавався район Запоріжжя, де вони збиралися створити свою автономію.

22 вересня, після перехоплення наказу А. Денікіна про наступ проти української армії, на спільному засіданні урядів УНР та ЗОУНР вирішили негайно розпочати війну з денікінцями. 24 вересня Директорія УНР оголосила війну білогвардійським Збройним силам Півдня Росії. Ті зосередили проти Армії УНР та УГА понад 17 тис. багнетів і шабель. Упродовж жовтня 1919 р. на українсько-білогвардійському фронті

тривали запеклі бої. Одночасно з цим активно боролася з денікінцями армія Махна. Поразка українських армій, сили яких підкосила епідемія тифу та нестача спорядження, створила небезпечну ситуацію для Махна. Тоді махновці переходять до партизанських методів боротьби. Вони прорвали фронт і розпочали рейд тилами денікінців. Армія Н. Махна, яка налічувала 80 тис. вояків, узяла під свій контроль територію з населенням бл. 3 млн осіб. Махно, фактично, зруйнував тил Денікіна й позбавив його резервів.

У цих умовах командувач УГА генерал М. Тарнавський, щоб зберегти свою армію, у складі якої залишалося тільки

Нестор Махно

10 тис. безздатних бійців, пішов на укладання перемир'я з Денікіним. Згідно із досягнутою угодою УГА припинила боротьбу проти Добровольчої армії. А після підписання угоди з А. Денікіним в Одесі перейшла під його командування.

Документи розповідають

Із відозви А. Денікіна «До населення Малоросії»

Намагання відокремити від Росії малоросійську гілку руського народу не обличені й сьогодні... Колишні ставленики німців — Петлюра та його спільники — продовжують і сьогодні творити свою чорну справу створення «Української держави» всупереч відродженню єдиної Росії... самоуправління буде покладене в устрій областей Півдня Росії... вважаючи неприпустимим, забороняю переслідування малоросійської мови..., кожен у суді може говорити малоросійською мовою...

1. Якою була позиція А. Денікіна стосовно України? 2. Чим, на вашу думку, вона була зумовлена та які наслідки це мало? 3. На які поступки українцям був готовий піти А. Денікін?

16 листопада польські війська окупували Кам'янець-Подільський, де до цього перебувала Директорія. Армія УНР вже не могла продовжувати війну регулярним фронтом. 4 грудня 1919 р. на державній нараді УНР ухвалили рішення про перехід до партизанських форм боротьби.

Командувачем армії призначили генерала М. Омеляновича-Павленка. Голова Директорії і Головний отаман військ УНР С. Петлюра виїхав до Варшави.

У таких умовах 5-тисячний загін української армії **6 грудня 1919 р.**, залишивши частину хворих старшин і вояків у «трикутнику смерті», вирушив у партизанський рейд тилами Білої та Червоної армій. Згодом він дістав назву «**Перший зимовий похід**».

Українська карикатура, 1919 р.

- Наскільки точно ця карикатура відображає ситуацію у 1919 р.?

! **Інтернування** — затримання до закінчення війни громадян, військ, суден тощо іншої держави, що перебуває в стані війни, поселивши їх у певному місці в умовах обмеженої свободи.

! «**Трикутник смерті**» — назва, яку використовували сучасники стосовно невеликої території на Поділлі, де опинилися залишки українських армій наприкінці 1919 р.

3. Денікінський режим в Україні та його падіння

Наприкінці літа 1919 р. денікінці зайняли майже всю Україну та поділили її на три області — Харківську, Київську та Новоросійську. На чолі кожної стояв «голова-ноначальствующий» із необмеженими повноваженнями. Їм підпорядковувалися губернатори, начальники повітів і волостей.

Резиденцією денікінців в Україні стало місто Катеринослав (нині Дніпро). Їхня політика в Україні проводилася під гаслом відновлення «великої та неподільної Росії» і мала на меті відновлення імперських порядків у дещо зміненому вигляді. Український національний рух був проголошений зрадницьким і зазнавав переслідувань. Назва «Україна» була заборонена — замість неї вживали «Південь Росії» або «Малоросія».

У промисловості стали відроджуватися давні порядки: на підприємствах скасовували восьмигодинний день і перейшли до дванадцятигодинного, незгодних піддавали покаранням. Так, у Юзівці за звинуваченням у співробітництві з більшовиками білогвардійці вішали місцевих робітників. Без суду та слідства відбувалися розстріли від 2 до 3 тис. підозрюваних в Одесі, Харкові, Катеринославі.

Репресії білогвардійців проти своїх противників прийнято називати «**білим терором**». І хоча подібні силові акції супроводжували встановлення будь-якої влади, населення реагувало на денікінців-білогвардійців особливо боляче, оскільки вони сприймалися як повернення в минуле.

Старі порядки білогвардійці намагалися відродити й на селі; тут відновлювалося поміщицьке господарство. За допомогою каральних загонів у селян конфісковували будівлі, реманент, худобу. Згідно із законом про врожай 1919 р., селяни повинні були віддавати третину зібраного на полях поміщикам. Також був запроваджений податок — п'ять пудів зерна з кожної десятини на потреби армії. Крім того, до армії Денікіна селян мобілізували примусово.

Українська мова допускалася лише в приватних школах, викладання української мови, історії, географії України в державних навчальних закладах скасовувалося.

Закривалися українські газети, журнали, спеціальним розпорядженням в усіх установах було знято портрети Т. Шевченка, а його бюст у Києві скинули з п'єдесталу та розбили, припинилася діяльність Української академії наук.

Ще однією ознакою денікінського режиму став антисемітизм. Значною мірою він виник з бажання помсти, адже серед їхніх противників-більшовиків було чимало євреїв. У цей час на підконтрольній денікінцям території України відбулося близько 400 єврейських погромів.

Такі порядки призвели до посилення народного невдоволення: страйки й повстання робітників та розгортання масового селянського руху (особливо відзначився отаман Н. Махно), з яким денікінці не змогли впоратися. Усі успіхи білогвардійців на фронтах проти більшовиків зводилися нанівець повним розвалом їхнього тилу. Зрештою, у жовтні 1919 р. більшовики завдали контрудару по денікінцях. Залишки частин білогвардійців відступили на південь. На початку 1920 р. загони розгромле-

ної Білої армії закріпилися в Криму. Денікін склав із себе обов'язки головнокомандувача, передавши їх **П. Врангелю**.

Із поразкою Денікіна частини УГА опинились у складній ситуації. Щоб зберегти підрозділ, у лютому 1920 р. галичани перейшли на бік більшовиків, повіривши їхнім обіцянкам про допомогу у звільненні Галичини від поляків. У складі Червоної армії УГА дістала назву **Червона Українська Галицька Армія (ЧУГА)**. При цьому УГА реорганізували, її з'єднання більшовики розкидали по різних дивізіях Червоної армії.

Висновки

- Селянський повстанський рух в другій половині 1919 р. став вагомим чинником суспільно-політичного життя на українських землях.
- У складному переплетенні подій другої половини 1919 р. Директорія шукала можливості для збереження української державності. У її пошуках були як успіхи, так і прорахунки.
- Денікінський режим в Україні став спробою повернути дореволюційний стан і не був прийнятий більшістю суспільства.

Запитання і завдання

1. Які сили вели боротьбу за Україну в другій половині 1919 р.?
2. Чому лідери селянського руху часто змінювали політичну орієнтацію?
3. Як відбувся наступ українських армій на Київ і чим він завершився? Що таке «Київська катастрофа»?
4. Як розгорталася боротьба на українських землях у вересні–грудні 1919 р.?
5. Охарактеризуйте режим А. Денікіна в Україні.
6. Проведіть дискусію за проблемою «Здобутки і прорахунки Директорії в другій половині 1919 року».
7. Чи було, на вашу думку, виправданим рішення, прийняте в грудні 1919 р. С. Петлюрою, перейти до партизанських методів боротьби? Чому?

§ 15. Україна наприкінці 1919 — на початку 1920 р.

За цим параграфом ви зможете:

- дізнатися, як було втретє встановлено більшовицький режим та яку політику більшовики здійснювали після цього в Україні;
- пояснювати, що таке націонал-комунізм;
- характеризувати Перший зимовий похід Армії УНР;
- розповідати про Холодноярську республіку.

Пригадайте:

1. Коли було вдруге встановлено владу більшовиків в Україні?
2. Що таке «воєнний комунізм»?

1. Політика більшовиків наприкінці 1919 — на початку 1920 р. в Україні

Наприкінці 1919-го – на початку 1920 р. більшовики втретє взяли під контроль більшу частину території України. На цей раз червоні стали обачнішими. У грудні 1919 р. вони оголосили, що визнають самостійність УСРР. Це була демагогічна політична заява, оскільки насправді ставилися завдання за будь-яку ціну не допустити відокремлення України від радянської Росії. Обіцяно було лише реалізувати право на використання української мови, що означало відмову від русифікаторської політики. Для посилення впливу радянської влади в Україні на місця скеровували агі-

Більшовицький пропагандистський плакат, 1919 р.

таторів, яких один з більшовицьких лідерів Л. Троцький переконував: «Без українського вугілля, заліза, руди, хліба, солі, Чорного моря Росія існувати не може».

Особливо важливим для більшовиків було завоювати прихильність селян, які становили в Україні більшість населення. Тому безоглядне насадження колективних господарств було припинено. Новий земельний закон проголошував добровільність у створенні артіль і комун. Поміщицькі, монастирські й удільні землі, конфісковані радянською владою, передавалися селянам без викупу.

Опорою РКП(б) в Україні була Комуністична партія більшовиків України (КП(б)У), яка була не національною комуністичною партією, а фактично обласною партійною організацією РКП(б). У середовищі КП(б)У було чимало комуністів, які виступали проти такого стану речей. Щоб приборкати внутрішню опозицію, Центральний комітет КП(б)У було розпущено. За участю присланих із Росії понад тисячі партпрацівників провели перереєстрацію членів Компартії України, після чого її склад зменшився на третину. Ця реорганізація розкрила справжню роль, яку більшовики відводили Компартії України.

Державність УСРР і на цей раз мала формальний характер. Військову й цивільну владу поєднував **Всеукраїнський революційний комітет (Всеукрревком)** — надзвичайний орган. Поновилася політика «червоного терору» проти тих, кого вважали ворогами революції.

У середині лютого 1920 р. Всеукрревком передав владні повноваження **Раді народних комісарів УСРР** (очолив Х. Раковський) і **Всеукраїнському центральному виконавчому комітетові** (очолив Г. Петровський). У березні–квітні відбулися вибори до рад. Більшовики здобули в них до 80 % депутатських мандатів.

Однак ради мали незначну реальну владу. Усі найважливіші рішення ухвалювалися органами КП(б)У. Столицею УСРР став Харків.

Для розколу українського селянства більшовики почали у березні 1920 р. створювати комітети незаможних селян (**комнезами**), які перебирали на себе владу на місцях.

Комнезами (комітети незаможних селян) — селянські організації в Україні, створені більшовиками для зміцнення своєї влади на селі в 1920 р., що використовувалися для здійснення заходів політики радянської влади у сільському господарстві.

Після повернення до влади більшовики відновили комуністичні перетворення в руслі політики «воєнного комунізму».

Промисловість перебувала в кризовому стані: багато підприємств не працювало, бракувало робочої сили. Тому більшовики відновили *загальну трудову повинність*.

У сільському господарстві більшовики почали наділяти землею безземельних і малоземельних селян, унаслідок чого 52 % селянських дворів стали середняцькими. Однак уже в січні 1920 р. було відновлено продовольчу диктатуру й державну монополію на хліб. Поновилася продовольча розкладка, яка тепер, крім збіжжя, поширилася на м'ясо, яйця та окремі овочі. Розмір хлібної розкладки на 1920 р. становив 160 млн пудів. Проте реально заготовили тільки 65 млн пудів. Продрозкладка поширювалася на всі селянські двори, які мали посівні площі більше ніж три десятини. Установлювалася колективна відповідальність («кругова порука») сільських громад за здачу продовольства.

Купівля на вільному ринку заборонялася. У грудні розгорнулася підготовка до скасування грошового обігу. Був підготовлений проект заміни грошей «трудоми» (трудовими одиницями). Напередодні запланованого скасування грошей (яке так і не відбулося), 4 грудня 1920 р., Ленін підписав «Декрет про безкоштовний відпуск продовольчих продуктів і предметів широкого споживання».

Після поразки денікінців Всеукрревком затвердив новий земельний закон, яким заборонялося відводити землю під колективні господарства без згоди селян. Однак у другій половині 1920 р. стала очевидною небезпека величезного недосіву зернових. Він став безпосереднім результатом продрозкладки. Знаючи наперед, що вироблену продукцію заберуть, селяни мали намір сіяти тільки для власних потреб.

► Що змінилось у політиці більшовиків після третього їх приходу до влади?

2. Націонал-комунізм

У 1918–1919 рр. ряд українських партій перейшли на сповідування комуністичних цінностей, намагаючись поєднати дві діаметрально протилежні ідеологічні док-

Вивезення зерна з України

трини — комунізм і націоналізм. Українські партії, що виступали за встановлення національного варіанта радянської влади, зараховують до націонал-комуністичного напрямку, який виник 1918 р.

! **Націонал-комунізм** — узагальнена назва політичних течій і напрямків в Україні та поза її межами в першій третині XX ст., що поєднували ідеї комуністичної перебудови суспільства та створення суверенної Української держави.

Олександр
Шумський

У 1918 р. від Української партії соціалістів-революціонерів відокремилася група лівих, які створили партію **УПСР** (боротьбистів — від назви центрального органу партії — газети «Боротьба»). Її лідерами були Г. Гринько, В. Блакитний, П. Любченко, О. Шумський та ін.

Із часом боротьбисти стали однією з популярних партій України. Партія орієнтувалася на українське селянство та національну інтелігенцію. Боротьбисти прагнули повної незалежності України, однак не йшли на союз із Петлюрою проти більшовиків, але підтримували його у боротьбі з Денікіним.

У 1918 р. місцеві організації загальноросійської партії лівих есерів об'єдналися в **Українську партію лівих соціалістів-революціонерів**. За назвою партійного органу російської газети «Борьба» партія дістала назву **борьбисти**. Борьбисти підтримували існування радянської влади в Україні, проте, на відміну від більшовиків, виступали не за диктатуру пролетаріату, а за диктатуру всіх трудових класів.

У 1919 р. від Української соціал-демократичної робітничої партії відкололася група, яка утворила партію **УСДРП (незалежна)** й оголосила про перехід на радянську платформу. У 1919 р. стала легальною опозицією більшовикам. Із посиленням незадоволення радянською владою незалежні соціал-демократи переходять у підпілля та розгортають збройну боротьбу проти більшовиків.

Щоб утримати владу в Україні, більшовики змушені були піти на союз із найвпливовішою українською партією національно-комуністичного спрямування — *боротьбистами*.

У серпні 1919 р. боротьбисти об'єдналися з УСДРП (незалежними лівими), унаслідок чого постала нова партія — **Українська комуністична партія (боротьбистів) (УКП(б))**. Новостворена політична організація сподівалася встановити в Україні національний варіант радянської влади з незалежним від Москви комуністичним урядом і власною Червоною армією. Іншим кроком боротьбистів щодо посилення своїх позицій стало намагання вступу до III Комуністичного інтернаціоналу, але їм відмовили і порадили об'єднатися з КП(б)У. Тому в березні 1920 р. партійна конференція УКП(б) ухвалила рішення про саморозпуск та організований вступ до

КП(б)У. Загалом до КП(б)У увійшло на індивідуальних засадах 4 тис. колишніх боротьбистів, а О. Шумський став членом ЦК КП(б)У.

У червні 1920 р. до лав ЦК КП(б)У влилися і борьбисти.

У 1920 р. в Україні залишилася тільки одна націонал-комуністична партія — **Українська комуністична партія**. Вона була організована членами УСДРП (незалежної) і налічувала кількасот осіб. Партія не становила небезпеки для більшовиків. Тому їй дозволено було певний час існувати в УСРР (до 1925 р.).

► Яку мету ставили собі націонал-комуністи?

3. «Перший зимовий похід» Армії УНР

Поки більшовики уже втретє намагались утвердити своє панування в Україні, Армія УНР вирушила в так званий «**Перший зимовий похід**». Армія тоді складалася із Запорізької, Волинської, Київської та Залізної дивізій. Командувачем її був генерал М. Омелянович-Павленко, а його заступником — отаман Ю. Тютюнник.

6 грудня 5-тисячна українська армія, яка складалася з кінноти і посадженої на вози піхоти, розпочала похід. Перейшовши залізницю Козятин–Жмеринка, війську УНР у середині грудня 1919 р. довелося зіткнутися з білогвардійськими частинами.

Прагнучи відірватися від денікінців, Армія УНР в січні 1920 р. вийшла на Уманщину й Черкащину, де до неї приєдналися місцеві партизанські загони отамана А. Гулого-Гуленка. Зустріч із повстанцями піднесла бойовий дух українських частин. Командування Армії УНР покладало значні надії на партизанський рух проти більшовиків. І справді, багатотисячні повстанські загони після вигнання з країни денікінців повернули зброю проти червоних.

На південній Київщині відбулися перші серйозні бої Армії УНР з більшовицькими частинами, під час яких українські війська на деякий час визволили Канів і Черкаси. У середині лютого 1920 р. армія форсувала Дніпро й переправилася на Полтавщину. Тут частини отримали можливість деякий час відпочити, а також проводити агітаційну роботу серед місцевого населення.

На Лівобережжі Армія УНР здобула Золотоношу. Проте, за наказом командування, війська невдовзі повернулися на правий берег Дніпра. Звідси Армія УНР вирушила на Херсонщину, де перебувала Червона Українська Галицька Армія. Сподівання, що галицькі війська перейдуть на бік Армії УНР, не справдилися.

У квітні 1920 р. катастрофічна нестача зброї та цілковите вичерпання боєприпасів змусили Армію УНР провести операцію із захоплення Вознесенська, у якому були значні військові припаси. Поповнивши запаси, армія вирушила на Поділля, щоб пробиватися на захід, на з'єднання з польськими військами. Похід завершився 6 травня 1920 року.

Учасники Першого зимового походу

4. Холоднорська республіка

Холоднорська республіка — самопроголошене державне утворення, що існувало у 1919–1922 рр. на території Чигиринського повіту Київської губернії (нині Чигиринський район Черкаської області) у районі лісового урочища Холодний Яр, з центром у селі Мельники.

Основним осередком початку повстанського руху став православний Мотронинський монастир. Саме на прохання його ігуменї, щоб захистити обитель від пограбування після гетьманського перевороту, місцевий учитель Олекса Чучупака створив загін охорони з 22 осіб. Він став першою українською військовою організацією у Холодному Яру. Незабаром загін самооборони монастиря перетворився на полк гайдамаків Холодного Яру. Начальником штабу полку став третій із братів — Петро Чучупака.

З лютого 1919 р. полк гайдамаків Холодного Яру виступив на підтримку влади Директорії УНР у Києві. Під час окупації України денікінцями загін отамана В. Чучупака брав участь у їхньому вигнанні з Черкас. У цей час його чисельність сягнула 2 тис. осіб.

Згодом сформувалася Холоднорська республіка, територія якої охоплювала 25 сіл Чигиринщини. Її захищала 15-тисячна селянська повстанська армія, очолювана місцевими отаманами, що підпорядковувалися В. Чучупаці. Завдяки цим силам територія Черкащини довше за інші регіони України залишалася вільною від більшовицької окупації.

12 квітня 1920 р. у сутичці з червоним загonom загинув отаман В. Чучупака. Після цього Холоднорську республіку очолив Іван Деркач. Саме він керував загонами під час антибільшовицького повстання весни–осені 1920 року.

Остаточного існування Холоднорської республіки припинилось у 1922 р., коли ті, що залишалися на волі серед повстанських отаманів, потрапили в засідку й були ув'язнені. Проте вони спромоглися підняти повстання у Лук'янівській в'язниці Києва і вели нерівний бій, поки всі не загинули.

► Коли існувала Холоднорська республіка?

Повстанці з Холодного Яру

Висновки

- Наприкінці 1919 р., після розгрому військ генерала Денікіна, більшовики втретє установили свою владу в Україні.
- Повернення до влади більшовиків призвело до поновлення політики «воєнного комунізму» та «червоного терору» проти їхніх противників.

- ✎ Більшовики усували всі політичні партії, у яких вбачали своїх суперників, й здійснювали поступове формування однопартійної системи.
- ✎ Перший зимовий похід дозволив Армії УНР зберегти основу своїх збройних сил і продовжити боротьбу, використовуючи нову тактику.

Запитання і завдання

1. Як відбувався процес відновлення влади більшовиків? Яку політику вони проводили? **2.** Як відбувалося становлення українського націонал-комунізму? Назвіть лідерів боротьбистів. Як називалася націонал-комуністична партія, що існувала до 1925 р.? **3.** Як відбувався Перший зимовий похід Армії УНР? Хто очолював українську армію під час походу? **4.** Обґрунтуйте, чому Холодноярська республіка є прикладом волелюбності й непокори українського народу. **5.** Об'єднайтесь у малі групи та обговоріть місце і роль Першого зимового походу Армії УНР в Українській революції 1917–1921 рр.

§ 16. Україна навесні 1920 — у 1921 рр.

За цим параграфом ви зможете:

- з'ясувати сутність Варшавської угоди між Польщею та УНР;
- характеризувати участь українських військ у радянсько-польській війні;
- розповідати про розгром Білої армії П. Врангеля і придушення більшовиками махновського руху;
- пояснювати, яку роль в Українській революції 1917–1921 рр. відіграв Другий зимовий похід;
- визначити історичне значення й уроки боротьби українського народу за незалежність у 1917–1921 рр.

Пригадайте:

1. Чому 1919 р. українські армії зазнали поразки?
2. Що зумовило поразку Білої армії А. Денікіна?

1. Варшавська угода

Після розгрому Червоною армією основних її противників неминуче мало відбутися зіткнення з Польщею. Радянська Росія неодмінно намагалась би повернути Польщу до свого складу. У польському керівництві на цей час домінувала ідея експансії на Схід. Воно розглядало можливість відновлення кордонів Речі Посполитої 1772 року через входження до складу відродженої польської держави Литви, Білорусі та України. Директорія УНР, опинившись у надзвичайно важкій ситуації, вимушена була піти на союз з Польщею, як єдино можливим союзником у боротьбі з більшовиками.

Початку війни українсько-польських військ з червоними передувало укладення **у квітні 1920 р.** польсько-українського договору, що увійшов в історію, як **Варшавська угода**. Ціною значних поступок українська сторона отримала допомогу Польщі.

 Документи розповідають**Витяги з Політичної конвенції між Польською Республікою та Українською Народною Республікою (21 квітня 1920 р. Варшава)**

1. *Визнаючи право України на незалежне державне існування..., Річ Посполита Польська верховною владою Української Народної Республіки вважає Директорію...*

2. *Кордони між Річчю Посполитою Польською визначатимуться таким чином: на півночі від Дністра вздовж р. Збруч, а далі вздовж колишнього кордону між Австро-Угорщиною та Росією...*

3. *Уряд польський визнає за Україною території на схід від кордону, зазначеного в § 2 цього договору, до кордонів Польщі 1772 року (до поділів)..., які Польща здобула від Росії...*

Українській стороні довелося багато «заплатити» за допомогу. За угодою до Польщі відходили Холмщина, Підляшшя, Посяння, Лемківщина, Західна Волинь, частина Полісся й Галичина. Уряд УНР документально підтвердив свою відмову від останньої. Це було надзвичайно негативно сприйнято українським населенням Галичини й більшістю українських діячів.

С. Петлюра і Ю. Пілсудський, 1920 р.

► Які основні передумови радянсько-польської війни?

2. Перебіг війни українсько-польських військ з більшовиками у 1920 р.

25 квітня 1920 р. українсько-польські війська несподівано для більшовиків розпочали спільний наступ. Союзницькому війську (65 тис. польських та 15 тис. українських вояків) протистояло 16 тис. солдатів Червоної армії. Союзники швидко оволоділи Житомиром, Коростенем, Бердичевом, Козятином і в травні — взяли Київ.

С. Петлюра сподівався, що наступ спричинить піднесення антибільшовицького руху та загальне повстання. Але його надії не виправдалися. Завдяки каральним акціям червоним удалося придушити осередки антибільшовицького повстання в зародку. Також дії польських військ налаштували проти себе населення України. Поляки здійснювали погроми проти євреїв та українців, удавалися до переслідування та репресій стосовно православного духовенства.

Успішні дії українсько-польських військ незабаром припинилися. Більшовики, скориставшись патріотичною антипольською пропагандою, змогли мобілізувати значні сили. 14 травня Червона армія перейшла у контрнатуп. За два дні до цього поляки, побоюючись оточення, залишили Київ. 5 червня Червона армія зуміла прорвати фронт. Розвиваючи успіх, вона розгорнула наступ на Варшаву та Львів.

Занепокоєна Антанта посилила дипломатичний тиск на Росію. Британський міністр закордонних справ лорд Дж. Керзон у спеціальній ноті вимагав від радянської Росії, щоб вона зупинила свої війська на визначеній Антантою східній межі розселення поляків (*лінія Керзона*). Однак Москва відмовилася від британського посередництва й продовжила наступ. Але спроба Червоної армії захопити Львів та Варшаву провалилася. Сталося, як говорили поляки, «чудо на Віслі». Наприкінці серпня 1920 р. більшовики вимушені були відкотитися назад. Під час наступу на Львів більшовики на окупованій частині Галичини проголосили Галицьку Соціалістичну Радянську Республіку. Проте вона проіснувала лише декілька місяців і встигла прищепити населенню відразу до комуністичних експериментів.

У жовтні 1920 р. Польща і радянська Росія уклали перемир'я й розпочали роботу над мирним договором. Скориставшись цим, Червона армія завдала поразки Армії УНР. Уряд Директорії УНР вимушений був залишити Україну, українські частини, котрі перейшли кордон Польщі, були інтерновані у спеціальних таборах. Розрахунки С. Петлюри на польську допомогу виявилися марними.

18 березня 1921 р. Польща уклала **Ризький мирний договір** з РСФРР та УСРР. За ним до неї, поряд із західнобілоруськими землями, відходили Холмщина, Підляшшя, Західна Волинь й Західне Поділля. Також УСРР відмовлялася від своїх претензій на Східну Галичину.

► Яку роль відіграли українські війська у радянсько-польській війні?

Під час оборонних боїв проти наступу більшовицьких військ особливо відзначилися українські підрозділи, які обороняли місто Замостя на чолі з полковником Марком Безручком. Вони витримали декілька штурмів, які здійснювала Перша кінна армія більшовиків на чолі з Будьонним. Після оборони Замостя Марко Безручко став генералом, його призначили командувачем Середньої групи військ Армії УНР, яка, провівши в жовтні контрнаступ проти більшовицьких військ, зайняла Поділля по лінії Шаргород–Бар–Літин. Проте цей успіх був останнім у тривалій боротьбі за відстоювання незалежності України. Після поразки Армії УНР наприкінці 1920 р. Марко Безручко очолив військову місію і штаб Армії УНР у Варшаві. На початку 1921 р. він став військовим міністром УНР, а також віце-міністром уряду УНР в екзилі.

Радянський
пропагандистський
плакат

► На чому наголошували більшовики у своїй пропаганді під час радянсько-польської війни?

Марко Безручко

3. Поразка Збройних сил Півдня Росії від більшовиків і розгром махновців

У квітні 1920 р. сили білогвардійців, зосереджені в Криму, очолив барон *Петро Врангель*, який прийняв титул «Правителя і Головнокомандувача Збройних сил на Півдні Росії». Він намагався врахувати помилки своїх попередників, сміливо йшов на нечувані раніше компроміси й прагнув залучити на свій бік різні верстви населення. Так, відмовившись від ідеї «єдиної та неподільної Росії», він виступив за її майбутній федеративний устрій. В українському питанні Врангель схилився до визнання політичної незалежності України й навіть окремим указом восени 1920 р. визнав українську мову загальнодержавною поряд із російською. Він погоджувався на союз з С. Петлюрою проти більшовиків. Здійснив аграрну реформу.

Станом на кінець червня 1920 р., скориставшись тим, що основні сили Червоної армії були зайняті у війні з Польщею, П. Врангель захопив Північну Таврію, південну частину Катеринославщини, створивши загрозу Донбасу. Усі спроби здійснити десанти на Таманському півострові й підняти Донське та Кубанське козацтво на антибільшовицьке повстання були невдалими.

Радянське командування, занепокоєне наступом білих, у серпні прийняло рішення про створення Південного фронту, який очолив М. Фрунзе. Із метою залучити додаткові сили у вересні 1920 р. між урядом УСРР і махновцями була укладена угода про спільні дії проти П. Врангеля. Махно висунув політичні вимоги, серед них надати автономію Гуляйпільському району. В результаті угоди Червона армія одержала добре озброєного мобільного (основну бойову силу махновців становили кілька тисяч кулеметних тачанок) союзника в завоюванні Криму.

7 серпня більшовики перейшли в контрнаступ. У районі Каховки вони переправилися через Дніпро й захопили плацдарм, який становив загрозу для тилу та флангу військ П. Врангеля. 28 жовтня Червона армія розпочала рішучий наступ, який завершився повним розгромом угруповання військ «чорного барона» в Північній Таврії.

8–11 листопада 1920 р. більшовики силами майже 100 тис. осіб здобули Перекопські оборонні позиції білих та увійшли до Криму. 13 листопада червоні вступили в Сімферополь, а 17 листопада весь Крим був у їхніх руках. Залишки Білої армії

Евакуація білогвардійців з Ялти, 1920 р.

та біженці (близько 150 тис. осіб) поспіхом евакуювалися на кораблях до Туреччини та Болгарії. Значна частина цивільних і військових, які залишилися, стали жертвою «червоного терору». За різними оцінками, було знищено від 40 до 150 тис. осіб.

Після розгрому П. Врангеля радянське командування вирішило розправитися з махновцями. 20 листопада були заарештовані, а згодом розстріляні командири

Кримської групи махновської армії С. Каретников і П. Гавриленко. 25 листопада почалась операція зі знищення махновських частин у Криму. На боротьбу з повстанцями кинули дві третини військ Південного фронту. Кульмінацією селянського антибільшовицького руху стало літо 1921 р., коли Махно здійснював рейди до Харкова, Полтави, на Правобережжя. Для придушення повстання на території України було зосереджено майже 1 млн червоноармійців. Зрештою, повстанський рух унаслідок репресій і в умовах загрози голоду почав спадати. Н. Махно разом із невеликою групою прибічників у вересні 1921 р. перейшов радянсько-румунський кордон, потім перебрався до Польщі, а згодом до Франції.

- Завдяки чому більшовикам удалося швидко приборкати загрозу від Білої армії П. Врангеля?

4. Другий зимовий похід

У січні 1921 р. представники керівництва УНР, що перебували в Польщі, створили Повстансько-партизанський штаб для підготовки загального повстання проти більшовицького режиму в Україні. Організацію походу в Україну С. Петлюра доручив генерал-хорунжому **Юрію Тютюннику**. Цей рейд здобув назву **Другого зимового походу**. Ставилася стратегічна мета походу — підняти всенародне повстання й повалити більшовицький режим в Україні.

Повстанська армія, сформована для здійснення операції, поділялася на три групи — Волинську (бл. 800 бійців), Подільську (400 бійців) й Бессарабську (300 бійців).

Командування Червоної армії, завдяки повідомленням розвідки, знало про підготовку походу й планувало завести його учасників до пастки й знищити. Усього на Правобережжі в цей час зосереджувалось бл. 500 тис. червоноармійців.

Усі три групи перетнули кордон у різних місцях. Перші повідомлення про це надійшли 28 жовтня. Бессарабська група, що прямувала на Одесу і мала здобути вихід до моря, зіткнулась із численнішим ворогом та не змогла виконати своє завдання. Вона змушена була відійти на територію Румунії.

Подільська група, яка мала відволікти увагу від головних повстанських сил, з важкими боями пройшла все Поділля й наблизилася до села Бородянки за 60 км від Києва. Однак, утративши надію об'єднатися з Волинською групою, вона повернулася назад й відступила на територію Польщі.

Волинська група спочатку просувалася успішно, але потрапила в оточення й була розбита **17 листопада 1921 р.** у бою біля села **Малі Міньки**. Лише 150 повстанців змогли відійти на територію Польщі. 359 бійців групи потрапили в полон й були розстріляні біля населеного пункту **Базар**.

Другий зимовий похід підрозділів Армії УНР став останньою спробою збройним шляхом здобути незалежність України.

Юрій Тютюнник

Більшовики протягом осені 1921 — зими 1922 рр. репресивними заходами придушили останні значні осередки повстанського руху в Україні.

► Який був результат Другого зимового походу?

5. Історичне значення та уроки Української революції 1917–1921 рр.

Українська революція 1917–1921 рр. стала загальноукраїнським явищем, що було своєрідним підсумком, вищою точкою, до якої прямував український національний рух від свого виникнення. Вона стала відображенням його ідейних засад та рівня розвитку.

Під час революції суттєвих змін зазнало геополітичне становище України. До Першої світової війни землі, заселені українцями, були поділені між Австро-Угорською та Російською імперіями. Після того як революція засвідчила можливість цивілізованого демократичного збирання територій, де мешкали українці, в єдину суверенну державу, питання єдності українців перестали ставити під сумнів. Однак держави-переможці у Першій світовій війні не бажали виникнення самостійної України. Це обумовило те, що етнічні українські землі поділили між чотирма державами — Польщею, Чехословаччиною, Румунією та майбутнім СРСР.

Поразку Української революції спричинили різні факти. На жаль, на цей час переважна маса населення була неготова до вирішальної боротьби за Україну через низький рівень національної свідомості. Перебування під імперською владою призвело до того, що в ті роки українська нація залишалася несформованою. Досить негативно вплинула на суспільно-політичну свідомість населення пануюча на той час соціалістична ідеологія. Більшість українських соціалістичних партій у поглядах на державне будівництво дотримувалися автономістсько-федералістських поглядів, які намагалися втілити у життя в період революції.

Для перемоги революції необхідна широка підтримка у суспільстві. На жаль, непослідовність і помилки українських урядів стосовно різних верств населення перетворювали їх у противники революції. Велику роль у цих процесах відіграли суперечливі спроби вирішення аграрного питання.

Далася взнаки відсутність досвіду у державотворчій діяльності.

Чимало сил у роки революції витратили не на розбудову держави, а на соціальну ворожнечу. Стихія отаманщини, повстанського руху була тією силою, яка всі здобутки зводила нанівець у братовбивчих конфліктах, а не спрямовувала їх на об'єднання для захисту держави.

Вкрай негативну роль у роки революції відіграла повільність і непослідовність у створенні власних збройних сил. Українська Центральна Рада зовсім відмовилася від формування власної регулярної армії, Українська Держава П. Скоропадського спиралась на іноземну армію, й лише Директорія УНР розпочала створення українського війська.

Українські діячі, осмислюючи події революції, вважали, що вона стала для всіх належним уроком і наочним доказом того, що необхідно подолати, аби перемогти у майбутньому.

Найважливішим в історичному значенні Української революції 1917–1921 рр. є те, що вона активізувала процеси формування модерної української політичної нації та відновила традиції української державності.

Висновки

- Завдяки Варшавській угоді, яка була неоднозначно сприйнята в українському суспільстві, Україна отримала допомогу від Польщі у боротьбі з більшовиками. Але ця допомога не виправдала сподівань.
- Результати війни союзницьких українсько-польських військ з більшовиками 1920 р. були закріплені Ризькою угодою.
- Із розгромом Збройних сил Півдня Росії та махновців більшовики перемогли основних своїх противників на території України.
- Другий зимовий похід став подією, якою завершилася Українська революція 1917–1921 рр.

Запитання і завдання

1. Які були передумови війни союзницьких українсько-польських військ з більшовиками у 1920 р.?
2. Визначте сутність Варшавської угоди між С. Петлюрою і Ю. Пілсудським. Які землі на заході втрачала Україна за Варшавською угодою?
3. Яким був перебіг і результати війни союзницьких українсько-польських військ з більшовиками у 1920 р.?
4. Коли було укладено Ризький мир? Які його основні положення?
5. Яку роль у подіях Української революції відіграв Другий зимовий похід?
6. Розкрийте історичне значення та уроки Української революції 1917–1921 рр.
7. Проведіть дискусію за проблемою: «Варшавська угода — це помилка, вимушений компроміс, дипломатичний успіх, або щось інше?».
8. Підготуйте есе на тему: «Яким я бачу результат Української революції 1917–1921 рр. через 100 років?»
9. У 1920-му році глава Польської держави Юзеф Пілсудський казав про союзників-українців: «Є два способи навчити людей плавати. Мені більше подобається спосіб кидання їх у глибоку воду і примусу, щоб плавали. Саме це я роблю з українцями». Спираючись на знання тогочасних подій, прокоментуйте слова глави Польської держави.

§ 17. Розвиток культури у 1914–1917 рр. та за доби Української Центральної Ради

За цим параграфом ви зможете:

- визначити основні здобутки культури України в 1914 — на початку 1917 р.;
- дізнатися, якими були умови розвитку культури України за часів УЦР;
- пояснювати, якими були основні здобутки культурного життя.

Пригадайте:

1. Якими були основні здобутки культури України на початку XX ст.?
2. Назвіть видатних діячів української культури початку XX ст.

1. Культура України 1914 — на початку 1917 р.

Хоча війна не найкращий час для розвитку культури, вона створила нові обставини для її поступу.

У 1914–1915 рр. на території Наддніпрянської України у школах освіти здобували лише 140 тис. дітей, а у вищих навчальних закладах навчалися 35,2 тис. студентів. На західноукраїнських землях становище було не кращим. На всій Галичині діяли 49 шкіл, з яких лише у 4-х навчання велося українською мовою. У Північній Буковині була лише одна українська гімназія, а в початкових школах Закарпаття дітей навчали угорською мовою. Жодного державного навчального закладу, де навчання велося б українською мовою, до 1917 року в Україні не існувало. На початку Першої світової війни ситуація в освітній сфері погіршилася у зв'язку із заборонами української мови та арештами і засланнями представників інтелігенції. Особливо від цього постраждала Галичина, окупована Росією у ході війни.

Водночас завдяки діяльності Січових стрільців на Волині відродилася українська освіта, яку знищили за царських часів.

Основними науковими центрами були Київ та Харків. Саме тут працювали всесвітньо відомі вчені — математики В. Стеклов і Д. Синцов, радіофізик Д. Рожанський, хіміки С. Реформатський та І. Осипов, ботаніки С. Навашин та В. Арнольд і багато інших.

У літературі, поряд з «новою школою» української прози (В. Стефаник, О. Кобилянська), яка дотримувалася у творчості романтизму й неореалізму, розвиваються *футуризм* та *символізм*. Одним з головних теоретиків футуризму був М. Семенко, який напередодні війни у Києві заснував перше літературне об'єднання футуристів. Прикладом реалістичного підходу до зображення дійсності можна назвати творчість В. Винниченка, що поєднував активну суспільно-політичну діяльність із письменництвом.

Михайль Семенко

Продовжували виходити в цей період книжки поета-лірика О. Олеся (Кандиби), який у 1907–1917 рр. видав п'ять збірок поезій.

Дедалі помітніше місце в культурному житті українців посідає театр. У цей період в Україні діяли театральні колективи Садовського, Гайдамаки, Суходольського, Сабініна.

У 1915 р. актор І. Мар'яненко заснував Товариство українських акторів — професійну театральну трупу, що працювала у Києві. У травні 1916 р. Леся Курбас започаткував студію молодих акторів, з якої згодом виріс «Молодий театр» — театр пошуків нових форм втілення сучасної та класичної драматургії.

Продовжує свій розвиток український кінематограф. Один з піонерів українського кіно, режисер Данило Сахненко, у 1914 р. екранізував п'єсу Михайла Старицького «Богдан Хмельницький».

У музиці триває формування українського національного стилю, що поєднував елементи фольклору з найкращими традиціями класики. У цьому напрямку працювали композитори М. Леонтович, К. Стеценко та Я. Степовий.

У галузі живопису та графіки продовжували творити такі майстри, як М. Бойчук, П. Ковтун, О. Мурашко, О. Новаківський, М. Сосенко та І. Труш. Більшість з них отримали освіту в Європі й у своїй творчості розвивали сучасні їм європейські художні тенденції.

У тогочасній архітектурі, як і на початку XX ст., поєднувалися мотиви класичного, модерного та інших стилів. Зокрема, прикладом втілення у життя такого поєднання стала будівля бібліотеки Київського університету, яку спорудив у 1914–1915 рр. архітектор В. Осмак.

► Як війна вплинула на розвиток української культури?

2. Умови розвитку культури України в роки Української революції

Для розвитку культури України всього XX ст. визначальною стала роль політичного чинника. Саме він чітко розмежовував її на досить відмінні за змістом і формами етапи розвитку. Кожний політичний режим, що існував в Україні у 1917–1921 рр., проводив власну лінію у сфері культури. При цьому підтримувалася й схвалювалася діяльність лише тих діячів освіти, науки, літератури й мистецтва, які поділяли його ідеологічні принципи.

Революційна стихія привела до зникнення обмежень української мови, культури, які існували за імперської доби, та активізувала всі сфери культурної творчості, сприяла розкриттю обдарувань творчої молоді.

Негативно вплинула на її розвиток висока політизація суспільства та його розкол на різні політичні табори, що не сприймали один одного. Заважала культурному розвитку часта зміна політичних режимів, котрі здійснювали відмінну політику в усіх царинах суспільного життя і, відповідно, в культурі. Деякі з них переслідували діячів цієї сфери. Негативно вплинуло на культуру збройне протистояння, що від-

бувалося в цей час на території України. Внаслідок цього в суспільстві поширилися нетерпимість і жорстокість, а людське життя втратило цінність. Було зруйновано багато культурних пам'яток, культурно-освітніх і наукових закладів. Чимало діячів культури після зміни політичних режимів, рятуючись від переслідувань або від безладу й анархії, виїхали на **еміграцію**.

► Визначте позитивні й негативні фактори для розвитку культури України.

3. Політика УЦР в освітній галузі

Українська інтелігенція, яка була натхненником Української революції, активно взялася за українізацію освіти, створення різних культурно-освітніх товариств, організацій. Учителі отримали свободу у виборі підручників і методів навчання. Об'єднавшись, вони створили Всеукраїнську вчительську спілку й заснували журнал «Українська школа».

На початку квітня 1917 р. в Києві відбувся Український педагогічний з'їзд, на якому висунули низку вимог: заснування Головної української шкільної ради, утворення українських бібліотек, українізація вчительських семінарій та інститутів, викладання Закону Божого українською мовою, українізація духовної школи.

У травні шкільна комісія Центральної Ради розпочала запровадження української мови в усіх навчальних закладах.

До осені було відкрито 39 українських гімназій (25 із них діяли в селах), а до кінця року — 53 середні школи. Крім того, протягом 1917 р. в Україні відкрили 215 нових так званих початкових шкіл (до революції їх налічувалося 356). Усі вони утримувалися за рахунок громадських і приватних коштів. Також діяло 38 026 «нижніх початкових» однокласних шкіл та 1373 двокласні.

Велика увага приділялася виданню українських підручників. Тільки Товариство шкільної освіти в Києві в 1918 р. видало 2 млн примірників навчальних книг.

Український освітянський рух у містах наштовхнувся на опозицію зрусифікованого чиновництва, антиукраїнської частини інтелігенції і більшості батьків. Проти швидких темпів українізації школи виступали діячі Київського шкільного округу, професори Київського університету Св. Володимира, викладачі інших навчальних закладів і представники громадськості.

Українізація вищої школи спочатку передбачала створення кафедр українознавства (української мови та літератури, історії, економіки, права) та викладання українською мовою. Першим у справі українізації вищої освіти став Харківський університет. Уже в липні тут діяли кафедри української історії та української філософії.

Міністерство освіти УНР розробило план подальшої українізації вищої та професійної освіти, який передбачав створення мережі нових державних вищих навчальних закладів, а також розв'язання проблеми підготовки викладацьких кадрів. Але ці плани не були реалізовані.

► Які здобутки української освіти за часів УЦР?

4. Діяльність «Просвіти». Розвиток книговидання

На початок 1917 р. у Наддніпрянській Україні діяла єдина Катеринославська «Просвіта» (у 1917–1921 рр. вона залишалася найбільш організованою). Повалення царизму дало новий імпульс створенню «Просвіт». Уже влітку 1917 р. Україна була вкрита густою мережею товариств. Найбільш активно вони діяли в сільській місцевості. Вони мали свої театральні трупи, оркестри, видавництва, бібліотеки, читальні, народні будинки тощо.

Відновлена Київська «Просвіта» стала координуючим осередком просвітнього руху, і за її ініціативою на початку жовтня 1917 р. в Києві відбувся I Всеукраїнський з'їзд «Просвіти», на якому створили Всеукраїнську спілку «Просвіти» й організували Центральне бюро.

Відкрилися широкі можливості для розвитку українського книгодрукування й преси. Загалом у 1917 р. на Наддніпрянщині й Кубані діяло 78 українських видавництв, а в 1918 р. — 104 («Українська школа», «Вік», «Час», «Українське видавництво», «Добровільне товариство видання дешевих і корисних книжок», «Січ» та ін.). Значна частина видавничої продукції мала агітаційно-пропагандистський характер. За даними Головної Книжкової палати, у 1917 р. вийшло понад 747 найменувань українських книжок, а російською мовою — 452.

Крім книжок, масовими тиражами виходила періодична преса. Популярність серед читачів здобули газети «Нова Рада» (орган УПСФ), «Робітнича газета» (орган УСДРП), «Народна воля» (орган «Селянської Спілки»), «Боротьба». З'явилися й місцеві органи масової інформації — у Харкові, Катеринославі, Полтаві, Вінниці, Катеринодарі, Новоросійську та ін.

«Нова Рада»

► Яку роль відігравала «Просвіта» в роки Української революції?

5. Мистецьке життя

Революція започаткувала зміни у театральному житті. У квітні засновано Комітет українського національного театру, до якого увійшли актор І. Мар'яненко, режисер Лесь Курбас, композитор О. Кошиць, літератори В. Винниченко, О. Олесь, літераторка Л. Старицька-Черняхівська, публіцисти С. Єфремов, І. Стешенко та ін. Згодом при Генеральному Секретаріаті народної освіти створили театральний відділ, яким керував М. Старицький.

Найбільших творчих успіхів досягли в цей час такі театральні колективи, як український національний театр під керівництвом І. Мар'яненка, трупa М. Садовського та започаткований влітку 1917 р. Лесем Курбасом «Молодий театр».

Київська міська опера почала підготовку двох вистав українською мовою: «Тарас Бульба» М. Лисенка та «Черевички» П. Чайковського. У 1918 р. виник молодий український театр в Одесі, співзасновником якого також був Лесь Курбас.

Велику увагу театральний відділ Генерального Секретаріату народної освіти приділив створенню національного кінематографа. Так, у Києві відкрили перший стаціонарний державний кінотеатр.

Подією великої ваги стало започаткування в листопаді 1917 р. в Києві Української академії мистецтв, яка отримала державне забезпечення та всіляке сприяння. Першим ректором Академії був В. Кричевський. 22 березня 1918 р. Українська Центральна Рада затвердила проект герба, розроблений ним на основі Володимирового Тризуба, що тепер відроджений як малий Державний Герб України. Академія здобула право отримувати з-за кордону книжки, картини й матеріали без оплати мита, а також по одному примірнику всіх друкованих в Україні видань у галузі мистецтва. Українська академія мистецтв готувала спеціалістів із малярства, різьбярства, гравери, художніх промислів, будівництва.

► Коли була створена Українська академія мистецтв?

6. Церковно-релігійне життя

Револуція відкрила шлях для оновлення внутрішньоцерковного життя, а також взаємин між церквою і державою.

Частина духівництва Російської православної церкви (РПЦ) в Україні вітала створення УЦР і навіть делегувала до її складу своїх представників. Проте УЦР не мала чіткої позиції в церковних справах.

Незважаючи на це, революція порушила проблему статусу православної церкви в Україні, особливо після відновлення патріархії Російської православної церкви. Однак більшість священнослужителів виступали за збереження церкви у складі РПЦ або, в крайньому разі, надання їй автономії.

Інша частина духівництва підтримувала ідею автокефалії православної церкви в Україні.

Автокефалія (походить від грецьких слів «сам» і «голова») — адміністративна незалежність національної (помісної) церкви.

Прихильники ідеї автокефалії влітку 1917 р. утворили Український церковний комітет, який у листопаді було реорганізовано в Церковну раду. Ще до цього в усіх губерніях України відбулися єпархіальні з'їзди, котрі виступали за повернення колишніх прав українській церкві.

У міру загострення ситуації в країні та зміни гасел Української революції з автономії на незалежність, зміни відбулися і в церковних справах. Почалася підготовка до скликання Всеукраїнського православного церковного собору, який мав поставити питання про автокефалію української церкви. Із метою організації собору засновано **Всеукраїнську православну церковну раду (ВПЦР)**, члени якої

звернулися до московського патріарха з проханням про дозвіл на скликання Всеукраїнського собору.

Собор розпочався на початку січня 1918 р. Нетривке становище Центральної Ради, наближення більшовицьких військ до Києва спонукали противників і прибічників автокефалії зайняти вичікувальну позицію. Унаслідок цього робота собору звелася до заслуховування окремих доповідей. Жодних конкретних рішень так і не було вироблено.

Після повернення УЦР до Києва в березні 1918 р. її відносини з церквою здійснювалися через спеціально створений департамент сповідуння. 30 березня 1918 р. департамент ознайомив духовні консисторії з вимогами закону про підданство УНР, згідно з яким на посади священників, дияконів і дяків не могли призначатися особи, що не визнавали цього закону або не підлягали йому.

Таким чином, українізація церкви збіглася із загальнонаціональним рухом, спрямованим на утвердження української державності. Однак захоплення соціалістичними гаслами не дозволило лідерам Центральної Ради побачити в православній церкві чинник, що міг сприяти консолідації народу, різних політичних сил під єдиними знаменами й ідеями.

► Як складалися відносини між УЦР і православною церквою?

Висновки

- У 1914 р. — на початку 1917-го культура України збагатилася новими здобутками у різних сферах, що дозволяє вважати цей період досить плідним для її розвитку.
- У бурхливі роки Української революції культура України не припиняла свого розвитку, на який впливали як позитивні, так і негативні чинники.
- В освітній сфері Українська Центральна Рада вважала за необхідне здійснення українізації, що й чинила своїми рішеннями.
- Діяльність товариства «Просвіта» й розвиток книговидання сприяли формуванню національної самосвідомості українського населення.
- У церковно-релігійному житті на перше місце в цей період вийшло питання автокефалії православної церкви в Україні.

Запитання і завдання

1. Якими були основні здобутки культури України у 1914 р. — на початку 1917-го?
2. Охарактеризуйте умови розвитку культури України в період Першої світової війни та Української революції.
3. Якими були особливості політики Центральної Ради в галузі освіти?
4. Які зміни відбулись у діяльності товариства «Просвіта» й розвитку книговидання за доби Української Центральної Ради?
5. Як змінилося мистецьке життя у цей час?
6. Проаналізуйте церковно-релігійне життя в період Центральної Ради. Що таке автокефалія?
7. Проведіть дискусію: Як вплинула

на розвиток культури України висока політизація суспільства? **8.** Об'єднайтесь у малі групи й обговоріть, як змінилося культурне життя в Україні за доби Центральної Ради. **9.** Чи була політика Української Центральної Ради у сфері культури успішною? Обґрунтуйте свою точку зору.

§ 18. Розвиток культури України за доби Української Держави П. Скоропадського та Директорії УНР

За цим параграфом ви зможете:

- розповідати, які перетворення в сфері освіти відбулися за гетьманату П. Скоропадського;
- порівняти розвиток культурних процесів в Українській Державі П. Скоропадського та за Директорії УНР;
- аналізувати стан православної церкви у ці два періоди Української революції 1917–1921 рр.

Пригадайте:

1. У чому полягали досягнення культурного життя першого періоду діяльності Української Центральної Ради?
2. Як, на вашу думку, пов'язані початок Української революції й активізація руху за автокефалію православної церкви в Україні?

1. Розвиток освіти за доби гетьманату П. Скоропадського

Незважаючи на складний час, гетьманський уряд зрозумів, що без сприяння розвитку науки, освіти, мистецтва не можна успішно розв'язувати й інші питання державного будівництва.

За гетьмана продовжився процес українізації освіти. У вересні 1918 р. Міністерство народної освіти видало наказ про утворення національної нижчої початкової школи, яким передбачався перехід на українські підручники та мову викладання. В усіх середніх школах спеціальним законом було запроваджено обов'язкове вивчення української мови й літератури, а також історії та географії України. Станом на кінець 1918 р. з 836 діючих гімназій 150 були українізовані.

Сферою постійної турботи гетьманського уряду стала вища освіта. Так, крім діючих університетів у Києві, Харкові, Одесі, було відкрито ще два нові — Київський та Кам'янець-Подільський державні українські університети.

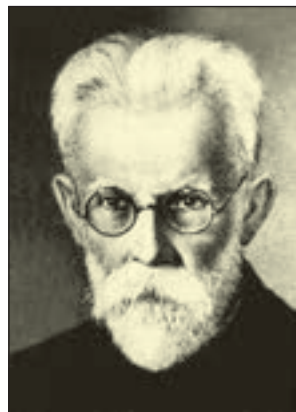
- Які заходи з розвитку освіти були впроваджені за гетьмана П. Скоропадського?

2. Створення Української академії наук

Гетьманський уряд пішов на заснування Української академії наук (УАН), про що раніше мріяли покоління діячів української культури й науки. Велику підготовчу

роботу провів міністр народної освіти М. Василенко, залучивши до справи видатного вченого В. Вернадського.

14 листопада П. Скоропадський затвердив закон про створення **Української академії наук** як державної установи. Вона складалася з трьох відділів: історико-філологічних, фізико-математичних та соціальних наук. До першого затвердженого гетьманом списку з 12 академіків увійшли Д. Багалій, А. Кримський, М. Петров, С. Смаль-Стоцький, В. Вернадський, С. Тимошенко, М. Кащенко, П. Тутковський, М. Туган-Барановський, Ф. Тарановський, В. Косинський та О. Левицький. Першим президентом УАН став В. Вернадський.

Володимир Вернадський

До складу Української академії наук увійшли не лише науково-дослідницькі установи, а й Національна бібліотека, Ботанічний сад, Астрономічна обсерваторія, музеї, видавництва та ін.

Новостворений заклад розгорнув плідну діяльність і, незважаючи на зміни політичних режимів, протягом десятиліть залишався центром наукових знань і фундаментальних досліджень в Україні.

► Коли засновано Українську академію наук? Хто став її першим президентом?

Документи розповідають

Із доповіді Міністра народної освіти М. Василенка на Раді Міністрів про заснування Української академії наук

Коли в Києві закладається Українська академія наук, то це викликається не самісінькими науковими інтересами. Із цим пов'язуються міркування величезної національної та державно-економічної ваги... Викликають академію до життя, з одного боку, зріст та поглиблення національної свідомості українського громадянства, а з другого — необхідність невидно підняти виробливість та трудову міць українського народу та й використати в якнайвищій мірі виробливі сили.

1. Яку мету визначав М. Василенко, створюючи Українську академію наук?
2. Висловіть свою думку про значення для української державності її заснування.

3. Мистецьке життя

У складі Міністерства народної освіти та мистецтва створили спеціальне Головне управління мистецтва й національної культури, з окремим бюджетом. Уряд виділяв значні кошти на збереження пам'яток старовини, проведення археологічних досліджень, підтримку творчих колективів та окремих майстрів.

Бажаючи, щоб українська театральна й музична культури досягли європейського рівня, гетьман особисто опікувався творчими колективами, які представляли українській публіці зразки світового мистецтва. У серпні було засновано Державний драматичний театр, до якого увійшли найпопулярніші тогочасні українські та російські

актори й режисери. У жовтні на базі Національного зразкового театру за рішенням уряду почав діяти Державний народний театр під керівництвом П. Саксаганського.

За підтримки Міністерства народної освіти й мистецтва заснували Перший український національний хор у Києві, Державну капелу бандуристів Г. Хоткевича й Державний симфонічний оркестр ім. М. Лисенка. На добу гетьманату припадає справжній злет творчості українських композиторів М. Вериківського, Г. Верьовки, Б. Лятошинського, Л. Ревуцького, П. Демуцького. Успішно діяла в цей час, заснована у вересні 1917 р., Українська академія мистецтв під керівництвом відомого митця-графіка Г. Нарбута.

- Які українські митці проявили свою творчість за часів гетьманства П. Скоропадського?

4. Церковно-релігійне життя

Прийшовши до влади, П. Скоропадський уже в «Законі про тимчасовий устрій» заявив про чільне місце у житті суспільства православної церкви, але водночас гарантував, що *«всі, не належні до православної віри громадяни Української Держави, а також всі мешканці на території України користуються... свободним відправленням їх віри і богослужіння по обряду оної»*.

Для підтримання стосунків з усіма церквами, що діяли в цей час на території Української Держави, створено Міністерство віросповідань.

Держава надавала підтримку православній церкві й гарантувала вшанування її головних свят. Духівництво звільнялося від військової служби, церковні організації отримували статус юридичних осіб, їхні посади прирівнювалися до державної служби.

Держава надала православній церкві фінансову підтримку на суму 11 млн карбованців. Сприяючи розвитку православної церкви, гетьманський уряд сподівався на її підтримку державотворчих процесів. Зокрема, очікувалося, що вищі ієрархи Російської православної церкви переймуться ідеєю автокефалії українського православ'я в Україні. Проте коли в ставленні до гетьмана як помазаника Божого і до його держави більшість верховного духовництва продемонстрували лояльність, то спроби українізації церкви та надання їй автокефального статусу вони не сприйняли. Митрополит Володимир взагалі не бажав співпрацювати з Міністерством віросповідань

і категорично заперечував можливість автокефалії та автономії української церкви.

Саме в такій ситуації в **червні 1918 р.** відкрилася друга сесія **Всеукраїнського православного собору**. Сесія виявила проросійську орієнтацію переважної частини єпископів, які виступили проти українізації церкви. До цього у травні 1918 р. єпархіальний собор висловився проти автокефалії української церкви, але підтримував ідею автономії.

Собор Святої Софії, 1918 р.

У жовтні 1918 р. почала роботу третя сесія Всеукраїнського собору. На ній перед делегатами виступив міністр віросповідань О. Лотоцький, який сформулював бачення уряду щодо статусу Української православної церкви: *«Основна засада Української центральної влади полягає в тому, що в самостійній державі має бути й самостійна церква. Ніякий уряд... не може погодитись на те, щоб осередок церковної влади перебував в іншій державі. Українська церква має бути автокефальною під головуванням київського митрополита та в канонічному зв'язку з іншими самостійними церквами. Це конечна потреба нашої Церкви, нашої держави, нашої нації...»*.

Однак подальший розвиток подій не дозволив реалізувати такі плани.

- Які обставини були на перешкоді реалізації ідеї автокефалії православної церкви в Україні?

5. Культурний процес за доби Директорії УНР

У цій ситуації, в якій опинилася Директорія УНР, здійснювати ефективну культурну політику було надзвичайно важко. За свідченнями сучасників, фактично єдиним заходом, який не просто задекларувала, а здійснила Директорія УНР після приходу до влади, у культурній сфері була заміна усіх вивісок в Києві на україномовні. Впродовж декількох тижнів це було здійснено на всіх громадських установах і приватних закладах коштом їхніх власників під загрозою суворого покарання.

Схильність окремих діячів УНР до примусової українізації, неприхована відразу до культурної спадщини попередніх часів не збільшувала кількість прихильників нової влади. Деякі з діячів цієї доби взагалі пропонували розпустити «буржуазні» гетьманські заклади, зокрема й академію наук. Так, було ліквідовано Державний симфонічний оркестр, а в той самий час створено Українську республіканську капелу. Крім того, уже своїми першими законами Директорія виключала з державотворчого процесу значну частину інтелектуальної еліти як представників нетрудових верств населення.

На жаль, згадана політика Директорії і часта зміна влади призвели у майбутньому до масової еміграції української інтелігенції за кордон, а та, що лишилася, намагалася не висловлювати своїх політичних поглядів у голос.

Документи розповідають

Уривок зі спогадів В. Винниченка про часи Української революції 1917–1921 рр.

Не знаючи інших способів боротьби з небажаними явищами, отаманищина у всіх сферах своєї «політичної» діяльності дбала тільки про те, щоб було змінено вивіски... Не розуміла отаманищина й того, що таким примітивізмом політики й методів вона давала в руки ворогам українства право нищити потім не тільки вивіску, а саму думку нації... Вона не бачила навіть того, що самі обивателі-українці, з усім їхнім найщирішим бажанням мати українську владу, стогнали і корчили від цього безглузлого режиму.

1. Яку оцінку дав В. Винниченко розпорядженню Директорії про зміну вивісок?
2. На яких негативних наслідках цього акту він наголошував?

6. Становище православної церкви за часів Директорії УНР

Визнання Російською православною церквою автономного статусу українського православ'я мало що змінило. Проросійськи налаштоване духовництво протидіяло будь-яким спробам відокремлення української церкви. До того ж серед керівників Директорії УНР не було єдності в поглядах на роль релігії і церкви в суспільстві та на політику стосовно них.

Уже в перші дні приходу до влади Директорія продемонструвала свою принциповість щодо противників української державності. Переслідувань зазнали всі, хто так чи інакше виявив свої антиукраїнські настрої, зокрема й представники духовництва. Ще до прибуття Директорії в Київ вояки під головуванням Є. Коновальця заарештували митрополита Київського й Галицького Антонія та архієпископа Євлогія, котрі під час антигетьманського повстання закликали віруючих і духовництво стояти за гетьмана.

У січні 1919 р. Міністерство віросповідань перейменували в Міністерство культів. Міністр культів І. Липа став послідовно впроваджувати українізацію свого відомства та вимагав цього від духовництва, зобов'язуючи його вести усі записи й видавати свої друковані органи державною мовою.

Те, чого не вдалося досягти священикам — прихильникам автокефалії, своїм рішенням зробив уряд Директорії. **1 січня 1919 р.** Рада народних міністрів УНР ухвалила Закон «*Про Верховну Владу в Українській автокефальній православній миротворчій церкві*». Ним проголошувалася автокефалія УПЦ, її незалежність від Московської патріархії і зазначалося, що верховна церковна влада в Україні належить Всеукраїнському церковному собору.

Таким чином, закон від 1 січня 1919 р. не відокремлював церкву від держави, а, навпаки, робив її залежною від неї.

Незважаючи на невідповідність церковній традиції набуття УПЦ автокефалії, Директорія намагалась її втілити. Однак у зв'язку з наступом більшовиків та евакуацією з Києва вона не змогла здійснити плани щодо організації церковного управління на місцях і визначення українських єпископів.

► Які фактори впливали на розвиток культурних процесів у роки Директорії?

Висновки

- Для доби Української Держави П. Скоропадського характерним був успішний культурний розвиток, якому сприяла державна підтримка.
- У державно-релігійному житті доби гетьманату на чільному місці перебувало питання статусу православної церкви в Україні.
- За доби Директорії ситуація в Україні була вкрай мінливою. Це не сприяло розвитку культури повною мірою.
- У церковно-релігійному житті Директорія продовжила боротьбу за автокефалію Української православної церкви.

? Запитання і завдання

1. Як відбувався розвиток освіти в період Української Держави П. Скоропадського? Які нові університети створили в Україні за доби гетьманату?
2. Яку роль для культури України відіграло створення Академії наук?
3. Порівняйте розвиток церковно-релігійного життя за доби Центральної Ради та гетьманату. Який орган створили для керівництва усіма церквами на території Української Держави?
4. Якими були особливості становища православної церкви за часів Директорії УНР?
5. Що було характерним для культурного процесу за доби Директорії УНР?
6. Проведіть дискусію за проблемою: «Який період Української революції був найбільш плідним у розвитку української культури і що цьому сприяло?».

§ 19. Розвиток культури України за більшовицького режиму

За цим параграфом ви зможете:

- характеризувати політику більшовиків у сфері культури;
- визначати особливості освітньої політики більшовицького режиму;
- порівнювати політику стосовно церковно-релігійної сфери суспільного життя української влади та більшовиків.

Пригадайте:

1. Що таке ідеологія?
2. Як, на вашу думку, пов'язані ідеологія та культура?

1. Політика більшовиків у сфері культури

Більшовицька політика в культурній сфері відзначалася значною **політизованістю** та **ідеологізацією**. Культура, з їхнього погляду, мала бути засобом пропаганди комуністичних ідей та виховання «нової людини» — будівника комунізму, відданого більшовицькій партії.

Установивши контроль над Україною, більшовики почали опановувати й культурно-освітню сферу. Політико-виховну та культурно-масову роботу серед населення України координував і спрямовував створений на початку 1919 р. Наркомат агітації та пропаганди.

Більшовики взяли під свій контроль «Просвіту», намагаючись спрямувати її діяльність в інше ідеологічне русло. Для здійснення пропагандистських кампаній організовувалися спеціальні рейси агітпоездів та агітпароплавів, що поширювали комуністичні ідеї через концерти, театралізовані вистави, проведення мітингів тощо.

Агітпоезд

! **Політизація** — надання певному явищу суспільного життя політичного характеру, посилення його зв'язку з політикою.

! **Ідеологізація** — прагнення чи спроби пов'язати розвиток якої-небудь сфери життя суспільства з певною ідеологією.

! **Пропаганда** — друковане й усне поширення та роз'яснення ідей, уявлень, поглядів, політичних, наукових та інших знань.

Спочатку ідеологічний контроль над культурною сферою не був усеохоплюючим. Дозволялося різноманіття форм, жанрів і, загалом, «свобода» творчості. Від діячів культури вимагалася лише лояльність до нової влади. Така ситуація мала певний позитивний вплив на культурне життя, а загальне прагнення народу до «кращого майбутнього», яке обіцяли більшовики, надихало на творчість. Так формувалися основи нової «пролетарської» культури. Метою більшовицької політики у сфері культури оголосили формування принципово нової особистості, вихованої на цінностях комуністичної ідеології.

► Які основні риси культурного процесу в Україні за часів більшовицької влади?

2. Освітня політика більшовиків

Згідно з рішеннями VIII з'їзду РКП(б), масова політична й культурна робота на селі мала провадитися в трьох напрямках: комуністична пропаганда, загальна освіта, культурна освіта. Основним культурним осередком на селі стали хати-читальні, а в містах — народні будинки, бібліотеки, клуби. У 1920 р. на території республіки діяло 1300 клубів, 5 тис. хат-читалень, близько 4 тис. «Просвіт», 3100 бібліотек. Однак можливості цих закладів не могли бути використані на повну потужність у зв'язку з масовою неписьменністю. Створення республіканської комісії з ліквідації неписьменності (серпень 1920 р.), випуск підручників, букварів, навчальних програм дозволили розгорнути її подолання. Станом на кінець 1920 р. щонайменше 51,9 % населення України вже вміли читати й писати. Таке намагання подолати неписьменність диктувалося тим, що через засоби масової інформації, друковане слово можна було здійснювати вплив на людей і їх виховання в комуністичному дусі.

Велику увагу радянські органи влади приділили шкільній освіті. 2 липня 1919 р. уряд УСРР схвалив «Положення про єдину трудову школу», яке визначало обов'язковість і безоплатність навчання дітей віком від 7 до 16 років, спільне навчання хлопчиків та дівчаток, викладання навчальних предметів рідною мовою, політехнічний (наближений до життя) характер освіти.

Радянський плакат.
«Грамота — шлях до
комунізму»

Зазнала істотних змін система вищої освіти. Замість університетів, які скасовувалися, на їхній базі створили кілька спеціалізованих самостійних інститутів. Наприкінці 1920 р. в УСРР працювало 38 інститутів, у яких навчалося 57 тис. студентів. Здобуття вищої освіти було безоплатним. Представники робітничого класу та трудового селянства отримали можливість вступати до вишів, не маючи середньої освіти і не складаючи вступних іспитів. Для підготовки до вступу у ВНЗ відкривалися робітничі факультети (**робітфаки**).

Більшовики виявили зацікавленість роботою українських учених. У 1919 р. поновили діяльність Української академії наук (УАН). В УАН було, як і раніше, три відділи (історико-філологічних, фізико-математичних та соціально-економічних наук), у складі яких діяли три інститути, 26 кафедр і кабінетів.

► Чому більшовики приділяли багато уваги розвитку освіти?

3. Книговидання й література

Прагнучи підтримувати в країні відповідну ідеологічну атмосферу, комуністична партія не шкодувала коштів на видання газет і журналів. У кожному губернському й повітовому центрі видавали одну або кілька газет російською, українською мовами, а часом й івритом. Преса стала могутнім засобом формування суспільної свідомості.

Революційні події привели до появи ряду самобутніх, талановитих митців, чия творчість була зрозуміла і близька широким верствам народу. Серед робітництва та селянства України мали популярність збірки «Сонячні кларнети» (1919 р.) і «Плуг» (1920 р.) П. Тичини, поетичні твори Олександра Олеся (Кандиби), книжки «Заспів» (1920 р.) В. Чумака, «Удари молота і серця» (1920 р.) В. Еллана-Блакитного, «В польському раю» (1920 р.) І. Кулика, «Новели (1920 р.) О. Досвітнього та твори інших авторів. Успіх у Харкові мала літературна група «Гроно» (1920 р.), серед учасників якої на поетичних диспутах точилися гарячі дискусії. У той складний час розпочалася творча діяльність майбутніх класиків радянської української прози — А. Головка, Остапа Вишні, О. Донченка, І. Ле, С. Скляренка, П. Панча.

У тогочасній українській літературі розвивалися такі мистецькі течії:

- романтизм, який уособлювали В. Сосюра, В. Еллан-Блакитний, В. Чумак та ін.;
- «неокласицизм», до якого належали М. Зеров, М. Рильський, Ю. Клен та ін.;
- символізм, представлений П. Тичиною, Я. Савченком та ін.

► Яку роль відігравала преса у політиці більшовиків?

4. Мистецьке життя

У 1920 р. активно розвивався театр. Основна увага творчих колективів спрямовувалася на обрання репертуару, використання кращих творів вітчизняної та зарубіжної драматургії, а також створення нових сучасних п'єс.

У Києві в цей час виникла ціла низка професійних та робітничо-селянських театрів, зокрема народний театр профспілки артистів сцени та арени «Синяя птица»,

театр Першого комуністичного полку, театр Червоної армії, театр «Арлекин», шість районних театрів та ін.

Розвиток музичного мистецтва в ті роки пов'язаний із творчістю симфонічного оркестру ім. М. Лисенка, організованого у Києві 1919-го, а також концертною діяльністю Державної української мандрівної капели (скорочено — «Думка») під керівництвом Н. Городовенка. Симфонічні оркестри виникли також у Харкові, Катеринославі, Одесі.

Продовжувала в цей період свою творчу діяльність Українська академія мистецтв, заснована за доби Центральної Ради. Вона об'єднувала таких своєрідних майстрів пензля, як М. Бойчук, М. Бурачек, М. Жук, В. Кричевський, А. Маневич, О. Мурашко, Г. Нарбут. Саме Г. Нарбут оформив перші українські радянські книги і журнали «Мистецтво», «Зорі», «Сонце труда».

Центром уваги більшовиків було кіно, яке В. Ленін назвав найважливішим серед мистецтв. У мистецтві кінематографу більшовики з 1919 р. взяли курс на повне одержавлення кіноіндустрії. Тепер кіно перетворилося на один із важливих засобів агітації та пропаганди.

Негативно на розвиток творчості у сфері мистецтва впливали дії владних структур, які вимагали ставити «ідеологічно правильні» спектаклі, вистави й писати твори.

За уявленнями більшовицьких лідерів, будівництво нового комуністичного суспільства мало відбутися лише після того, як старий світ зруйнується до основ. Такий підхід мав негативний відбиток на питання збереження культурних надбань попередніх часів. У травні 1919 р., за декретом Раднаркому УСРР, розпочалося знесення пам'ятників, споруджених у дореволюційний час. Унаслідок таких дій, поряд із ліквідацією стандартних монументів царям і царедворцям, які не вирізнялися особливою красою, зруйнували чимало пам'яток, які мали значну художню та історичну цінність, були споруджені відомими митцями. Так, у Києві знесли пам'ятник княгині Ользі, створений за проектом скульптора Івана Кавалерідзе.

Натомість встановлювалися пам'ятники теоретикам марксизму, «видатним революціонерам», які не мали особливої художньої цінності і ніяк не стосувалися України.

► Наведіть приклади, як більшовицька ідеологія впливала на розвиток мистецтва?

5. Церковно-релігійне життя

Раніше, під час попередніх спроб встановлення свого режиму, більшовицька влада не встигала за час перебування в Києві будь-яким офіційним чином заявити про своє ставлення до церкви. Однак її антицерковну позицію унаочнювало вже те, що під час взяття столиці військами Муравйова унаслідок обстрілу та реквізицій постраждало декілька київських храмів, а загін червоноармійців, удершись на територію лаври, розстріляв митрополита Київського й Галицького Володимира.

Під час повторного повернення більшовики вже керувалися декретом «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви (Про свободу совісті)» від 20 січня 1918 р. У ньому, крім положень, які визначали світський характер держави й відо-

кремлення церкви від школи, ухвалювалися такі норми, що ставили релігію та церкву в особливе становище. Йшлося про заборону релігійним громадам і церкві володіти власністю, позбавлення їх прав юридичної особи, націоналізацію церковного майна.

Більшовики проголосили свободу совісті, тобто рішення сповідувати чи не сповідувати релігію залежало від самої людини. Проте у реальному житті вони проводили антицерковну політику, насаджуючи атеїстичні погляди. Як наслідок — церква, будучи консервативною за своєю суттю та призначенням організацією, виявила ознаки опозиційності до таких перетворень і фактично стала для більшовиків одним із ворогів, з яким мали боротися.

Влада чинила всілякі утиски церкві, інколи просто знущаючись над священнослужителями та вірянами. Духівництво обкладалося величезними податками. Деякі представники влади взагалі забороняли будь-які зібрання прихожан, убачаючи в них можливість змови й прояви контрреволюції.

Конституція РСФРР 1918 р., а слідом за нею й Основний Закон УСРР 1919 р. позбавили ченців і духівництво активного та пасивного виборчого права, відмовивши їм у можливості бути повноцінними громадянами.

Для України за радянської влади залишалася актуальною проблема автокефалії УПЦ. Користуючись правом реєструвати статuti релігійних громад в органах влади, колишні члени Всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР) при Миколаївському соборі Києва заснували гурток прихильників автокефалії. На чолі гуртка стояв М. Мороз, а його заступником був В. Липківський. Для повноцінного розвитку автокефальній церкві бракувало власного єпископату. Висвячення його було пов'язано з правилами церковної ієрархії. Тому діячі ВПЦР пішли на повний розрив із Московською патріархією та **5 травня 1920 р. проголосили Українську православну церкву автокефальною і соборноправною**. Більшовики до цього акту поставилися прихильно, ймовірно, сподіваючись, що поява самостійної української церкви негативно вплине на РПЦ. Швидкими темпами здійснювався переклад богослужбових книг українською мовою.

У жовтні 1921 р. відбувся Всеукраїнський православний церковний собор, на якому обрали першого митрополита УАПЦ **В. Липківського**. Канонічних підстав для цього не було, оскільки на собор не вдалося запросити єпископів та архієпископів, які здійснили б рукопокладання. Тому більшість істориків церкви вважала неканонічними й ті висвячення священників та єпископів, які пізніше здійснював митрополит В. Липківський. Незважаючи на це, УАПЦ на теренах УСРР проіснувала до 1930 р. Потім її центри збереглися за кордоном. У 1990-х рр. вона відновила свою діяльність в Україні.

- Коли була утворена Українська автокефальна православна церква? Хто став її першим митрополитом?

*Василь Липківський —
перший митрополит
УАПЦ*

Висновки

- Під більшовицькою владою культура України зазнала значної ідеологізації та політизації. Проте і в цих умовах вона не припиняла свого поступального розвитку.
- Зростання кількості закладів освіти й культурно-освітніх установ спонукало збільшення в населення потягу до засвоєння духовних цінностей. Однак задовольнити його вони могли лише тим, що відповідало більшовицькій ідеології, фактично відкидаючи світові досягнення духовної культури. Це неминуче призвело до багатьох негативних явищ і загального збіднення розвитку культури України під більшовицькою владою.

Запитання і завдання

1. Якими були характерні риси політики більшовиків у сфері культури? Що таке ідеологізація? 2. Якою була освітня політика більшовиків? Для чого при вишах відкривали робітфаки? 3. Порівняйте освітню політику українських урядів доби революції та більшовицького режиму. 4. Що змінилось у розвитку книговидавництва й літератури під владою більшовиків? 5. Яким було мистецьке життя України під владою більшовицького режиму? 6. Якими були особливості й прояви церковно-релігійного життя за більшовиків? 7. Складіть розгорнутий план «Розвиток культури України за більшовицького режиму». 8. Об'єднайтесь у малі групи та обговоріть, що вирізняло культуру України за більшовицького режиму від її розвитку в період Української революції 1917–1921 рр.

Практичне заняття

«Місця пам'яті Української революції
в моєму населеному пункті»

Узагальнення знань за розділом III
«Боротьба за українську державність»

Тестові завдання для підготовки
до тематичного оцінювання за розділом III
«Боротьба за українську державність»

Тексти практичних робіт, уроків узагальнення знань,
тестових завдань розміщено за посиланням:

bohdan-digital.com/edu10/

edu10

РОЗДІЛ IV

Встановлення й утвердження комуністичного режиму в Україні

§ 20. Статус УСРР на початку 1920-х рр. Входження до складу СРСР. Адміністративно-територіальний устрій УСРР

За цим параграфом ви зможете:

- характеризувати державно-політичний статус УСРР на початку 1920-х рр.;
- давати оцінку діяльності Х. Раковського;
- визначати наслідки входження УСРР до складу СРСР;
- розповідати про адміністративно-територіальний устрій УСРР.

Пригадайте:

1. Коли і як була утворена УСРР? Який був її статус?
2. Які основні результати Української революції 1917–1921 рр.?
3. Що таке «воєнний комунізм»? До яких наслідків призвела його реалізація?

1. Міжнародне становище УСРР

Після поразки українців у боротьбі за українську державність українські землі знову були розділені між сусідами. Західноукраїнські території увійшли до складу Польщі, Румунії та Чехословаччини. На теренах Наддніпрянщини утвердилась більшовицька влада під формальним статусом окремої держави — **Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР)**. Вона займала площу 452 тис. км², а її населення становило 25,5 млн осіб. Усі утворені на теренах колишньої Російської імперії радянські республіки були формально самостійними, але фактично, внаслідок панування в кожній із них єдиної Комуністичної партії, становили єдину державу без спільної назви. Спочатку вона існувала у формі «військово-політичного союзу», а з 1921 р. як «договірної федерації». Натомість в умовах, коли радянська влада перебувала на етапі становлення, це створювало можливості для виникнення у деяких республіканських лідерів ідей з реального наповнення суверенітетом новоутворених радянських держав. Найбільш сформованими такі прагнення були у керівників УСРР, попри те, що більшість з них не були українцями.

Наприкінці грудня 1920 р. Голова Раднаркому УСРР Х. Раковський підписав у Москві з Головою Раднаркому РСФРР В. Леніним Союзний робітничо-селян-

ський договір між РСФРР та УСРР. У його вступній частині заявлялося про незалежність і суверенність обох держав, проте найважливіші державні функції УСРР фактично передавалися Росії. Сім наркоматів РСФРР: військових і морських справ, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів, пошти і телеграфу поширювали свою діяльність і на УСРР. У той же час УСРР була єдиною республікою, крім РСФРР, яка мала право на самостійну зовнішньополітичну діяльність. Цим активно користувався Х. Раковський, який також очолював Народний комісаріат закордонних справ УСРР. Головним своїм завданням він вважав необхідність досягнути дипломатичного визнання радянської України, як запоруки її суверенітету. У січні 1921 р. представники УСРР підписали першу міжнародну угоду з Грузією, у лютому із Литвою, а через деякий час також установили дипломатичні відносини з Латвією та Естонією. Делегація УСРР підписала Ризький мир з Польщею, який відкрив шлях до встановлення дипломатичних відносин. На початку січня 1922 р. делегація УСРР уклала угоду про дружбу й братерство з Туреччиною.

У квітні 1921 р. в Берліні було підписано міждержавну україно-німецьку угоду про обмін військовополоненими та інтернованими громадянами. У 1921 р. УСРР уклала договір з Італією, а наступного року — тимчасову угоду з Чехословаччиною.

У 1922 р. посольства (повноважні представництва) УСРР діяли у Великій Британії, Австрії, Італії, Німеччині, Польщі, Чехословаччині та Росії. Станом на 1 травня 1923 р. Раднарком УСРР уклав 45 міждержавних угод. Усі ці міжнародні зусилля були перекреслені включенням України до складу СРСР.

2. Утворення СРСР і наслідки для України

У серпні 1922 р. Політбюро ЦК РКП(б) утворило спеціальну комісію для визначення шляхів удосконалення відносин між радянськими республіками. Контроль над цією комісією перебрав на себе Й. Сталін. Новостворений орган підготував проект рішення, що передбачав входження радянських національних республік до складу РСФРР на правах автономій. Перший секретар ЦК КП(б)У Дмитро Мануїльський підтримав цей план. Проти виступив голова Раднаркому Х. Раковський.

Вождь більшовиків В. Ленін категорично заперечив план Сталіна й запропонував власний. Він небезпідставно побоювався, що сталінський проект лише посилить прагнення до «незалежності».

Тому В. Ленін запропонував нове державне об'єднання створити як Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР), союз — зовні рівноправний, навіть із правом вільного виходу з нього. Однак партія при цьому не міняла своєї структури і функцій, що визначало майбутній унітарний характер держави.

30 грудня 1922 р. в Москві відбувся I з'їзд рад СРСР, що затвердив декларацію про утворення СРСР. Засновниками нової держави були Російська Соціалістична Феде-

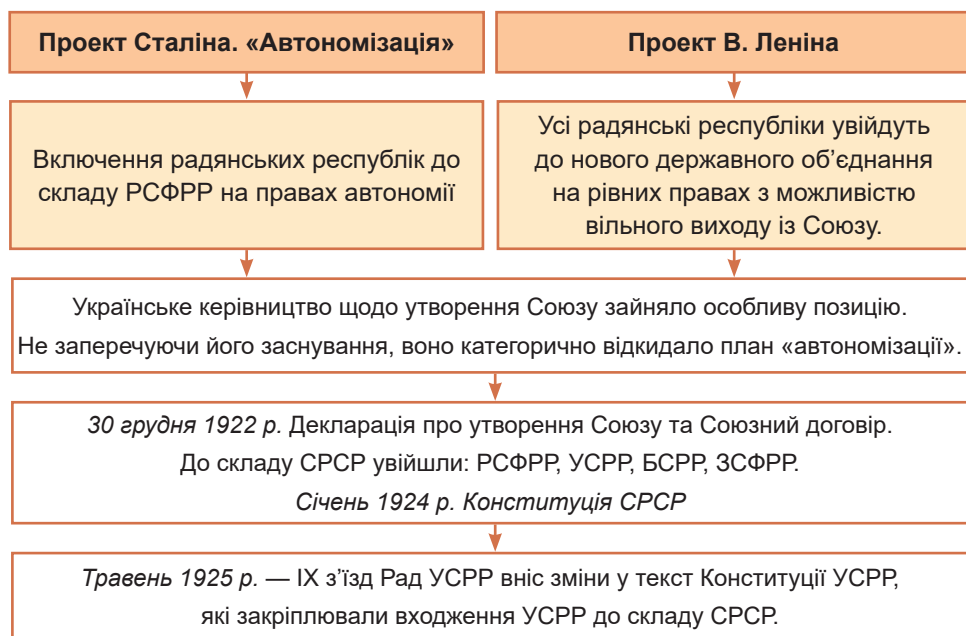
Герб СРСР

ративна Радянська Республіка, Закавказька Соціалістична Федеративна Радянська Республіка, Білоруська Соціалістична Радянська Республіка та Українська Соціалістична Радянська Республіка.

Але проект Союзного договору не був ухвалений. А замість нього в ухваленій у 1924 р. Конституції СРСР з'явився розділ «Договір про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік». За ним республіки втратили право здійснювати дипломатичні відносини, укладати договори з іншими державами, брати внутрішні позики тощо.

Слід врахувати, що конституція — це внутрішній, а не міжнародний юридичний документ. Так, завдяки маніпуляціям, радянські республіки фактично стали частинами відродженої Російської імперії у формі СРСР.

У складі СРСР суверенні права УСРР ще більш звужилися. Право на вихід було фікцією.

У той же час Україна стала чітко окресленим національним і територіальним утворенням, що відображало її національну самобутність, закріплювало існування власного адміністративного апарату, надавало деякі права національним меншинам.

► Який статус отримувала УСРР у складі СРСР?

3. Зміни адміністративно-територіального поділу УСРР у 1920–30-ті рр.

Адміністративно-територіальний устрій УСРР у 1920–1930-ті рр. постійно змінювався та реформувався. До 1922 р. зберігався старий поділ за губерніями, який

існував за Російської імперії. У 1923 р. ліквідували повіти й волості, замість них утворено округи та райони, які об'єднували сільські, міські та селищні ради.

У 1925 р. уряд скасував губернії як адміністративну одиницю і ввів триступеневий адміністративний поділ на: округ (41) — район (680) — сільраду (10 314). З них 12 національних районів і 549 національних сільрад (єврейські, польські, німецькі, грецькі, татарські). У 1925 р. відбулись зміни і в розмежуванні УСРР та РСФРР. Так, східна частина Донбасу з містами Шахти і Таганрог була включена до РСФРР, а УСРР передали невеличкі ділянки на північному сході республіки, зокрема — місто Путивль.

У 1930 р. ліквідовано й округи та введено двоступеневу структуру: район і сільради. Метою реформи було наближення провінції до центру. Але двоступенева структура не виправдала сподівань. Тому 1932 р. уряд провів чергову адміністративну реформу. Найбільшою адміністративною одиницею стала область. Першими утворено 5 великих областей — Вінницьку, Дніпропетровську, Київську, Одеську і Харківську. До кінця 1932 р. сформовано Донецьку та Чернігівську. Області поділялися на райони, а ті, своєю чергою, на місцеві ради — міські, сільські та селищні.

У 1924–1940 рр. на лівому березі Дністра існувала Молдавська автономна СРР. У 1940 р. вона увійшла до складу новоутвореної Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки.

► Коли усталився адміністративно-територіальний поділ радянської України?

Висновки

- На початку 1920-х рр. радянська Україна була формально самостійною, але фактично залежною від московських директив державою.
- У ставленні московського компартійно-радянського керівництва спостерігалося дедалі наочніше прагнення ліквідувати навіть цей формальний статус. Пов'язані із цим дії центру спровокували опір у частини керівництва республіки, що прагнуло для себе більшої свободи дій. Однак вища партійна номенклатура ініціювала створення більш тісного об'єднання союзних республік. Воно відбулося за планом В. Леніна та призвело до появи СРСР як єдиної радянської багатонаціональної імперії. Його утворення визначило розвиток національних радянських республік, зокрема України, на 70 років.

Запитання і завдання

1. Яким було міжнародне становище УСРР? 2. З якими державами УСРР у 1920–1923 рр. мала дипломатичні відносини? 3. Які зміни в державному статусі України відбувалися в 1919–1923 рр.? 4. Охарактеризуйте основні особливості процесу створення СРСР. Чим сталінський проект автономізації відрізнявся від проекту представників радянських республік та В. Леніна? 5. Підготуйте презен-

тацію «Україна і створення СРСР». 6. Проведіть дискусію за темою: «Чи могла радянська Україна не увійти до складу СРСР і зберегти свій статус незалежної радянської республіки?».

§ 21. УСРР на початку 1920-х рр. Масовий голод 1921–1923 рр. Впровадження непу

За цим параграфом ви зможете:

- охарактеризувати антибільшовицький селянський повстанський рух і причини його згасання;
- розкрити причини і наслідки масового голоду 1921–1923 рр.;
- сформувати уявлення про нову економічну політику (неп).

Пригадайте:

1. Які заходи передбачала політика «воєнного комунізму»?
2. Якою була реакція населення на його здійснення?

1. Внутрішнє становище УСРР. Селянський повстанський рух

Внутрішнє становище України, на території якої від літа 1914 р. впродовж семи років майже безперервно точилися воєнні дії та у 1918–1921 рр. реалізовувалися більшовицькі експерименти з побудови комунізму, було дуже складним. Господарство перебувало в руїнах. У 1920 р. промислове виробництво становило лише 10% від рівня 1913 р. металу — 5%, вугілля — ледь сягало 30%. З 11 тис. підприємств, що існували у 1922 р., працювало тільки 2552, з 57 доменних печей — лише одна. Було повністю знищено 4 тис. км залізниць. Залишилося лише 40% паровозів. Посівні площі скоротилися з 20,9 млн дес. у 1913 р. до 15,4 млн дес. у 1920 р.

Міське населення забезпечувалося продовольством на картки за класовим принципом. Продовольчий пайок у містах влада скоротила до 100 грамів хліба на день. Протести робітників придушувалися, їхніх учасників узагалі позбавляли продовольчих карток.

Така ж ситуація була і в інших радянських республіках. На початку травня 1921 р. ЦК РКП(б) зобов'язав ЦК КП(б)У організувати впродовж місяця відправку до Росії не менше ніж 40 ешелонів із хлібом. Вимоги центру вкрай загострили ситуацію в Україні. ЦК КП(б)У був змушений залучити до стягнення із селян продрозкладки спеціальні робітничі та червоноармійські загони. Внаслідок цього майже всю територію радянської України охопила нова хвиля повстанського руху, який на цей час мав більш виразний національно-визвольний характер, а не лише був спротивом селян соціально-економічній політиці держави, керованої більшовиками.

Більшовики визначили селянський повстанський рух як «політичний бандитизм» і розгорнули його жорстоке придушення частинами Червоної армії і ЧК. На осінь 1921 р. основні осередки повстанського руху розгромили. Також, як ви вже

знаєте, невдало завершився Другий зимовий похід Повстанської Армії УНР. Сприяли придушенню селянського опору голод 1921–1923 рр. і відмова більшовиків від продовження політики «воєнного комунізму».

Збройний опір селян сприяв певним змінам у поглядах більшовицького керівництва. Воно дедалі більше усвідомлювало, що подальше проведення політики «воєнного комунізму» стає загрозою для їхньої влади.

► Яким було внутрішнє становище УСРР на початок 1921 р.?

2. Масовий голод 1921–1923 рр.

У 1921 р. південні губернії УСРР, Поволжя та Північний Кавказ РСФРР, що були основними хлібовиробничими регіонами, охопила жорстка посуха, більшість урожаю загинула. Почався **голод**. В Україні така ситуація склалася на території Одещини, Миколаївщини, Запоріжжя, Катеринославщини, Донеччини та півдня Харківщини. При цьому на більшості території Правобережжя й на півночі Лівобережжя врожай був непоганий. Перерозподіл зібраного збіжжя міг виправити становище в південних губерніях і запобігти там голоду. Однак московське керівництво вимагало від українського за будь-яку ціну забезпечити безперебійне постачання хлібом Москви, Петрограда та інших промислових центрів Росії.

Тим часом становище в південних губерніях УСРР стрімко погіршувалося. У грудні 1921 р. тут розпочалося масове вимирання від голоду. Проте, за наполяганням московського керівництва, інформація про це приховувалася, а також ігнорувалися звернення неурядових закордонних організацій до уряду УСРР про налагодження допомоги (Міжнародний менонітський комітет, Місія Нансена). Більшовицьке керівництво боялося, що інформація про існування в Україні селянського повстанського руху і вивезення хліба з голодуючих регіонів республіки отримає світовий розголос. Лише в середині січня 1922 р., коли голодувало близько 4 млн осіб, табу на мовчанку зняли. Голова Раднаркому УСРР Х. Раковський негайно звернувся до **Американської організації допомоги (АРА)** — неурядової організації, створеної в США для допомоги європейським країнам, що постраждали в Першій світовій війні. У Росії ця організація вже діяла від серпня 1921 р. Допомогу від різних організацій

Вилучення зерна, 1921 р.

Біженці від голоду, 1922 р.

Україна отримувала від березня 1922 до червня 1923 р. За весь час діяльності в Україні АРА надала голодуючим 180,9 млн пайків, місія Нансена — 12,2 млн, Міжробдоп (Міжнародний комітет допомоги голодуючим радянської Росії, створеного за участю Комінтерну) — 383 тис. Внесок інших доброчинних організацій був значно меншим. Іноземна допомога Україні становила лише 8% від тієї, що надходила в радянські республіки.

Восени 1922 р. московське керівництво, маючи гостру потребу у фінансових ресурсах для реалізації своїх планів, ігноруючи запити населення країни, здійснило першу спробу (за радянських часів) торгівлі хлібом на світовому ринку. З УСРР у цей час вивезли 13,5 млн пудів* зерна. Експорт хліба та його постачання для потреб російських міст спричинилися до того, що голод на Півдні України протримався до середини 1923 р.

Також, скориставшись голодом, більшовики здійснили масове пограбування храмів під приводом використати культові речі для закупівлі продовольства за кордоном. Натомість жодної копійки з награваного на допомогу голодуючим не було витрачено.

Голод 1921–1923 рр. мав значний вплив на антибільшовицький селянський повстанський рух в Україні. Саме від другої половини 1921 р. кількість селянських виступів стрімко зменшилася. Сучасні дослідники вважають, що в цей час уперше застосували терор голодом як засіб придушення опозиційних сил. Кількість померлих від масового голоду 1921–1923 рр. в Україні дорівнює 1,5–2 млн осіб.

► Які особливості голоду 1921–1923 рр. в УСРР?

3. Упровадження непу в Україні

Здійснювана владою політика «воєнного комунізму» мала катастрофічні наслідки. Усвідомлення цього спричинило перегляд більшовицьким керівництвом свого курсу.

У березні 1921 р., за наполяганням В. Леніна, на X з'їзді РКП(б) ухвалили спеціальну резолюцію «Про заміну розкладки натуральним податком». Відповідно до неї, Всеукраїнський центральний виконавчий комітет ухвалив закон про заміну продрозкладки продподатком, а Раднарком УСРР визначив його розміри. На 1921 р. він у республіці становив 117 млн пудів замість установлених до цього розкладкою 160 млн пудів. Надлишки продовольства селяни, вперше за радянської влади, могли безперешкодно продавати.

У червні 1921 р. стосовно нового курсу вперше було використано назву — «**нова економічна політика**» (скорочено — **неп**).

Плакат АРА, який
пропагує її місію

* Пуд — 16,38 кг.

Основні заходи нової економічної політики

Промисловість	Сільське господарство	Торгівля й обмін
Часткова денационалізація (оренда й передача в приватну власність дрібних та середніх підприємств), концесії	Продовольчий податок, дозвіл на використання оренди та найманої праці	Відновлення торгівлі (державної, кооперативної, приватної), ліквідація безоплатних послуг
Нова економічна політика		
Фінанси	Управління	Трудові відносини
Відновлення грошово-фінансової системи, запровадження твердої валюти — червонця	Децентралізація й запровадження горизонтальної системи управління (трести)	Відновлення системи вільного найму робочої сили, матеріального стимулювання праці

Запровадження непу в Україні у 1921 р. фактично не відбулося. Голод і вилучення хлібних запасів для відправки голодуючим у Росію відтермінувало установаження продподатку. Хоча неп в УСРР був впроваджений пізніше, він сприяв швидкому господарському відновленню України. Найбільш швидко відроджувалося сільське господарство. Навесні 1925 р. посівні площі в Україні становили 95% рівня 1913 р., а валовий збір зерна досяг показників останніх передвоєнних років.

Щоб збільшити товарність, влада сприяла розвитку різноманітних форм споживчої і виробничої кооперації. Станом на 1925 р. різноманітними формами виробничої кооперації було охоплено 30 % селянських господарств.

Разом із цим, на селі продовжували діяти колективні господарства або **колгоспи** у формах **комун, артільей та товариств спільного обробітку землі**. Усі вони передбачали об'єднання засобів виробництва та власності їхніх членів. На 1925 р. у колгоспи об'єднали 1,2 % господарств, причому переважно бідняцьких.

У жовтні 1925 р. відбувся пленум ЦК РКП(б), на якому започаткували курс на **колективізацію**. Від 1926 р. в Україні розпочалися перші практичні заходи з її здійснення. У цей період вона була добровільною, до колгоспів залучали селян різноманітними пільгами. Як наслідок, кількість колективних господарств в УСРР зростає більш ніж удвічі. На 1928 р. було колективізовано менше 4% площі селянського землекористування.

Проте переважна більшість селянства не поспішала вступати до колгоспів.

У промисловості перехід до непу передбачав залишити в державному управлінні лише великі підприємства, а середні й дрібні передати в оренду. Так, в УСРР в оренду приватним підприємцям (зокрема колишнім власникам) та організаціям (кооперати-

Будівля Держпрому УСРР

вам, артілям тощо) було здано 5,2 тис. підприємств. Раніше націоналізовані підприємства підпорядковувалися галузевим головкам (головним комітетам) Української ради народного господарства (УРНГ) й не мали жодної самостійності в господарській діяльності. Запровадження непу спричинило ліквідацію головків й об'єднання державних підприємств у так звані трести за галузевим чи територіально-галузевим принципом. Вони організовували свою діяльність на основі самоокупності й отримання прибутку. На початок 1922 р. Українській раді народного господарства підпорядковувались уже 24 трести, які об'єднували близько 450 підприємств усіх галузей.

Успіхи розвитку відбудови дали змогу реалізувати **план ГОЕЛПРО** (електрифікація країни), що його прийняли у 1920 р. Ним передбачалося будівництво Дніпрогесу, найбільшої гідроелектростанції в Європі. А загалом в Україні спорудили 50 електростанцій.

Запровадження непу вивело з підпілля підприємницьку діяльність. З'явилася так звана нова буржуазія (**непмани**) — орендарі, маклери, комісіонери, торговці-гуртовики, промисловці тощо. Влада не приховувала свого негативного ставлення до непманів, але певний час терпіла їх. Проте, коли стало зрозумілим, що відбудова успішно завершується, ставлення влади до них почало змінюватися на гірше. У 1923–1924 рр. уряд зіштовхнувся з проблемою закупівлі зерна. Селяни відмовлялися продавати його державі через існуючі «ножиці цін» — заниження цін на сільськогосподарську продукцію, кількість якої зростала, та високими цінами на промислову продукцію, якої не вистачало. Висока вартість промислової продукції була зумовлена неефективністю роботи державних підприємств. Влада намагалася вийти з цієї ситуації адміністративним способом, регулюючи ціни як на промислову продукцію, так і на сільськогосподарську. На першу знижували, на другу — підвищували. Але такі заходи позначалися на приватному виробництві. Випускати нерентабельну продукцію могли собі дозволити лише державні підприємства, що перекладали збитки на бюджет. Приватні підприємства почали зазнавати труднощів і згортати свою діяльність. Це свідчило про те, що більшовицьке керівництво не бажало опановувати мистецтво ринкового регулювання.

У 1926 р. влада запровадила грабіжницький одноразовий податок на непманів. Після цього приватне підприємництво стало майже неможливим. Подальший наступ на непманів призвів до того, що в 1927–1928 рр. приватний капітал фактично зник у всіх легальних формах підприємницької діяльності.

► Які основні заходи непу сприяли відновленню господарства країни?

4. Суспільно-політичне життя

За системи влади, існуючої в тогочасній радянській Україні, вищим носієм її проголошувався пролетаріат. Повноту влади від місцевого до загальнодержавного рівня мали, як декларувалося радянськими конституціями, створювані його пред-

Карикатура на
непманів

ставниками ради. В УСРР вищим серед них був **Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК)**, який у період між Всеукраїнськими з'їздами рад був у першу чергу найвищим законодавчим, розпорядчим та контролюючим органом державної влади УСРР, також він мав і виконавчі функції, однак вищим виконавчим органом був Раднарком. Проте ради були лише фасадом, що приховував диктатуру комуністичної партії, яка повністю контролювала фактично всі сфери суспільного життя. Обійняти будь-яку відповідальну посаду в радянських органах могли лише члени компартії. Остання поступово втрачала ознаки політичної й перетворювалася на державну організацію, на якій фактично трималася вся система радянської влади.

Роль верховного органу як РКП(б), так і КП(б)У відігравали партійні з'їзди. На них обиралося їхнє вище керівництво — Центральні комітети (ЦК), що складалися з партійно-державних керівників різних рівнів. Саме вони здійснювали більшовицьку політику в державі. Оскільки від 1921 р. засідання (пленуми) ЦК в повному складі відбувалися раз на два місяці, у перервах між ними вагоме значення мали політбюро та оргбюро.

У 1922 р. в РКП(б) запровадили посаду Генерального секретаря ЦК, яку посів Й. Сталін. Ця посада давала можливість впливати на кадрові призначення у регіональні організації. Скориставшись цим після смерті В. Леніна, Сталін повів боротьбу за владу у партії. Головним його суперником був Л. Троцький, який мав авторитет у партійних колах.

Й. Сталін подбав про те, щоби на відповідальні пости в партії та державі були призначені віддані йому люди. Так він домогся усунення з України Х. Раковського, який був опонентом Сталіна і прихильником Троцького. У квітні 1925 р. посаду першого секретаря ЦК КП(б)У зайняв висуванець Й. Сталіна — Л. Каганович. У результаті такої кадрової перестановки Й. Сталін здобув підтримку КП(б)У. Впорядкувавши регіональні кадри, Сталін розгорнув боротьбу за вище керівництво.

Боротьба з фракціями і опозицією поєднувалася із відмовою від непу. Закінчилася боротьба за владу в 1928–1929 рр., коли Й. Сталін здобув диктаторські повноваження в партії та державі.

► Завдяки чому Й. Сталіну вдалося встановити свою одноосібну владу?

Висновки

- На початок 1920-х рр. господарство УСРР перебувало у повній руйнації. Ширився антибільшовицький повстанський рух. Але завдяки голоду 1921–1923 рр. та заходам непу більшовикам удалося втримати владу.
- Неп забезпечив відновлення сільського господарства і промисловості, створивши умови для подальшого розвитку.
- Запровадження непу не стало свідченням того, що компартійно-радянське керівництво відмовилося від курсу на побудову комунізму.

Запитання і завдання

1. Що зумовлювало важке господарське становище УСРР на початку 1920-х рр.? Якими були особливості відбудови народного господарства республіки в цей період? **2.** Якими були причини запровадження непу, його мета й основні заходи? **3.** Складіть характеристику голоду 1921–1923 рр. в Україні за планом: 1) причини; 2) політика влади; 3) територія, охоплена голодом; 4) кількість голодуючих; 5) міжнародні організації, що надавали допомогу голодуючим; 6) наслідки та результати. **4.** У травні 1921 р. В. Ленін телеграфував до керівників УСРР: «Питання життя і смерті для нас — зібрати в Україні 200–300 мільйонів пудів», проте навіть за допомогою збройної сили в цей період змогли зібрати з українських селян і надіслати до Росії лише 522 тис. пудів хліба. Це настільки обурило вождя більшовиків, що він запропонував мобілізувати в охопленому голодом Поволжі півмільйона молоді до армії та відправити її в Україну збирати хліб із «ненажерливих багатих селян». Як ви оцінюєте такий план Леніна із подолання голоду на Поволжі? Як цей план показує ставлення більшовицького керівництва до України? **5.** Обговоріть у групах. Політика непу була «всерйоз і надовго» чи стала «тимчасовим відступом для нового комуністичного штурму»? **6.** Проведіть дискусію. Яка роль непу для збереження радянської влади? Чим неп відрізнявся від політики «воєнного комунізму»?

§ 22. Політика коренізації в УСРР

За цим параграфом ви зможете:

- визначати суть радянської національної політики;
- характеризувати політику українізації та її наслідки;
- пояснювати, як і з якою метою були створені Кримська АСРР і Молдавська АСРР;
- розповідати про релігійне життя у 1920-ті рр.

Пригадайте:

1. Чому встановити радянську владу в Україні більшовикам вдалося лише з третьої спроби?
2. Чи входив Крим до складу УСРР?

1. Національна політика радянської влади в УСРР

Захопивши владу, більшовики намагалися радикально вирішити не тільки питання влади, власності, а й національні питання. В основу своєї національної політики більшовики поклали концепцію «титульної нації», котра набула значного поширення з кінця XIX ст. Титульною нацією називали ту частину населення, національність якої визначала назву держави. Проте більшовики надали цьому поняттю дещо іншого змісту. Титульними націями оголосили всі етноси, які становили більшість населення в кожній адміністративно-територіальній одиниці. Але в ре-

альному житті усе звелось до встановлення ієрархії етносів, визначеної політико-адміністративним поділом держави. На чолі ієрархії, як слід було чекати, опинилися росіяни. Вони неофіційно розглядалися як титульна нація загальносоюзного масштабу і користувалися перевагами титульної нації на всій території СРСР. Титульними націями другого порядку вважали тих, хто дав своє ім'я союзним республікам (українці, білоруси, грузини, вірмени тощо), третього порядку — автономним республікам (зокрема кримські татари), четвертого порядку — національним округам, п'ятого порядку — національним районам.

Національна політика більшовиків мала три складові:

- визнання за етносом, який чисельно переважав у кожній ланці адміністративно-територіального поділу, прав і переваг титульної нації;
  - сприяння такій титульній нації в культурному зростанні й кар'єрному просуванні її представників щаблями компартійної та радянської вертикалей;
  - фіксація національної належності в анкетах і документах, які засвідчували особу («п'ята графа»).
- Що таке «титульна нація»?

2. Політика коренізації (українізації)

Після здобуття більшовиками влади в Україні, як і в інших радянських республіках, активізувався курс на комуністичні перетворення. Для їх здійснення першочерговим було здобути прихильність населення. Із цією метою більшовики розгорнули ідеологізацію й політизацію всіх сторін життя, насильницьки запроваджуючи «єдино правильну» марксистську ідеологію. Надбання народів за попередні часи розглядалися на предмет відповідності їй і переважно відкидалися як прояви смаків експлуататорів і гнобителів пролетаріату. Але без врахування національної специфіки надалі просувати свої ідеї було неможливо.

У 1923 р. XII з'їзд РКП(б) затвердив офіційним курсом партії в національному питанні політику **коренізації**. Вона здійснювалася більшовиками в СРСР у 1920-х – 1930-х рр. і була спрямована на утвердження радянської влади, комуністичної ідеології в національних республіках і районах країни силами підготовлених національних кадрів у доступних для місцевого населення формах. В УСРР коренізація реалізовувалася у формі **українізації** і коренізації національних меншин (поляків, німців, євреїв тощо).

Завдяки коренізації більшовики прагнули збільшити соціальну базу в національних регіонах, оскільки за походженням більшовизм був явищем переважно російського політичного життя.

Україномовний плакат

Коренізація — назва політики, здійснюваної в 1920-х — на поч. 1930-х рр. в СРСР правлячою партією більшовиків з метою зміцнення впливу центральної влади в національних окраїнах через поступки у вживанні там національних мов у сферах освіти, культури, державного управління. Така політика, на думку більшовиків, повинна була повсюдно зробити рад. владу «рідною», «народною» і «зрозумілою» — такою, що сприймається не як нав'язана ззовні, а як корінна. На місцях така політика набувала відповідних національних форм — «українізації», «білорусизації», «татаризації» тощо.

Складовими коренізації, за рішеннями XII з'їзду РКП(б), стали: підготовка, виховання та висування керівних кадрів корінної національності; урахування національних чинників при формуванні партійного та державного апаратів; організація мережі навчальних і виховних закладів, закладів культури, преси, книговидавничої справи мовами корінних національностей; вивчення національної історії, відродження та розвиток національних традицій і культури.

В УСРР суттю політики українізації як форми здійснення коренізації радянської влади серед населення стало передусім освоєння й поширення на державному рівні української мови.

Зацікавленість влади в розгортанні українізації сприяла певним досягненням у її здійсненні. У 1930 р. кількість шкіл з українською мовою навчання становила 85 %, на українську мову перевели 75 % діловодства державних установ, українською мовою видавалося 90 % газет і більше половини книжок та журналів. Кількість українців серед службовців держапарату зросла з 35 % до 54 %. Українізація сприяла залученню до радянського культурного будівництва української інтелігенції. З еміграції повернулися деякі відомі діячі, зокрема М. Грушевський.

Література і мистецтво досягли значних успіхів завдяки таким творчим особистостям, як М. Хвильовий, М. Зеров, Г. Косинка, М. Рильський, В. Яловий, В. Сосюра, Лесь Курбас, О. Довженко, Г. Верьовка та ін.

Частина керівництва і населення почали сприймати українізацію не як перетворення українців на титульний етнос, а як формування справжньої української нації і власної держави. Поступово політика українізації стала виходити за дозволені центром межі. Вона охопила все суспільно-культурне життя республіки. Зростав прошарок української інтелігенції. Українізація сприяла зростанню національної свідомості українців, стимулювала націонал-комуністичні настрої. Прибічники національного комунізму вважали, що український народ повинен іти до комунізму своїм шляхом. Основними ідеологами українського національного комунізму були письменник М. Хвильовий, нарком освіти (з 1924 до 1926 р.) О. Шумський, економіст М. Волобуєв.

Микола Хвильовий

*Проф. Грушевський: Ох, їхати,
так їхати. І так запізнився...*

- Прокоментуйте карикатуру з емігрантської преси на М. Грушевського.

У 1925–1929 рр. в Україні розгорнулася дискусія, які зразки закласти в основу подальшого розвитку української культури. Перед українською творчою інтелігенцією постала дилема: орієнтуватися на Європу чи Росію. **М. Хвильовий** звертався до українських письменників із закликом виявити національну свідомість, не копіювати культурні надбання інших народів, зокрема російського. Популярним в його час було гасло: «Геть від Москви! Даймо Європу!».

О. Шумський доводив необхідність прискорення темпів українізації. М. Волобуєв переконував, що економіка України повинна становити єдиний народногосподарський комплекс, який може інтегруватися у світову економіку без посередництва Росії.

Такий розвиток подій не входив у плани більшовиків. З початку 1930-х рр. українізація набуває всьляких обмежень. Так, розгорнулись репресії проти української інтелігенції та інших прошарків суспільства. Постановою ЦК ВКП(б) «Про хлібозаготівлі в Україні, Північному Кавказі та у Західній області» від 14 грудня 1932 р. кампанія українізації була припинена всюди за межами України. «Хвильовізм», «шумськізм» і «волобуєвщина» були оголошені проявами «буржуазного націоналізму».

Попри наполегливість у здійсненні українізації, у партійному керівництві було чимало і її противників. 19 квітня 1927 р. постановою ЦК КП(б)У зобов'язувалося «визнати особливе значення російської мови». Починаючи з 1930-го, в партійних колах посилюється активне протистояння українізації. У 1932–1933 рр. вона була фактично згорнута. Радянська влада повернулася до русифікаторської політики.

Остаточну політику коренізації в Україні згорнули у 1938 р. Саме цим роком датована постанова Раднаркому УРСР про обов'язкове викладання російської мови в усіх неросійських школах, яка сприяла русифікації. У цьому ж сумнозвісному 1938 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про реорганізацію національних шкіл в Україні», в якій створення навчальних закладів національних меншин кваліфікувалося як «насадження особливих національних шкіл — вогнищ «буржуазно-націоналістичного впливу на дітей».

3. Молдавська АСРР. Утворення Кримської АСРР у складі РСФРР

На Лівобережжі Дністра в межах УСРР, де мешкала невелика частина молдавського населення, партійно-державне керівництво СРСР з ідеологічно-пропагандистських міркувань вирішило створити у складі УСРР Молдавську Автономну Республі-

ку. Ініціатором такого кроку був Г. Котовський. **12 жовтня 1924 р.** III сесія ВУЦВК ухвалила постанову про утворення **Молдавської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки**, до якої були включені ряд районів з переважаючим українським населенням Подільської та Одеської губерній, розташованих на лівобережжі Дністра. У Молдавській АСРР тоді проживало 545500 осіб. Молдаван налічувалося 30,1%, українців — 48,5%, росіян — 8,5%, євреїв — 8,5%, представників інших національностей — 4,4%. У зазначених вище межах Молдавська АСРР перебувала в складі Української СРР до кінця червня 1940 р., коли Бессарабію включили до складу СРСР.

Після розгрому П. Врангеля, наприкінці 1920 — на початку 1921 р., у Криму впродовж кількох місяців не існувало ані дієздатних державних структур, ані впливових партійних організацій. У **січні 1921 р.** на спільному засіданні обкому РКП(б) і Кримського ревкому ухвалили рішення про створення на півострові **автономії**.

Постанову ВЦВК і РНК про заснування автономної Кримської Радянської Соціалістичної Республіки В. Ленін та М. Калінін підписали **18 жовтня 1921 р.** Кримська АСРР утворювалася як частина РСФРР. Це рішення було проголошене на установчому з'їзді у Сімферополі, який проходив **7–11 листопада 1921 р.** Він затвердив конституцію автономії, яку перед тим схвалила V Кримська партконференція, обрав ЦВК рад (КримЦВК) та голову РНК. Конституція республіки містила положення про фінансову квоту для кримських татар в органах влади та про дві (російську та кримськотатарську) державні мови.

Севастополь у 1920-ті рр.

Автономія створювалась як територіальна. А реверанси у бік корінного населення зумовлювалися насамперед прагненням керівної партії створити поле для такого компромісу з кримськотатарським національним рухом, який на практиці означав би його нейтралізацію.

4. Релігійне життя в УСРР

Компартійно-радянське керівництво неодноразово заявляло, що релігія й комуністична ідеологія несумісні. Унаслідок цього антирелігійна робота була одним із найважливіших напрямків діяльності радянської влади. Вона виражалася у насадженні войовничого атеїзму, боротьбі з існуючими церквами та релігійними громадами на території України.

Православна церква в Україні була єдиною значною легальною організацією, діяльність якої не вписувалася в межі ідеології більшовиків. Радянська влада скориста-

Плакат про збір церковних цінностей

лася голодом 1921–1923 рр. як приводом для нарощування репресій проти духівництва. Розгорнулася широка кампанія вилучення із храмів і культових споруд коштовностей для нібито закупівлі зерна за кордоном. Віруючі та духовенство в більшості випадків погоджувалися пожертвувати частину скарбів у фонд голодуючих. Але вони відмовлялися передати державі культові предмети, твори мистецтва, що були потрібні безпосередньо для богослужіння. Конфлікти супроводжувалися арештами й часто розстрілами священників і вірян.

Зруйнування церкви у Харкові

Крім пограбування, влада вирішила внести розкол у церковну організацію. Для цього було використано прагнення українців відновити власну православну церкву. Як вам уже відомо, в **жовтні 1921 р.** створили **Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ)** на чолі з митрополитом Василем Липківським. Усі служби в УАПЦ велися українською мовою. У 1924 р. церква мала 30 єпископів, півтори тисячі священників і понад тисячу парафій. Проте більшість віруючих православних українців залишилися в складі РПЦ.

Зрозумівши, що УАПЦ не виконала ту місію, яка на неї покладалася, у 1926 р. влада розпочала кампанію проти новоствореної церкви. У січні 1928 р. було введено в дію Адміністративний кодекс УСРР, який серед інших містив розділ «Правила про культу». Церкви потрапляли в залежність від держави. На межі 1920–1930-х рр., за умов різкої зміни політичної атмосфери, ставлення до релігії та церкви з боку влади стало нетерпимим. Тисячі храмів в Україні були закриті, священники репресовані. У 1930 р. УАПЦ розпустили, митрополита В. Липківського й більшість вищих священнослужителів звинуватили в пропаганді українського націоналізму.

- Коли і з якою метою було створено Українську автокефальну православну церкву?

Висновки

- Для утвердження своєї влади у багатонаціональній країні більшовики створили ієрархію «титультних народів», що формувало хибне уявлення про національне визволення й задоволення національних потреб кожного народу.
- У 1923 р. XII з'їзд РКП(б) започаткував політику коренізації. В УСРР проводилась у формі українізації. Вона сприяла збільшенню представництва українців в органах влади, культури, освіти, державних установ, розширенню сфери застосування української мови в суспільстві.
- На початку 1930-х рр. українізацію було згорнуто. Розпочалися масові репресії проти українців. У 1932–1933 рр. організовано Голодомор — геноцид українського народу.

- У 1921 р. більшовики дозволили створення УАПЦ. Проте вже незабаром і вона стала зазнавати утисків, обмежень. Влада цілеспрямовано насаджувала у суспільстві атеїзм.

? Запитання і завдання

1. Які позитивні та негативні наслідки мало проголошення більшовиками українців «титulinим народом» в УСРР? 2. Коли було проголошено курс на коренізацію? Що він передбачав? 3. Проведіть дискусію за питанням: «Чи досягла коренізація (українізація) своєї мети?». 4. Яку мету ставили собі більшовики, створюючи Молдавську АСРР? 5. Які фактори вплинули на створення Кримської АСРР? 6. Які явища були притаманні релігійному життю України у 1920-ті рр.? 7. З якою метою влада дала дозвіл на створення УАПЦ? 8. Обговоріть у групах. Чи забезпечувала більшовицька національна політика й українізація національне звільнення українців?

§ 23. Форсована індустріалізація

За цим параграфом ви зможете:

- характеризувати процес індустріалізації в УСРР (УРСР);
- пояснювати, що таке «соціалістичне змагання»;
- визначати результати і наслідки реалізації планів перших п'ятирічок.

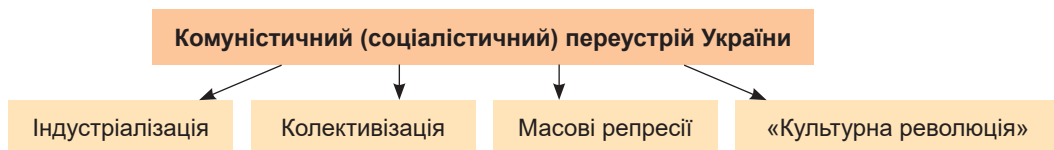
Пригадайте:

1. Коли було запроваджено неп?
2. Якими методами відзначалась політика «воєнного комунізму»?

1. Курс на індустріалізацію. Початок першої п'ятирічки

Після зміцнення своєї влади більшовики розпочали докорінний переустрій країни, складовими якого стали **індустріалізація, колективізація, масові репресії, «культурна революція»**.

Складові радянської «модернізації»

Згідно з марксистсько-ленінською теорією, індустріалізація була ключовою в комуністичному (соціалістичному) будівництві. Вона мала забезпечити відносну економічну незалежність (автаркію) соціалістичної держави від капіталістичних держав.

У грудні 1925 р. відбувся XIV з'їзд ВКП(б), який проголосив **курс на індустріалізацію** СРСР. Наступний, XV з'їзд, у 1927 р. визнав пріоритет державного плану

над ринком, що означало згортання непу і знищення товарно-грошових відносин.

На основі рішень XV з'їзду ВКП(б) Держплан СРСР, Всесоюзна рада народного господарства розробили два варіанти плану: відправний (мінімальний), який передбачав економічне зростання 16–18% на рік, і оптимальний (максимальний) — 20–22%. 78% всіх капіталовкладень спрямовувалось у промисловість групи «А». Валове виробництво цих галузей мало збільшитися у 3 рази. Країна з аграрно-індустріальної мала перетворитися на індустріально-аграрну.

У 1927 р. різко скоротився продаж селянами зерна державі. Мешканці міст змели з прилавків основні продукти харчування. Влада не знайшла нічого кращого, як для ліквідації кризи застосувати надзвичайні заходи. На село відправили 30 тисяч членів партії, які, по суті, відновили методи вилучення хліба часів «воєнний комунізм».

Сталін вважав, що кризу спричинило порушення пропорції між розвитком промисловості та сільського господарства. Слабка промисловість не має можливості забезпечити село промисловими товарами. Товарний голод не дозволяє державі економічними методами спонукати селян на здачу хліба. Водночас дрібне селянське господарство не може забезпечити зростання промисловості. Великі виробники збіжжя — куркулі — свідомо зривають хлібозаготівлю. Сталін пропонував зосередити всі ресурси для індустріалізації та переустрою села — створення високоефективних колективних господарств. Це, на його думку, більше відповідало ідеалам соціалізму.

Реалізація планів п'ятирічки почалася **1 жовтня 1928 р.** Перший рік п'ятирічки був сповнений трудового ентузіазму населення, котре сподівалося на краще майбутнє, що обіцяли керманичі. Аби стимулювати продуктивність, запровадили соціалістичне змагання між підприємствами.

Соціалістичне змагання — форма трудового ентузіазму робітників, намагання перевершити, перемогти когось у чому-небудь, домагаючись кращих, ніж у когось результатів, показників.

Відносно успішне виконання планів першого року п'ятирічки дало підстави Сталіну до збільшення планових показників. Темпи зростання мали становити вже 37,7% на рік. У грудні 1929 р. було висунуто гасло: «П'ятирічку за чотири роки!».

Плакат часів першої п'ятирічки

Відзнака відмінника соціалістичного змагання

В Україні встановлювалися напружені темпи зростання важкого машинобудування, хімічної промисловості, виробництва електроенергії.

На тлі світової економічної кризи 1929–1933 рр. створювалося враження швидкого економічного прогресу в СРСР. Це породжувало в більшовицьких лідерів бажання ще більше напружити сили народу та здійснити великий стрибок у соціалізм. Така «надіндустріалізація» не підкріплювалася реальними можливостями. Аби створити ілюзію успіху, з 1500 підприємств (з них в Україні — 400), які передбачалося збудувати, виокремили 50–60 найважливіших, що забезпечувалися всім необхідним. А серед цих було виділено 14 першочергових, на яких зосереджувалася увага всієї країни. Серед них в Україні мали бути збудованими «Запоріжсталь», «Криворіжсталь», «Азовсталь», Дніпрогес, Дніпроалюмінійбуд, Краммашбуд, Харківський тракторний завод та інші.

► Під якими гаслами здійснювалися плани першої п'ятирічки?

2. Джерела та труднощі індустріалізації

Для виконання грандіозних планів перших п'ятирічок потрібні були величезні людські й матеріальні ресурси. У 1931 р. радянські закупки становили 30% світового експорту машин і обладнання, 1932 р. — майже 50%.

Для покриття матеріальних витрат першої п'ятирічки перш за все використовувалися внутрішні, а не зовнішні ресурси:

- доходи державного сектору економіки;
- доходи від державної монополії на зовнішню торгівлю, збільшення експорту сировини та сільгосппродукції за кордон; навіть у роки Голодомору 1932–1933 рр., коли гинули мільйони селян, СРСР вивозив зерно за кордон.
- «ножиці цін» між промисловою продукцією та сільгосппродукцією;
- націоналізація промисловості, ліквідація приватного сектору економіки (згорання непу);
- трудовий ентузіазм, соціалістичне змагання;
- збільшення норм виробітку при збереженні існуючих зарплат; подовження робочого дня при офіційно проголошеному 8-годинному;
- колективізація села, «розкуркулєння», що призвело до пограбування селянства державою;
- праця в'язнів сталінських виправно-трудових таборів, які в 1930 р. були об'єднані в систему ГУЛАГ (Головне управління таборів);
- примусові державні позики, коли у робітників в обмін на облігації, лотереї забиралась частина заробітку;

Початок будівництва Дніпрогесу, 1927 р.

- збільшення прямих і непрямих податків;
- встановлення жорсткого режиму економії;
- вилучення у населення золота, срібла, коштовного каміння, валюти через мережу «торгсин» (Система торгівлі з іноземцями).
- зниження життєвого рівня населення. Запровадження вже у 1928–1929 рр. карткової системи розподілу продуктів і предметів першої необхідності.

З'явилось таке поняття, як «штурмівщина», коли плани капітального будівництва неодноразово переглядалися, але кожен із них мав виконуватися.

Сталін не гірше за інших знав, що плани нереальні. Але він ставив найвищі вимоги, а потім змушував виконувати їх, залякуючи керівників і спеціалістів виробництва репресіями. Будь-які зриви будівництва та виробництва пояснювалися діяльністю «шкідників», з якими Державне політичне управління (ДПУ) розпочало «нещадну боротьбу». Першими жертвами стали керівні та інженерні кадри Донбасу, які протестували проти надвисоких темпів розвитку, що спричиняло тяжкі аварії з людськими жертвами. У 1928 р. у м. Шахти Ростовської області провели показовий **судовий процес** над старими спеціалістами вугільної промисловості. У газетах була розгорнута кампанія із цькування звинувачених.

Підсумовуючи результати «Шахтинської справи», Сталін висунув тезу, яка стала основою його подальшої політики: в міру просування країни до соціалізму класова боротьба буде неодмінно посилюватися.

У 1928–1931 рр. ДПУ здійснило перевірку 1 млн 256 тис. старих спеціалістів, з яких 138 тисяч були визнані «шкідниками». З них 23 тисячі оголосили «ворогами народу» і знищили.

Щоб зменшити плинність кадрів, у листопаді 1932 р. було запроваджено прописку, за неявку на роботу негайно звільняли та позбавляли продовольчих карток і виселяли з помешкання.

У 1933 р. розгорнулася нова боротьба на виробництві, тепер з «саботажництвом» — невиконанням планових показників. Поряд з репресивними методами, щоб стимулювати виробничу активність робітників, стали активно застосовувати ідеологічну обробку і моральні стимули (нагороди, похвали).

Щоб довести тріумф першої п'ятирічки, Сталін маніпулював статистичними показниками. Окремим відомствам заборонили друкувати підсумки своєї роботи. Зростання промислової продукції подавалося не

Доправлення засуджених у
«Шахтинській справі»

в конкретному обчисленні, а в карбованцях. Це дало змогу оголосити про виконання першої п'ятирічки за 4 роки і 3 місяці. Щорічний приріст промислової продукції в середньому становив близько 16 %, тобто менше, ніж запланували.

► Як можна оцінити результати першої п'ятирічки?

3. Друга п'ятирічка. Стахановський рух

1933 рік стали вважати першим у **другій п'ятирічці** (1933–1937 рр.). На нову п'ятирічку затвердили менші темпи зростання — 16,5 % на рік. Хоча передбачалося збудувати 4500 підприємств, з яких 1000 в Україні. Це дещо пом'якшило диспропорцію у господарстві. До того ж і змінилося гасло. Ключовим стало — «Кадри вирішують все!»

З другої половини 1935 р. радянське керівництво, зрозумівши, що без матеріального стимулу робітник не є ефективним і бажаючи показати, що *«жити стало краще, жити стало веселіше»*, скасувало всі обмеження в заробітку. Запроваджувався принцип: скільки виробив, стільки й заробив. А скасування карткової системи розподілу дало змогу витрачати зароблені кошти для поліпшення життєвого рівня.

Ці нові зміни спричинили виникнення **стахановського руху**.

Олексій Стаханов

Стахановський рух — форма соціалістичного змагання, започаткована О. Стахановим у 1935 р.

У ніч на **31 серпня 1935 р.** вибійник кадіївської шахти «Центральна-Ірміне» О. Стаханов протягом зміни видобув 102 т вугілля (норма — 7 т). Весь видобуток записали на рахунок О. Стаханова, не врахувавши роботи кріпильників, які йому допомагали. У вересні 1935 р. О. Стаханов поновив своє досягнення, видобувши 175 т, а через кілька днів — 227 т. Спочатку **стахановський рух** дав поштовх до поліпшення виробничих показників. На шахтах розпочалося змагання вибійників за встановлення абсолютного рекорду. У лютому 1937 р. гірник М. Ізотов нарубав відбійним молотком з допомогою 12 кріпильників 607 т вугілля.

Невдовзі керівна партійна верхівка почала використовувати почин О. Стаханова для роздмухування рекордоманії. Стахановський рух почали насаджувати в усіх галузях народного господарства. Рекорди стахановців були підставою для підвищення норм виробітку й планових завдань на 15–20%.

Водночас є показовим, що на шахті імені Сталіна (колишня «Центральна-Ірміне») лише за неповний 1937 р. зафіксовано тисячі «найрізноманітніших рекордів на всіх

видах вугільних робіт», але при цьому шахта виконала лише 70 % встановленого плану.

Підвищення норм виробітку і планових завдань призводило до перенапруження виробничого процесу та неминучих зривів, які розглядалися як саботаж або шкідництво.

У другу п'ятирічку в Україні стали до ладу гіганти металургійної промисловості — «Запоріжсталь», «Криворіжсталь», «Азовсталь», а також Новокраматорський завод важкого машинобудування — один із найбільших в Європі.

Доменна піч «Азовсталі»

4. Підсумки індустріалізації

Незважаючи на те, що жодна з перших довоєнних п'ятирічок не була виконана в повному обсязі, все ж індустріалізація вивела Україну на якісно новий рівень промислового розвитку, докорінно змінивши структуру економіки: зросла частка промисловості в порівнянні з часткою сільського господарства в загальному обсязі валової продукції республіки; у валовій продукції самої промисловості дедалі більше домінує виробництво засобів виробництва.

Модернізація промислового потенціалу дала змогу Україні випередити за рівнем розвитку індустрії кілька західноєвропейських країн. Вона посіла 2-ге місце в Європі (після Німеччини) за виплавою чавуну, 3-тє місце за виробництвом сталі (після Німеччини та Англії), 4-те місце у світі за видобутком вугілля. Модернізація промисловості сприяла посиленню процесу урбанізації. Якщо до індустріалізації в Україні в містах проживав лише кожен п'ятий житель України, то перед Другою світовою війною — кожен третій.

Водночас форсована індустріалізація стимулювала негативні тенденції в господарстві України. Привілейоване, домінуюче становище групи «А» (виробництво засобів виробництва) порівняно з групою «Б» (виробництво предметів споживання) в умовах фактичної ліквідації ринкових відносин вело до дефіциту споживчих товарів.

Наростаюча централізація економічного життя призвела до формування командно-адміністративної системи. Вже в 1927–1928 рр. важка промисловість України (група «А») на 89% була в загальносоюзному підпорядкуванні, а група «Б» — на 50%.

Виконання перших п'ятирічок потребувало надзвичайних зусиль народів СРСР. П'ятирічки не були розраховані на підвищення матеріального добробуту. Більше того, голод 1932–1933 рр. знищив мільйони людей, село запустило, міста й новобудови поновлювалися дешевою малокваліфікованою робочою силою.

Висновки

- Процес індустріалізації в Україні мав свої особливості: інвестування в промисловість республіки, особливо в початковий період індустріалізації, значної частини коштів; побудова в Україні у роки перших п'ятирічок більшості запланованих промислових об'єктів; нерівномірність процесу модернізації промислового потенціалу республіки; поява в республіканському промисловому комплексі нових галузей, витіснення приватного сектору.
- *Позитивним підсумком індустріалізації України* стало зростання підприємств важкої промисловості (майже в 11 разів), будівництво нових шахт, електростанцій і, як результат, перетворення України на індустріально-аграрну країну. *Негативні наслідки*: підрив розвитку сільського господарства, легкої і харчової промисловості; нераціональне й нерівномірне розміщення продуктивних сил; посилення централізація управління промисловістю; ігнорування економічних механізмів розвитку економіки; зниження життєвого рівня населення (поширення державних позик, торгівля алкогольними напоями, черги, продовольчі картки, хронічний дефіцит товарів і послуг, житлові проблеми тощо).

Запитання і завдання

1. Що таке індустріалізація? Коли було схвалено рішення про її здійснення?
2. Якою була мета індустріалізації в СРСР?
3. Що стало головним джерелом індустріалізації? Які джерела індустріалізації були основними: внутрішні чи зовнішні? Складіть перелік джерел індустріалізації у порядку їх важливості.
4. Який відбиток мала індустріалізація на соціальний розвиток УСРР?
5. Коли було започатковано стахановський рух?
6. Заповніть таблицю: «Позитивні й негативні наслідки індустріалізації»

Позитивні наслідки	Негативні наслідки

8. Обговоріть у групах. Які наслідки мали зміни в структурі промисловості України, що відбулися в 1930-ті рр., для подальшого розвитку економіки країни?
9. З якою метою Сталін, виступаючи на XVI з'їзді ВКП(б) (червень 1930 р.), акцентував таке: *«Зараз... наша промисловість, як і наше народне господарство, спирається в основному на вугільно-металургійну базу в Україні. Зрозуміло, що без такої бази немислима індустріалізація країни. Нове в розвитку нашого народного господарства полягає... в тому, щоб, всебічно розвиваючи цю базу і надалі, почати... створювати другу вугільно-металургійну базу на Уралі»*? Який відбиток це мало на розвиток УСРР?

§ 24. Насильницька колективізація та опір їй населення. Голодомор 1932–1933 рр.

За цим параграфом ви зможете:

- характеризувати процес колективізації та опір населення;
- визначати його причини, зміст і результати;
- розповідати про Голодомор 1932–1933 рр.

Пригадайте:

1. Коли вперше більшовики намагалися створити колективні господарства в Україні?
2. Якою була державна політика щодо сільського господарства у роки непу?

1. Курс на суцільну колективізацію

Радянське керівництво, взявши курс на модернізацію промислового потенціалу країни, одразу зіткнулося з трьома проблемами: нестача коштів, сировини та робочих рук для розвитку індустрії. Одержати все це за відсутності зовнішніх джерел (кредитів, технологій) можна було лише від селянства, що становило переважну більшість населення. Однак господар-власник був незручною і небажаною фігурою для партійно-державного апарату. Маючи певний мінімум засобів виробництва, він мало залежав від державних структур. Доки селянин сам вирішував, що йому сіяти і що відвозити на ринок, від нього залежала держава, якій треба було нагодувати місто та армію. Ось чому під приводом турботи про піднесення добробуту сільського населення партія хотіла створити на селі контрольоване колективне господарство.

Перший п'ятирічний план передбачав, що в Україні в колгоспи буде об'єднано 30 % селянських господарств. Але вже на листопадовому 1929 р. пленумі ЦК ВКП(б) 1929 р. було взято курс на **суцільну прискорену колективізацію**. У січні 1930 р. Україну зарахували до групи регіонів, де колективізацію планувалося завершити восени 1931 — навесні 1932 р.

Розуміючи, що такі темпи колективізації можливі лише через примус, на село скеровуються «двадцятип'ятитисячники» — робітники-комуністи з великих промислових підприємств, комсомольці, молодші командири Червоної армії.

Такі заходи зустріли відчайдушний спротив селянства, яке готове було піднятися на збройну боротьбу. Подекуди повстання таки спалахнули. Загалом ДПУ УСРР зафіксувало в 1930 р. 4,1 тисячі селянських виступів, у яких взяло участь 1,2 млн селян. Найбільшим було **Павлоградське повстання**, яке довелося придушувати регулярними частинами Червоної армії. Україна стала головним центром опору колективізації.

Пропагандистський плакат «Викинемо куркулів з колгоспу»

! **Суцільна колективізація** — державна політика компартійно-радянського керівництва кінця 1920–1930-х рр. з масового насильницького запровадження колгоспів — єдиної дозволеної форми господарювання для селян.

! **Радгосп** — державне сільськогосподарське підприємство.

Крім повстань, селяни стали масово продавати і забивати худобу, нищити реманент. За 1928–1932 рр. поголів'я худоби в Україні скоротилося наполовину. Унаслідок селянського опору суцільна колективізація в УСРР була зірвана.

У цих умовах Й. Сталін вирішив відступити. У своїй статті «Запаморочення від успіхів» у газеті «Правда» він публічно назвав факти, коли колгоспникам не залишали присадибної ділянки, «перегином» і поклав відповідальність за це на місцеві власті. **14 березня 1930 р.** було опубліковано постанову ЦК ВКП(б) «**Про боротьбу з викривленнями партійної лінії в колгоспному русі**». Місцевим партійним організаціям пропонувалося відмовитися від адміністративного тиску на селян під час утворення колгоспів. Завдяки такому маневру вдалось утримати ситуацію. Почався масовий вихід із колгоспів. Восени 1930 р. в них залишилося менше третини селянських дворів, причому переважно неможливі. Але вже з наступного року суцільна колективізація розгорнулася з новою силою. Станом на жовтень 1931 р. було усупільнено 68% селянських господарств та 72% орної землі. Це вдалося досягти завдяки знищенню найкращих селянських господарств, які були визначені як куркульські, й депортації за межі УСРР майже мільйона селян та членів їх родин.

Документи розповідають

З повідомлення голови ДПУ УСРР В. Балицького (16 березня 1930 р.)

Вчора приїхав до Тульчинського округу. Весь округ охоплений хвилюванням та повстаннями. Із 17 районів округу уражені 15. На сьогодні хвилювання відбуваються у 153 селах. Радянська влада повністю вигнана з 50 сіл, де замість сільрад здебільшого обираються старости. Колгоспи ліквідовані у більшості сіл округу... У деяких селах — збройні виступи. Вириті окопи навколо сіл, які зайняті озброєними людьми. В деяких селах співають «Ще не вмерла Україна» і викидають гасла «Геть радянську владу, хай живе самостійна Україна».

- Якою була реакція селянства Поділля та інших регіонів на суцільну колективізацію?

2. Ліквідація «куркульства як класу»

Важливим елементом колективізації було так зване «розкуркулення», а фактично — розселяння села. Куркулями на той час називали заможних селян. Офіційна ідеологія зображала їх лютими ворогами радянської влади, жорстокими експлуататорами.

! **Куркуль (куркульство)** — поширена назва заможних селян, господарів в Україні. Ярлик, який радянська влада навішувала противникам колгоспного будівництва на селі. Передбачалося знищити як класового ворога. **Розкуркулення** — кампанія експропріації селянських господарств у 30-ті роки, складова частина примусової колективізації.

У грудні 1929 р. Сталін визначив нове стратегічне завдання — перехід від політики обмеження до політики ліквідації куркульства як класу. Наприкінці січня 1930 р. була опублікована постанова ЦК ВКП(б) «Про заходи з ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації». Починаються масові репресії проти заможного селянства та всіх, хто не бажав вступати в колгоспи; до таких застосовували термін «підкуркульники». В Україні за роки суцільної колективізації було експропрійовано близько 300 тис. селянських господарств (разом із сім'ями — 1,2–1,4 млн осіб, із них — 860 тис. виселили на Північ і до Сибіру).

- Чому процесу колективізації передувала боротьба з куркульством?

Популярне гасло «Знищимо куркуля як клас»

3. Створення машинно-тракторних станцій

На думку влади, щоб узяти максимальний врожай з колгоспів, працю в громадському господарстві необхідно було механізувати.

З цією метою розпочалося створення державних **машинно-тракторних станцій (МТС)**. Перша МТС була створена 1928 р. у радгоспі ім. Т. Шевченка Березівського району Одеської області. Наприкінці 1932 р. діяло 594 МТС, які мали у своєму розпорядженні 25 630 тракторів і значну кількість іншої сільськогосподарської техніки.

Однак це були формальні показники. У першій п'ятирічці більшість МТС займалася формуванням трудових колективів, одержанням і освоєнням техніки, навчанням кадрів тощо. Тому на селі продовжували переважати ручна праця, гужовий транспорт і традиційна агротехніка. Водночас МТС виконали інше завдання — посилення впливу держави на село.

Демонстрація селянам переваг трактора

4. Криза сільськогосподарського виробництва

Восени 1930 р. розпочався новий етап примусової колективізації. Загроза розкуркулення та податковий прес на одноосібні господарства створювали ситуацію, в якій більшість селян вважали за краще вступити в колгоспи. До кінця 1932 р. у республіці було колективізовано майже 70 % селянських господарств, понад 80 % посівних

площ. За працю в колективному господарстві селяни не одержували майже нічого. Плани хлібозаготівлі перевищували реально зібраний врожай. Тому вироблена продукція діставалася в основному державі.

Документи розповідають

Виступ С. Косіора на партійних зборах 1930 р.

Селянин приймає нову тактику. Він відмовляється збирати урожай. Він хоче згноїти зерно, щоб задушити радянський уряд кістлявою рукою голоду. Але ворог прорахувався. Ми покажемо йому, що таке голод. Вони розраховують на попередньо зібране зерно, яке вони заховали в ямах. Ми повинні примусити їх відкрити свої ями.

1. У чому звинувачував С. Косіор селян?
2. Яку тактику обрала держава у відносинах з селянами?

Сталін та його найближче оточення обрали шлях репресій. У першій половині 1932 р., коли хлібозаготівлі з урожаю 1931 р. завершилися і в селян відібрали все зерно, у багатьох районах України спалахнув справжній голод з випадками канібалізму і загибеллю десятків тисяч людей. Однак це було лише початком трагедії.

5. Голодомор 1932–1933 рр.

Унаслідок безгосподарності в утворених колгоспах та небажання селян працювати за безцінь на державу, а також голоду, що розпочався, у багатьох районах кампанія із сівби і збору врожаю 1932 р. фактично була зірвана. З червня по жовтень 1932 р. у колгоспів та одноосібників вдалося витиснути 132 млн пудів хліба, тобто половину скороченого порівняно з попереднім роком плану. Але сталінське керівництво не вгамовувалося. **7 серпня 1932 р.** ВЦВК і РНК СРСР ухвалили постанову «**Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності**», яка була власноручно написана Й. Сталіним. Згідно із нею розкрадання майна колгоспів прирівнювалося до розкрадання державного майна і каралося розстрілом, а за «пом'якшувальних обставин» — позбавленням волі на строк не менше 10 років. За жменю зерна, принесеного з поля голодуючій сім'ї, селянин діставав повний строк у концтаборі. За рік дії постанови було засуджено 54 тис. осіб, з них 2 тис. — до вищої міри покарання. У народі цю постанову прозвали «**законом про п'ять колосків**».

Із метою «виправлення» ситуації з хлібозаготівлею **восени 1932 р.** в Україну спрямовується **надзвичайна хлібозаготівельна комісія на чолі з головою Раднаркому СРСР В. Молотовим**.

Ця комісія викачала із села весь хліб у рахунок хлібозаготівель (додатково до 132 млн пудів ще 104,6 млн пудів), але так і не виконала плану (261 млн пудів). На-

Вилучення хліба, 1932 р.

прикінці грудня 1932 р. в Україну приїхав Л. Каганович, який привіз нову директиву Й. Сталіна про здачу — в разі невиконання плану хлібозаготівель — насінневих фондів. Так у республіці не залишилося жодних хлібних запасів.

Але комісія не обмежилася конфіскацією. Для покарання боржників вона запровадила «натуральні штрафи» та занесення районів, сіл, колгоспів на **«чорну дошку»**. 82 райони України відчули на собі їхній руйнівний вплив, а це майже четверта частина адміністративних районів республіки, тобто 5 млн сільського населення. В усіх регіонах України, за винятком прикордонних, за допомогою комітетів незаможників (комнезамів) і відряджених на хлібозаготівлі робітників із міст розпочалися подвірні обшуки. Забирали все продовольство, яким селяни мали харчуватися до нового врожаю. Конфіскації оголошувалися карою за «куркульський саботаж».

Але державі був потрібний хліб, а не ті продукти, що забиралися в селян. Тому такі дії тоталітарного режиму можна з певністю кваліфікувати як покарання людей за небажання працювати у колгоспах. Практика «натуральних штрафів» стала свідомою розправою голодом. Цей терор голодом, як і експропріація заможного (і не тільки заможного) селянства під гаслом боротьби з «куркульством», можна кваліфікувати як **геноцид українського народу**.

! **«Чорна дошка»** — це статус села чи району на території Української СРР, який передбачав застосування владою репресивних заходів: психологічного, військового та адміністративного терору. Потрапити на «чорну дошку» — означало припинення торгівлі й постачання крамом, продовольством.

! **Голодомор** — акт геноциду українського народу, ініційований і здійснений керівництвом ВКП (б) способом штучно створеного голоду.

! **Геноцид** (від грец. *genos* — рід, племя і латин. *caedo* — вбивати) — це діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи способом позбавлення життя членів такої групи чи заподіяння їм тяжких тілесних ушкоджень, створення для групи життєвих умов, розрахованих на повне чи часткове її фізичне знищення, скорочення дітонародження чи запобігання йому в такій групі або через насильницьку передачу дітей з однієї групи в іншу.

Голод охопив, крім України, також Кубань, Північний Кавказ, Поволжя, Північний Казахстан. Але тільки в Україні й на Кубані застосовувався метод «чорних дощок» і конфіскація всього продовольства.

Точну кількість людських смертей від Голодомору 1932–1933 рр. встановити неможливо. Дослідники називають втрати від 3,5 до 12 млн осіб. Згідно з гіпотетичними прогнозами руху населення та матеріалами перепису населення 1937 р. втрати від Голодомору становлять 7 млн осіб.

► На який час припадає пік Голодомору?

У березні 1933 р. генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор написав Й. Сталіну доповідну записку з інформацією про підготовку до весняної сівби. У ній український генсек несамохіть ужив фразу, яка пояснювала одну з причин терору голодом: «Те, що голодування не навчило ще дуже багатьох колгоспників уму-розуму, показує незадовільна підготовка до сівби саме в найбільш неблагополучних районах». Під «найбільш неблагополучними» малися на увазі райони з величезною смертністю від Голодомору, який лютував в українському селі.

Загалом же *причинами Голодомору в Україні* була сукупність національно-політичних та соціально-економічних чинників:

- необхідність знищення українського селянства як свідомої національної верстви, котра своїм опором загрожувала імперським інтересам Москви.
- непомірні для селян хлібозаготівлі. У 1932–1933 рр. вони сягали половини або двох третин зібраного врожаю.
- хлібний експорт в умовах нестачі продовольчих ресурсів. Припинення такого експорту у 1932–1933 рр. могли б запобігти виникненню голоду. Причому такий крок не був критичним для реалізації планів індустріалізації. Річ у тім, що в цей період упали світові ціни на пшеницю і, відповідно, зменшилися валютні надходження від її експорту. У 1932–1933 рр. вартість експортованого хліба становила лише 369 млн крб. Тоді як від експорту лісоматеріалів і нафтопродуктів було одержано майже 1 млрд 570 млн крб.
- конфіскація владою всіх продовольчих запасів.
- економічні прорахунки, спроба здійснити соціалістичне будівництво воєнно-комуністичними методами.

Голодуючі, 1932 р.

28 листопада 2006 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», перша стаття якого констатувала факт геноциду українського народу. Така політична та правова оцінка Голодомору 1932–1933 рр. виявилася цілком логічною і послідовною з огляду на те, що УРСР, як член ООН з 1945 р., ухвалювала Конвенцію 1948 р. про запобігання геноциду та ратифікувала її в 1951 р. Злочин геноциду та покарання за нього зафіксовані у ККУ (ст. 442). 22 травня 2009 р. Головне слідче управління СБУ порушило Кримінальну справу № 475 за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932–1933 рр., спираючись на міжнародне і національне законодавство, а також здійснивши системне розслідування. Апеляційний суд м. Києва, розглянувши на своєму засіданні від 10 січня 2010 р. кримінальну справу № 475, констатував факт геноциду в Україні в 1932–1933 рр. Суд також визнав Й. Сталіна, В. Молотова, П. Постишева, Л. Кагановича, В. Чубаря, С. Косіора, М. Хатаєвича винними в організації злочину геноциду проти

частини українців, але закрив справу у зв'язку зі смертю цих осіб. Суд встановив, що Голодомор–Геноцид здійснювався через такі репресивні механізми та способи: встановлення для України нереально-завищеного плану хлібозаготівель, який неможливо було виконати; занесення за рішенням ЦК КП(б)У обкомів та райкомів партії цілих районів, населених пунктів, колгоспів, сільських рад на так звані “чорні дошки”, що означало блокування їх спецзагонами та військами, недопущення виїзду населення за межі цих територій, вилучення всіх продуктів харчування, заборону торгівлі; ізоляція території України спеціальними озброєними загонами, військовими частинами та міліцією, щоб не допустити виїзду за межі республіки населення, яке потерпало від голоду; запровадження “натуральних штрафів”, тобто вилучення картоплі, м'яса та інших продуктів харчування; проведення постійних обшуків із вилучення зерна, насінневих запасів, майна, одягу, всіх продуктів харчування та готової їжі; посилення репресій, включаючи розстріли осіб, які чинили опір діям влади, тощо; прийняття рішення щодо депортації селянських родин.

Поряд з Голодомором, Сталін влаштовує і погром КП(б)У. Було змінено вище керівництво. У січні 1933 р. другим секретарем ЦК і секретарем Харківського (столичного) обкому партії стає особистий посланець Й. Сталіна — П. Постишев, який очолив кампанію репресій проти комуністів, що не хотіли стати катами власного народу. За 1933 р. з партії виключили 100 тис осіб, які були розстріляні або вислані.

Організаторам Голодомору треба було робити вигляд, що його не існує. Вся преса писала про успіхи сільського господарства. Тема голоду не підлягала відкритому обговоренню на будь-яких, навіть закритих партійних, зборах. Навколо міст, які постачалися продовольством, встановлювалися воєнні кордони, що не пускали голодних селян. У закордонній пресі поширювалися статті, які заперечували голод.

Україна була оточена по периметру своїх кордонів загороджувальними загонами, щоб перешкодити появі голодних селян в інших республіках.

Для приховування наслідків Голодомору і подальшого приборкування України в другій половині 1933 р. було утворено Всесоюзний комітет з переселення. Згідно з його рішеннями було визначено 42 райони Одеської, Дніпропетровської, Донецької та Харківської областей, куди на місце виморених голодом українців організовано переселяли людиність з Росії та Білорусі. Упродовж кінця 1933 — початку 1934 р. в Україну було переселено 20 тис. сімей. Вимерлі українські села були заселені переважно росіянами, білорусами, а також євреями і німцями.

6. Подолання кризи колгоспного ладу

На січневому 1933 р. об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) Й. Сталін заявив, що настав час відмовитися від політики прискорених темпів колективізації, тому що, мовляв, її завдання виконані. Насправді слід було рятувати охоплене кризою сільське господарство. З цією метою влада намагалась зацікавити колгоспника в результатах його праці. Як говорив С. Косіор: *«Кожний колгосп знатиме тепер завчасно, скільки*

і коли він повинен здати. Чим краще колгосп проведе сівбу, тим більший врожай збере, тим більше хліба в нього залишиться після виконання своїх зобов'язань».

Для втілення у життя цієї стратегії необхідно було створити певний механізм. Його ключовим елементом стали політичні відділи у МТС і радгоспах — надзвичайні партійні органи. Також були ліквідовані комнезами.

Важливою функцією політвідділів було налагодження трудової дисципліни. У 1933 р. вони «вичистили» з українських колгоспів 34 тис. осіб, зарахованих до «куркульських елементів».

До кінця 1934 р. кризу колгоспного ладу вдалося подолати, але не усунути її недоліків. Свідченням цього стало зростання виробництва, скасування карткової системи розподілу продовольчих товарів серед міського населення та ліквідація політвідділів МТС.

Висновки

- ✚ Колективізація спричинила опір українського селянства. Щоб розколоти його, було розгорнуто кампанію розкуркулювання. Але селянство продовжувало опиратися колгоспному будівництву. Сільське господарство стрімко деградувало.
- ✚ Тим часом індустріалізація потребувала значних ресурсів, а новостворені колгоспи не могли їх забезпечити. Спроба насильницькими методами вилучити у селян збіжжя призвела до голоду. Щоб покарати українських хліборобів за опір, сталінське керівництво організувало Голодомор.
- ✚ Унаслідок Голодомору було остаточно зламано опір селян колгоспній системі й суттєво підірвано сили у захисті споконвічних національних прав.
- ✚ Головним результатом колективізації став здійснений індустріальний стрибок, за який заплатили дорогою ціною: жертвами насильницького розкуркулення і Голодомору, втратою селянами відчуття господаря, тривалою деградацією та дезорганізацією сільського господарства.

Запитання і завдання

1. Що таке колективізація? 2. Коли і за яких обставин було здійснено перехід до суцільної колективізації? 3. Де була створена перша МТС? Яка мета створення МТС? 4. Чому селянство чинило спротив суцільній колективізації? 5. Чому більшовицька влада висунула гасло «ліквідація куркульства як класу»? До яких наслідків призвела така політика? 6. Чи були пов'язані між собою процеси індустріалізації та суцільної колективізації, чи вони просто збіглися в часі? 7. Чому голод початку 1930-х років називають Голодомором? Які хронологічні рамки Голодомору в Україні? 8. Що передбачало занесення села «на чорну дошку»? 9. Коли в УСРР (УРСР) було завершено суцільну колективізацію? 10. Чому влада замовчувала голод в Україні? 11. Навіщо було запроваджено внутрішні паспорти? 12. Обговоріть у групах. Чому більшовицькі перетворення в сільському господарстві призвели до кризи сільськогосподарського виробництва? У чому вона проявилась?

§ 25. Масові репресії. «Сталінська» конституція

За цим параграфом ви зможете:

- охарактеризувати зміни у соціальному складі населення внаслідок встановлення тоталітарного режиму;
- визначити мету, перебіг і наслідки масових репресій;
- розкрити основні положення «Сталінської» конституції;
- розповідати про життєвий рівень населення.

Пригадайте:

1. Які зміни відбувалися в соціальному житті населення УСРР у період непу?
2. Якою була мета «червоного терору»?

1. Зміни в соціальному складі населення

Здійснювані радянською владою в 1929–1939 рр. соціально-економічні та політичні перетворення суттєво вплинули на склад населення України. Внаслідок розгортання індустріалізації значно збільшилася кількість промислових робітників. Їхня питома вага у складі населення республіки досягла третини. Дещо більше половини від загальної кількості робітників становили українці.

У складі робітничого класу, порівняно з попереднім періодом, зросла кількість жінок. На середину 1930-х рр. вона становила 30 % від його загальної кількості. Для радянської влади рівноправність жінок дозволяла залучити додатковий ресурс робочої сили до розв'язання завдань індустріалізації.

Розгортання індустріалізації сприяло стрімкому зростанню кількості населення міст і містечок України. Кількість міських жителів за 1926–1939 рр. збільшилася вдвічі й досягла третини населення. Наслідком цього стало загострення питання забезпечення житлом. Через пріоритетну увагу влади до будівництва нових підприємств значна частина міського населення жила в гуртожитках, бараках і кімнатах комунальних квартир.

Основним джерелом поповнення робітників у період здійснення першого п'ятирічного плану стало селянство.

Здійснення колективізації спричинило перетворення селян на колгоспників і робітників радгоспів. Позбавлені паспортів, вони були фактично «прикріплені» до землі.

Задоволення потреб управління радянською державою потребувало значного чиновницько-бюрократичного апарату. Через це кількість службовців у тогочас-

«Жінки в колгоспах — велика сила»

- Як ви вважаєте, чому пропаганда акцентувала увагу на жінці?

ній Україні збільшувалася прискореними темпами. Так, якщо в 1928 р. в республіці налічувалося 549 тис. службовців і спеціалістів народного господарства, освіти, культури та науки, то на 1940 р. їх стало близько 2 млн осіб.

- Які прошарки населення зникли в соціальній структурі суспільства внаслідок здійснення комуністичних експериментів?

2. Формування партійно-бюрократичної номенклатури

Особливістю соціальної структури населення радянської України стало формування нової правлячої верстви — **партійно-бюрократичної номенклатури**. До неї належали так звані «відповідальні працівники» різних рівнів, основним завданням котрих було: на тих посадах, які надала їм влада, керувати певною сферою суспільного життя, народного господарства тощо, відповідно до компартійних настанов.

Приналежність до номенклатури означала, що, обіймаючи різні посади в системі партійно-державного керівництва, людина, за умови лояльності до режиму, матиме для себе та своєї сім'ї привілеї порівняно з іншими громадянами.

Номенклатура — панівна верства радянського суспільства, що складалася з працівників партійно-державного апарату різних рівнів, призначуваних чи затверджуваних на своїх посадах вищими органами.

3. Життєвий рівень населення

У 1929–1939 рр. життєвий рівень населення республіки під впливом розгортання індустріалізації та колективізації загалом знизився. Ціни на товари народного споживання зростали, а реальна заробітна платня робітників і службовців падала.

Узимку 1928–1929 рр. у містах і містечках УСРР розпочалася торгівля хлібом за картки. Незабаром карткову систему поширили фактично на всі основні види продовольчих і промислових товарів. Для різних верств населення, залежно від професії й соціального становища, ввели норми відпуску товарів. При цьому пайки продовольства для всіх груп населення, крім партійно-державної номенклатури, періодично зменшувалися.

На багатьох підприємствах для своїх працівників створювалися закриті їдальні та приміські господарства (городини, ферми, сади). Робітники працювали на них у вільний від основної роботи час, а вироблену продукцію передавали до заводських закладів харчування або розподіляли у своїх колективах.

У період другої п'ятирічки, коли становище в сільському господарстві дещо поліпшилося, норми видачі товарів за картками стали збільшувати, а від 1935 р. карткову систему розподілу продовольства було ліквідовано. Від наступного року скасували її також для промислових товарів.

- Що впливало на життєвий рівень населення?

4. Завершення формування тоталітарного режиму

1929 рік, за власним висловом Й. Сталіна, став «**роком великого перелому**». Можна твердити, що саме в цей рік в СРСР остаточно склався тоталітарний режим з усіма притаманними йому ознаками.

Державну владу в Радянському Союзі фактично здійснювала комуністична партія (ВКП(б)), в УСРР її республіканська організація — КП(б)У. Партійні органи повністю контролювали призначення й усунення посадових осіб. Лише члени партії займали всі відповідальні посади. Жоден закон не міг бути схвалений без санкції Політичного бюро Центрального комітету ВКП(б) — Політбюро ЦК ВКП(б). Воно вирішувало всі питання внутрішньої та зовнішньої політики.

Для контролю над суспільством на початку 1930-х рр. остаточно сформувалася система масових організацій. Письменники, художники були об'єднані у творчі спілки, які здійснювали ідеологічний контроль над творчістю членів. Хто не був членом об'єднання, той не мав права видавати свої твори, влаштовувати виставки тощо.

Культ особи Сталіна

Усю решту населення працездатного віку було об'єднано у профспілки, які перебували під партійним контролем і реальний захист прав робітників здійснювати не могли.

Юнаки і дівчата з 14 років були об'єднані в єдину організацію — *Всесоюзну ленинську комуністичну спілку молоді (ВЛКСМ)*, яка вважалася резервом і помічником партії. Молодші школярі вступали спочатку до жовтеният, а згодом — до піонерської організації.

Уся ця система мала єдину офіційну державну ідеологію — *марксизм-ленінізм*. Для офіційної пропаганди перебудували всю систему освіти, засоби масової інформації.

Починаючи з 1929 р., зароджується *культ особи Й. Сталіна*. Його називають мудрим, великим, геніальним організатором Жовтневої революції, видатним полководцем, хранителем ленинської «генеральної лінії», вождем світового пролетаріату, великим стратегом п'ятирічок, «батьком народів» і «кращим другом радянських дітей».

Культ особи — звеличення ролі однієї людини, приписування їй при житті визначального впливу на хід історичного розвитку.

5. Масові репресії

Важливим елементом контролю над суспільством за тоталітарного режиму є страх. Він досягався розгулом масового терору проти явних і уявних противників сталінського режиму.

Масові репресії в Україні почалися раніше, ніж в інших радянських республіках. Першого удару в Україні завдали по старій інтелігенції, особливо тих, хто раніше співпрацював з українськими урядами й небільшовицькими партіями. Хоча насправді опозиція сталінському режимові внаслідок тотального контролю була незначною, розпочалися судові процеси із викриттям неіснуючих таємних організацій. Це потрібно було, щоб довести наявність в СРСР ворогів, які загрожують суспільному й державному ладу. Перший такий процес відбувся у 1924 р. Жертвами його стала українська інтелігенція.

На початку 1929 р. прокотилася нова хвиля арештів діячів української науки, культури й автокефальної церкви. Через рік у Харкові над ними відбувся судовий процес. До різних термінів ув'язнення засудили 45 осіб. Серед підсудних були Сергій Єфремов, заступник голови Української Центральної Ради, колишній міністр закордонних справ УНР Андрій Ніковський, колишній прем'єр-міністр УНР Володимир Чеховський тощо. Їм інкримінували створення контрреволюційної організації під назвою «**Спілка визволення України**», яка начебто збиралася повалити радянську владу в Україні, організувавши збройне повстання.

Для знищення опозиції у ВКП(б) від середини 1933 до листопада 1936 р. відбувалися тривалі кампанії генеральної чистки. У КП(б)У станом на весну 1937 р. перебувало 297 тис. кандидатів і членів, тобто на 254 тис. осіб менше, ніж на початок 1933 р.

Водночас із чисткою в партії в УСРР розгорнулася й інша, більш глибока кампанія масових репресій проти можливих противників режиму. Жертвами органів держбезпеки в цей період стали практично всі відомі владі учасники Української революції 1917 р., які перебували в СРСР. У концтаборах опинилися більшість представників нової генерації української культури, переважно — робітничо-селянського походження. У липні 1933 р. після кампанії цькування наклав на себе руки палкий прибічник українізації М. Скрипник.

Убивство відомого діяча ВКП(б) С. Кірова 1 грудня 1934 р., причетним до якого, на думку деяких дослідників, міг бути Й. Сталін, дало привід останньому розгорнути нову кампанію терору для зміцнення своєї влади.

Через декілька годин після цієї трагічної події було схвалено закон про запровадження «спрощеного порядку» розгляду справ про терористичні акти й терористичні організації. З цього часу слідство мало вестися прискореним порядком і закінчуватися за 10 днів.

Перший «кіровський» процес розпочався 13–15 грудня 1934 р. в Києві. Його учасниками стали колишні діячі українського ви-

9 березня 1930 р. в оперному театрі Харкова розпочався суд у вигаданій радянськими спецслужбами справі «Спілки визволення України»

звольного руху. Працівники органів держбезпеки сфабрикували справу вигаданого «Об'єднання українських націоналістів».

Після пленуму ЦК ВКП(б) у лютому–березні 1937 р., де заарештували М. Бухаріна й О. Рикова, репресії переросли в масові. Для того щоб полегшити працівникам органів держбезпеки виявлення «ворогів», їм дозволили застосовувати фізичні методи впливу на допитуваних. Завдяки цьому кількість «викритих» «контрреволюційних організацій» та їхніх учасників стрімко зростала. Серед найбільших були «Український національний центр», «Українська військова організація», «Польська організація військова», «Білогвардійський центр у Києві». Усього в 1930–1941 рр. в Україні було «викрито» понад 100 «центрів», «блоків» та «організацій».

Репресій у період «великого терору», як згодом назвали ці події дослідники, зазнало також компартійно-радянське керівництво республіки. Майже повністю знищили вище керівництво КП(б)У. Із 62 членів ЦК КП(б)У, обраного XIII з'їздом республіканської партійної організації в червні 1937 р., репресували 56 осіб. З 11 членів Політбюро ЦК КП(б)У знищили десять, а з дев'яти членів Оргбюро — усіх, із першим секретарем ЦК С. Косіором включно. Унаслідок цього склад керівних органів республіки повністю змінився. Новим першим секретарем ЦК КП(б)У в 1938 р. призначили М. Хрущова.

Усього від 1929-го до 21 червня 1941 р. жертвами масових репресій стали 739 920 громадян України. Але до цієї статистики не входять ті, хто був висланий в адміністративному порядку, «розкуркулені» та члени їхніх сімей тощо. Загальна кількість репресованих так остаточно і не з'ясована. Ймовірно, вона становить декілька мільйонів.

► Якою була мета масових репресій?

6. «Сталінська» конституція

У лютому 1935 р. VII з'їзд рад ухвалив рішення про підготовку нової Конституції СРСР. Зокрема, передбачалося демократизувати виборчу систему, замінивши багатоступеневі, відкриті, нерівні вибори на прямі, рівні з таємним голосуванням. У грудні 1936 р. VIII надзвичайний з'їзд рад СРСР затвердив **нову Конституцію СРСР**. Відповідно до неї, декларувалася побудова в країні соціалістичного суспільства. Запроваджувалися прямі вибори при таємному голосуванні до всіх органів влади. Селянам надавалися рівні з робітниками права обирати й бути обраними. Ліквідувалися так звані «позбавленці» — особи, позбавлені виборчих прав за приналежність до «експлуататорських класів». Замість з'їздів рад різного рівня запроваджувалися сесійні засідання місцевих, республіканських і союзної рад, що давало змогу більш оперативно ухвалювати рішення. У новій конституції 1936 р. закріплювалася панівна роль комуністичної партії, яка визначалася керівним осередком усіх громадських і державних організацій.

За зразком союзної, XIV з'їзд рад УСРР затвердив у **січні 1937 р.** нову конституцію республіки, яка офіційно стала називатися **Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР)**. Найвищим органом влади в республіці ставала Вер-

ховна Рада УРСР. Найвищим виконавчо-розпорядчим органом була Рада народних комісарів (РНК).

12 грудня 1937 р. відбулися вибори до Верховної Ради СРСР. В Україні під час них проголосувало 97 % зареєстрованих виборців. У виборчих бюлетенях був лише один список кандидатів від «блоку комуністів і «безпартійних».

Конституція СРСР 1936 р. проголошувала також свободи зборів, друку, совісті, недоторканність особи, житла й листування, право звинувачуваного на захист, відкритість судового процесу. Однак в умовах «великого терору» ці права й свободи перетворювалися на глузування радянської влади з громадян країни.

► Які головні риси «сталінської конституції»?

Висновки

- У 1929–1938 рр. у соціальному складі населення радянської України відбулися значні зміни, спричинені перш за все розгортанням індустріалізації та колективізації.
- У цей період відбувалося формування партійно-бюрократичної номенклатури, яка стала панівною верствою радянського суспільства.
- Життєвий рівень населення республіки під впливом здійснення форсованої індустріалізації та суцільної колективізації знижувався.
- Репресії проти політичних й ідеологічних опонентів як засіб утримання влади здійснювалися більшовиками фактично завжди. Однак у період сталінщини вони набули масового характеру, поширившись на всі верстви населення від самих компартійно-радянських керівників до людей, що не брали дієвої участі в суспільно-політичному житті.

Запитання і завдання

1. Кількість якої групи населення УСРР у 1929–1938 рр. зростала найшвидше?
2. Яка верства населення УСРР була позбавлена владою внутрішніх паспортів?
3. Що таке номенклатура? 4. Порівняйте життєвий рівень населення України в період непу та в 1929–1938 рр. 5. Обговоріть у групах. Чи досягли сталінські репресії своєї мети? 6. У чому полягали суперечності між радянською дійсністю й «сталінською» конституцією 1936 р.? 7. Складіть розгорнутий план «Суспільно-політичне життя України в 1929–1938 рр.». 8. За додатковою інформацією підготуйте повідомлення про жертви масових репресій у тогочасній радянській Україні. 9. На думку деяких дослідників, номенклатура була «становим хребтом» компартійно-радянської державності. Чи поділяєте ви цю точку зору? Обґрунтуйте свою позицію.

§ 26. Національно-культурне життя радянської України

За цим параграфом ви зможете:

- характеризувати зміни в системі освіти, науки;
- вказувати на здобутки і втрати української культури у 1920–1930-ті рр.

Пригадайте:

1. Основні здобутки культури України в 1917–1921 рр.
2. Що таке українізація? Коли розпочалося її здійснення в республіці?
3. Що нового з'явилося у релігійному житті в цей час?

1. Особливості розвитку культури

Культурний процес в Україні у 1920–1930-ті рр. поділяється на два етапи, які мають разючі відмінності. Так, 1920-ті роки відзначаються злетом української культури; 1930-ті — її погромом.

Політика радянського керівництва в галузі культури офіційно була названа «культурною революцією». За короткий строк планувалося ліквідувати неписьменність; створити систему народної освіти; сформувати кадри нової інтелігенції; перетворити літературу, мистецтво, гуманітарні науки на інструмент ідеологічного впливу на маси; використати наукові досягнення для соціалістичного будівництва.

«Культурна революція» — сукупність перетворень у сфері культури, здійснювана радянською владою наприкінці 1920-х — у 1930-х рр., в основі якої були заходи з подолання культурної відсталості населення, боротьби з неписьменністю, що поєднувалося з насадженням єдиної соціалістичної культури, котра ґрунтувалася на марксистській ідеології.

Характерними рисами духовного життя суспільства в цей час стали, з одного боку, новаторство й пошук, ламання стереотипів, залучення широких народних мас до надбань і продукування культури, ліквідація неписьменності, а з іншого — форсованими темпами наростали уніфікація, централізація, тотальна ідеологізація, загальне зниження рівня культури.

Наприкінці 1920-х рр. компартійно-радянське керівництво розпочало згортання українізації, котра позитивно впливала на розвиток української культури. 1929 р. з'явилася постанова ЦВК СРСР, відповідно до якої діловодство підприємств союзного підпорядкування й державних органів між собою та союзними органами фактично перевели на російську мову.

У 1929–1938 рр. культура України, як і інших радянських республік, розвивалася в несприятливих умовах компартійно-радянської диктатури та сталінського терору. Внаслідок цього її розвиток перебував під постійним жорстким контролем із боку держави. Компартійно-радянські чиновники пильно стежили, щоб усі галузі культу-

ри розвивалися відповідно до марксистського світогляду, а будь-які спроби відступу від нього жорстко переслідувалися як прояви «буржуазної ідеології».

► Що в СРСР визначали як «культурну революцію»?

2. Освіта

Одним з найголовніших напрямів в освітній сфері стала боротьба з неписьменністю серед дорослого населення. У травні 1921 р. Раднарком УСРР ухвалив постанову, що зобов'язувала все неписьменне населення віком від 8 до 50 років опанувати грамоту. «**Лікнеп**» (скорочення від «ліквідація неписьменності») розглядався як одне з пріоритетних завдань влади й поєднував навчання читати та писати з прищепленням комуністичної ідеології. Загальне керівництво ним не випадково покладалося на Головополітосвіту, у складі якої створили Всеукраїнську надзвичайну комісію з боротьби з неписьменністю. Усіх активістів «лікнепу», що, як вважалося, вели війну з неписьменністю, називали **культармійцями**. У 1923 р. в республіці утворилося добровільне товариство «Геть неписьменність!». Завдяки розгорнутій кампанії в період непу чисельність неписьменних серед дорослого населення зменшилася з 76 % до 43 %.

У сфері народної освіти більшовики в 1924 р. висунули завдання розпочати підготовку до запровадження обов'язкового чотирирічного початкового навчання дітей. Однак це ускладнювалося нестачею вчителів. У містах в період непу впродовж декількох років перейшли до обов'язкової початкової освіти, але в цілому по Україні в 1927–1928 навчальному році близько 35 % дітей шкільного віку залишалися поза школою.

Позитивними моментами реформування освіти було: скасування плати за навчання, створення мережі заочної та вечірньої освіти, скасування поділу навчальних закладів відповідно до гендерного чинника, відокремлення школи від церкви, рівність усіх станів у здобутті освіти, розширення мережі навчальних закладів, викладання національними мовами, впровадження різноманітних новітніх методик навчання.

У 1930-ті рр. великі зусилля докладалися в цей період для ліквідації неписьменності серед дорослого населення. Влада поставила завдання розв'язати цю проблему до кінця другої п'ятирічки, тобто до 1937 р. Для досягнення такої мети всіх працюючих неписьменних примусово відправляли опановувати грамоту після роботи. У 1936 р. в республіці стали створювати вечірні школи для дорослих. Станом на січень 1939 р. в УСРР було лише 15 % неписьменних серед осіб віком до 50 років.

У липні 1930 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про загальне обов'язкове навчання», котрою запроваджувалася обов'язкова

Навчання дорослих грамоті, 1920-ті рр.

чотирикласна початкова освіта. Відповідно до цього в Україні розпочалася масова кампанія — «усенародний похід за всеобуч» (загальне навчання), якою керував комітет сприяння всеобучу при Раднаркомі УСРР, очолюваний В. Чубарем. У 1932–1933 навчальному році в республіці сіло за парти 98 % дітей віком до десяти років, а всього діяло близько 22 тис. шкіл, де налічувалося 4,5 млн учнів. Проте саме на цей час припав Голодомор, від якого перш за все страждали діти.

Негативно впливала на навчальний процес у школі його ідеологізація і репресії проти вчителів. Завданням школи, за постановою ЦК ВКП(б) 1931 р., визначалося *«виховати покоління, здатне остаточно встановити комунізм»*. Від 1938–1939 рр. в усіх неросійських школах республіки запровадили обов'язкове вивчення російської мови з другого по десятий клас у кількості чотири–п'ять уроків мови та літератури на тиждень. Фактично це започаткувало процес русифікації загальноосвітньої школи в Україні.

Політика українізації сприяла поширенню української мови в навчальному процесі вищої школи.

Вищими навчальними закладами в УСРР протягом 1922–1929 рр. були технікуми й інститути. До технікумів приймали осіб від 17 років. Тут готували фахівців вузької спеціалізації. З інститутів випускали адміністраторів, організаторів виробництва.

Розвиток господарства й проблеми управління збільшили потребу у фахівцях із вищою освітою. Від 1933 р. відновлено діяльність університетів у Києві, Харкові, Дніпропетровську й Одесі. Наприкінці 1935 р. було скасовано обмеження для вступу до ВНЗ, пов'язані із соціальним походженням абітурієнтів.

Працівники вищих і середніх спеціальних закладів теж постраждали від масових репресій. Необхідність пристосуватися до нових умов спричиняла поширення в їхньому середовищі аморальності, доносів, наклепів тощо.

► Які зміни відбулися в освіті у 1920–1930-ті рр.?

3. Наука

Головним науковим осередком у республіці була Українська академія наук. У квітні 1921 р., після відставки В. Вернадського, на посаду її голови обрали історика держави й права М. Василенка, проте влада не визнала його повноважень, тому що він був міністром в уряді П. Скоропадського. Академію наук, як незалежну установу, реорганізували у Всеукраїнську академію наук (ВУАН), що стала найвищою державною науковою установою республіки. У травні 1922 р. новим головою ВУАН обрали ботаніка В. Липського, що обіймав цю посаду до 1928 р. У складі ВУАН у цей період діяло близько 40 науково-дослідних установ, об'єднаних в історико-філологічний, соціально-економічний та фізи-

Володимир Липський

ко-математичний відділи. У складі історико-філологічного відділу особливо результативно працювали Археографічна й Етнографічна комісії. Археографічну комісію очолював М. Грушевський, який повернувся до УСРР з еміграції.

Досягнення світового рівня були здійснені вченими, що об'єднувались у фізико-математичному відділі. Серед них вирізнялися математики Д. Граве, фахівець із математичної фізики М. Крилов, хіміки В. Кістяківський і Л. Писаржевський, зоолог І. Шмальгаузен та ін.

Станом на кінець 1920-х рр. в УСРР сформувався доволі значний науковий потенціал. У науково-дослідних установах республіки працювало близько 4 тис. учених.

У 1930-ті рр. вищою науковою установою в республіці залишалася ВУАН, яка після прийняття нового статуту в 1936 р. стала називатися *Академія наук УРСР*. Президентом ВУАН у 1928–1929 рр. був Д. Заболотний, а від 1930 р. — О. Богомолець.

У 1928 р. в Харкові розпочав роботу Український фізико-технічний інститут, який швидко перетворився на один із найбільших центрів теоретичної фізики в СРСР та світі. Тут проводилися дослідження атомного ядра, фізики металів і молекулярних кристалів. У 1931–1932 рр. в інституті працював майбутній «батько» радянської водневої бомби І. Курчатов. Саме тут нобелівський лауреат з фізики Л. Ландау написав свою класичну роботу з кінетичної теорії плазми.

У 1932 р. за ініціативою Є. Патона створили Інститут електрозварювання ВУАН. Завдяки цьому на наукову основу було поставлено вивчення процесів зварювання й дослідження міцності зварних конструкцій.

Плідно працювали у вивченні історії України Д. Багалій, М. Василенко, М. Грушевський, М. Слабченко, М. Яворський. У лінгвістиці та літературознавстві значних успіхів досягли А. Кримський, М. Зеров, С. Єфремов.

Масові репресії 1930-х рр. не оминули українських учених. Так, у справі «Спілки визволення України» головним звинувачуваним став віце-президент ВУАН С. Єфремов, а в рамках розслідування «Українського національного центру» заарештували академіків М. Грушевського та М. Яворського (останній у 1937 р. був розстріляний). Крім цього, за наклепами були заарештовані й загинули академіки ВУАН генетик І. Агол, геолог М. Світальський. У шпигунстві на користь нацистської Німеччини звинуватили фізика Л. Ландау. Усього внаслідок масових репресій 1930-х рр. постраждали тисячі вчених і працівників академічних установ.

► Які здобутки розвитку науки в Україні?

4. Література

1920-ті рр. стали періодом відродження української літератури й мистецтва. Позитивний вплив на їхній розвиток мала політика українізації. Тогочасні українські митці створювали численні літературно-художні об'єднання, гуртки, студії тощо. Так,

у Харкові існували спілки пролетарських письменників «Гарт» і селянських письменників «Плуг». Крім цього, виникли об'єднання літераторів «Ланка», «Молодняк», «МАРС», «Аспанфут», «Авангард» та ін. У Києві сформувалася група неокласиків, що не визнавали примітивізованої комуністичною пропагандою масової літератури й прагнули привнести до українського письменства найкращі досягнення тогочасних західноєвропейських майстрів слова. До цієї групи, ідейним натхненником якої був літературний критик і перекладач М. Зеров, належали М. Драй-Хмара, Юрій Клен (О. Бургардт), М. Рильський та ін.

У 1925 р. в республіці утворилося об'єднання **Вільна академія пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ)**, що також стояла на засадах творення нової української літератури через засвоєння найкращих здобутків західноєвропейської культури. Членами ВАПЛІТЕ були понад 20 письменників і поетів — М. Бажан, О. Довженко, О. Досвітній, О. Копиленко, П. Панч, Ю. Смолич, В. Сосюра, П. Тичина, Ю. Яновський та ін. Фактичним лідером об'єднання був М. Хвильовий (Фітільов), що сформулював своє бачення напрямку розвитку української літератури у формі гасла: «Геть від Москви! Даєш Європу!».

Письменники літературного об'єднання «ВАПЛІТЕ», Харків, 1926 р.

Документи розповідають

Витяги із праці М. Хвильового «Думки про течії»

На яку із світових літератур повинна українська література взяти курс? У всякому разі, не на російську. Це рішуче і без всяких застережень. Не треба плутати нашого політичного союзу з літературою...

Справа в тому, що російська література тяжіє над нами в віках, як господар ставовища, який привчає нашу психіку до рабського наслідування. Отже, вигодувати на ній наше молоде мистецтво — це значить затримати його розвиток. Ідеї пролетаріату нам і без московського мистецтва відомі... Наша орієнтація — на західноєвропейське мистецтво, його прийоми... Кінець прийшов не тільки «малоросійщині, українофільству й просвітянству», але й задрипанському москвофільству...

► До чого закликав автор українських митців?

Погляди М. Хвильового зазнали різкої критики партійно-державних керівників республіки та СРСР. У кампанії нападок на М. Хвильового особливо гострих нападок зазнав його роман «Вальдшнепи». У 1927 р. він погодився на своє виключення з ВАПЛІТЕ, однак це не врятувало його від вимушеного «саморозпуску» в 1928 р. Звинувачень в пропаганді українського націоналізму зазнали в цей час також М. Зеров, Г. Косинка, М. Драй-Хмара, Є. Плужник, М. Семенко, В. Підмогильний та ін.

Тогочасні українські письменники створили чимало високохудожніх творів. Серед них вирізняються оповідання «На Золотих Богів», «Заквітчаний сон», «Мати» Г. Косинки, поетичні збірки «Досвітні симфонії», збірки оповідань «Сині етюди», «Осінь» М. Хвильового, перші збірки віршів «Поезії», «Червона зима», «Осінні зорі» тощо В. Сосюри, томики віршів «В космічному оркестрі», «Вітер з України» П. Тичини, поетичні збірки «Крізь бурю і сніг», «Тринадцята весна» М. Рильського.

Свобода літературної творчості йшла урозріз із комуністичною ідеологією. Щоб приборкати і спрямувати літературний процес у потрібний для влади бік, ряди митців належало поповнити новими письменниками й художниками — вихідцями із заводів і колгоспів. У 1930 р. із цією метою профспілки оголосили всесоюзний призов робітників-ударників до літератури. У республіці через рік після цього до літературних гуртків «призвали» близько 2 тис. робітників.

Відбулися зміни в організації творчого життя митців. У квітні 1932 р. ліквідували літературно-художні об'єднання. У червні 1934 р. засновано **Спілку письменників України**. Партійні чиновники брутально втручалися у творчий процес митців, вимагаючи від них дотримуватися комуністичної ідеології та методу соціалістичного реалізму.

Володимир Сосюра

Соціалістичний реалізм — єдиний офіційно дозволений метод радянської літератури й мистецтва, в основі якого було оспівування соціалістичного ладу, романтики праці та становлення нового героя.

Серед тогочасних українських письменників, твори яких мали найбільшу популярність у читачів, були: А. Головка (роман «Мати»), І. Ле («Роман міжгір'я», повість «Інтеграл»), П. Панч (збірки оповідань і повістей «Блакитні ешелони»), Ю. Смолич («Сорок вісім годин», збірка «Прекрасні катастрофи»), З. Тулуб (роман «Людолови»), Ю. Яновський (роман «Вершники»). Подобалися читачам вірші М. Бажана, М. Зерова, А. Малишка, М. Семенка, В. Сосюри, П. Тичини, твори драматургів І. Кочерги, М. Куліша, І. Микитенка, гуморески Остапа Вишні.

Масові репресії 1930-х рр. стали часом розправи з багатьма талановитими українськими письменниками. У 1933 р. за приналежність до вигаданої «Української військової організації» засудили до десяти років концтаборів Остапа Вишню. Того ж року наклав на себе руки зацькований М. Хвильовий. У 1935 р. був засуджений і через деякий час загинув у концтаборах М. Зеров. У 1937 р. розстріляли М. Семенка. Усього в 1930-х рр. в УСРР було репресовано близько 500 письменників. Із 259 майстрів слова, що друкувалися в 1930 р., через вісім років залишилося тільки 36.

5. Театральне й образотворче мистецтво

Визначним явищем тогочасного культурного життя республіки стала діяльність реформатора українського театру **Л. Курбаса**, який у **1922 р.** в Харкові створив театр «**Березіль**». На сцені театру виступали найвідоміші тогочасні актори — А. Бучма, М. Крушельницький, О. Мар'яненко, П. Саксаганський та ін. Визнання глядачів здобули Державний драматичний театр ім. І. Франка, очолюваний Г. Юрою, та Перший державний театр ім. Т. Г. Шевченка під керівництвом О. Загорова, що діяли в цей час у Києві. Усього в Україні станом на 1925 р. працювало 45 професійних театрів.

У музичному мистецтві 1920-ті роки стали періодом творчого злету композиторів Г. Верьовки, П. Козицького, Б. Лятошинського, Л. Ревуцького та ін. Визнання за кордоном і в радянських республіках здобула своїми виступами хорова капела «**ДУМКА**» під керівництвом М. Городовенка.

В образотворчому мистецтві значна частина малярів старшого покоління (І. Їжакевич, Ф. Кричевський, К. Трохименко та ін.), об'єднавшись в Асоціацію художників Червоної України, дотримувалися «реалізму» й намагалися правдиво зображати дійсність. Прибічники школи І. Бойчука («бойчукісти») наслідували та розвивали творчу манеру й неповторний стиль свого наставника, де поєднувалися елементи староукраїнського та візантійського живописів.

Перші кроки робило українське кіномистецтво. У 1922 р. стала працювати *Одеська кінофабрика*, а 1927 р. розпочалося будівництво найбільшої в тогочасній Європі Київської кіностудії. У 1923 р. кінорежисер В. Гардін поставив фільм «Остап Бандура», де грала М. Заньковецька. У 1928 р. з'явився перший фільм О. Довженка

«*Звенигора*», що сприяв визнанню його кінорежисером світового рівня. Усього в 1924–1925 рр. у республіці було знято понад півтора десятка кінофільмів. Мистецтво кіно перетворювалося на один із найбільш масових видів мистецтва й улюблених засобів відпочинку населення.

Піднесення 1920-х рр. змінилося занепадом 1930-х рр., попри те, що в мистецтві України творило чимало видатних майстрів. На сцені українського театру продовжували працювати П. Саксаганський і М. Садовський. Поряд із ними, визнання в глядача здобули А. Бучма, С. Ватуля, В. Добровольський, Н. Ужвій, Г. Юра та ін. На оперній сцені працювали співаки світового рівня Б. Гмиря, М. Гришко, М. Литвиненко-Вольгемут, І. Паторжинський,

Лесь Курбас

Олександр Довженко

О. Петрусенко тощо. У розвиток музичного мистецтва вагомий внесок зробили композитори М. Вериківський, К. Данькевич, П. Козицький, Л. Ревуцький та ін. Український кінематограф прославили О. Довженко (кінофільми «Арсенал», «Воля»), І. Кавалерідзе, І. Савченко.

Плідно працювали художники М. Бойчук, І. Їжакевич, Ф. Кричевський, М. Самокиш, К. Трохименко, О. Шовкуненко та ін.

Сталінський терор завдав надзвичайно важкого удару мистецтву України. У 1933 р. був звинувачений в «українському буржуазному націоналізмі» й загинув у концтаборах актор-новатор, режисер і засновник театру «Березіль» *Лесь Курбас*. У 1936 р. за сфабрикованими звинуваченнями заарештували й незабаром розстріляли М. Бойчука та кількох його учнів. Пошуки проявів «українського націоналізму» в мистецтві інколи взагалі виходили за межі здорового глузду. Так, один з ідеологів ЦК КП(б)У на пленумі Всеукраїнської спілки працівників мистецтва в 1934 р. в Харкові заявив, що кобза й бандура — «класово ворожі інструменти». У грудні того ж року на заключному етапі Республіканської олімпіади міста й села в Харкові цю проблему вирішили остаточно розв'язати. Майже 300 учасників кобзарського з'їзду, більшість із яких становили особи похилого віку, люди з порушенням зору та люди з інвалідністю, заарештували й розстріляли.

Масштаби втрат у літературі й мистецтві України 1930-х рр. були неймовірними. Письменники української діаспори назвали цей період добою **«розстріляного відродження»**.

► Що таке «розстріляне відродження»?

6. Релігійне життя

Кінець 1920-х — 1930-ті рр. характеризуються посиленням тиску радянської влади на церкву з метою її остаточної ліквідації як явища суспільного життя. Політика насадження державного атеїзму була невід'ємною складовою «культурної революції».

У 1929 р. за сфабрикованими доказами органи держбезпеки звинуватили УАПЦ в антирадянській діяльності. На початку **1930 р.** відбувся її надзвичайний з'їзд, де **УАПЦ** заявила про **самоліквідацію**. Однак це не перешкодило владі розпочати розправу над нею. Митрополитів В. Липківського, М. Борецького, І. Павловського, майже всіх церковних ієрархів та близько 2000 священиків УАПЦ було репресовано.

1933–1937 рр., за висловлюваннями Й. Сталіна, стали *«п'ятирічкою знищення релігії»* або *«безбожною п'ятирічкою»*. У 1934–1935 рр., відповідно до вимог влади, розпочалося масове руйнування церковних споруд. Зокрема, у Києві були знищені Микільський військовий собор, Михайлівський Золотоверхий собор, Трьохсвятительську церкву та десятки інших храмів, у Харкові — Свято-Миколаївський собор,

Розграбування церкви

у Полтаві — Успенський собор. Сотні церковних споруд перетворили на будинки культури, кінотеатри, лікарні, склади, в'язниці тощо. Внаслідок здійснюваних радянською владою заходів на середину 1930-х рр. у республіці, порівняно з дореволюційним періодом, залишилося тільки 9 % діючих церков. Самі віряни стали фактично обмеженими в правах громадянами. Свої релігійні почуття віруючим громадянам України належало приховувати.

- Які наслідки мала антирелігійна кампанія сталінського режиму?

Висновки

- Політика комуністів у сфері культури спрямовувалася на її ідеологізацію та політизацію, ставала засобом зміцнення влади. Для цього і проводилася політика коренізації, яка відбувалася в республіці у формі українізації. Однак, розпочавшись як укорінення компартійно-радянського режиму серед населення УСРР, українізація спричинила певні позитивні зміни в культурному житті.
- В освіті цієї доби відбувалися позитивні зрушення, пов'язані з боротьбою з неписьменністю, доступністю освіти для представників робітників і селян.
- У сфері літератури й мистецтва у 1920-ті рр. розпочався процес відродження. Однак компартійно-радянське керівництво своїм брутальним втручанням зводило його нанівець і калічило долі митців, творчість яких не відповідала комуністичній ідеології.
- Важливою зміною в релігійному житті тогочасної України стало утворення УАПЦ. Проте її існування, як і інших церков, для компартійно-радянського режиму, що допускав існування лише однієї панівної ідеології, було непотрібне. Зрештою, УАПЦ ліквідували. Усі церковні громади зазнавали обмежень, пов'язаних із насадженням владою атеїзму.
- Руйнівним ударом для всієї культури стали масові репресії, унаслідок яких влада знищила найталановитішу частку творчої інтелігенції республіки. Розправа із церквою дала поштовх зростанню моральної деградації й бездуховності як характерних явищ суспільного життя радянських часів.

Запитання і завдання

1. Які основні завдання ставила перед собою радянська влада у культурній сфері?
2. Чому більшовики наполегливо боролися з неписьменністю населення?
3. Якими були основні зміни, що відбулися в освіті у 1920–1930-ті рр.? Проаналізуйте здобутки й утрати.
4. Як розвивалася наука в УСРР (УРСР)? У якому році Українська академія наук була реорганізована в ВУАН? Які три відділи існували у складі ВУАН? Хто був президентом ВУАН? Який відділ очолював М. Грушевський?
5. Охарактеризуйте розвиток тогочасних літератури й мистецтва України. Чому у 1920-ті рр. спостерігалось піднесення, а в 1930-ті рр. занепад у цих галузях культури?

6. Сформулюйте й обґрунтуйте власну позицію стосовно впливу радянської влади на розвиток культури України.
7. Обговоріть у групах. Які явища були притаманні релігійному життю України? Чим їх можна пояснити? Порівняйте розвиток релігійного життя в Україні в 1920-ті та в 1930-ті рр.
8. За додатковою інформацією підготуйте повідомлення про діячів (одного—двох, за власним вибором) літератури й мистецтва України цього періоду.

Практичне заняття

«Голодомор мовою документів, свідчень, чисел»

**Узагальнення знань за розділом IV
«Встановлення й утвердження
комуністичного режиму в Україні»**

Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом IV «Встановлення й утвердження комуністичного режиму в Україні»

Тексти практичних робіт, уроків узагальнення знань, тестових завдань розміщено за посиланням:

bohdan-digital.com/edu10/

edu10

РОЗДІЛ V

Західноукраїнські землі у міжвоєнний період

§ 27. Українські землі в складі Другої Речі Посполитої

За цим параграфом ви зможете:

- характеризувати становище українських земель у складі Другої Речі Посполитої;
- визначати політику польських правлячих кіл щодо українства;
- розповідати про розвиток українського руху на українських землях у складі Польщі.

Пригадайте:

1. Які держави розділили українські землі після поразки Української революції?
2. Чому ЗУНР в боротьбі з Польщею не змогла відстояти свою незалежність?
3. Якими були умови Ризького миру між радянськими республіками й Польщею?

1. Західноукраїнські землі під владою іноземних держав

Після поразки визвольних змагань західноукраїнські землі опинились у складі Польщі, Румунії та Чехословаччини. До польської окупації потрапили землі *Східної Галичини, Західної Волині, Полісся, Холмщини, Підляшшя*, на яких, за переписом 1931 р., проживало 5,6 млн українців. У складі Румунії українці (790 тис. осіб) проживали у *Північній Буковині, Хотинському, Аккерманському та Ізмаїльському повітах Бессарабії, а також Мармароцині*. На території *Підкарпатської Русі*, що ввійшла до складу Чехословаччини, проживало понад 450 тис. українців. У містах на цих землях переважало неукраїнське населення (євреї, поляки, угорці, румуни, німці). Найбільшим містом був Львів, у якому з 200 тис. мешканців українці на 1918 р. становили лише 27 тис.

Кожна з держав, до складу яких входили українські землі, проводила свою політику стосовно української меншини.

Загалом можна визначити такі риси політики Польщі, Румунії, ЧСР:

- насильницька асиміляція;
- стримування економічного розвитку, його колоніальний характер;
- репресії проти діячів національно-визвольного руху;
- національний гніт;

- відмова від міжнародних зобов'язань щодо надання автономних прав українцям.

Форми, у яких здійснювалася ця політика, різнилися — від м'якої в ЧСР до жорсткої в Румунії.

- Які основні риси політики Польщі, Румунії, ЧСР щодо українства?

2. Політика польських правлячих кіл щодо українських земель

У Польщі, де проживало найбільше українців, до того ж із високою національною свідомістю, українське питання стояло найгостріше. Польський уряд, маючи стратегічну мету — повне ополячення загарбаних українських земель, залежно від внутрішніх та зовнішніх обставин коригував свій курс. За період 1919–1939 рр. чітко вирізняються три етапи польської політики щодо українства.

У **1919–1923 рр.** польське керівництво намагалося в очах світової громадськості довести свої права на українській землі, а також переконати всіх, що права національних меншин нібито забезпечуються повністю. Польська конституція 1921 р. гарантувала права українців на рідну мову на побутовому рівні та в навчанні у початкових школах. Крім цього, закон від 26 березня 1922 р. надав самоврядування Східній Галичині (трьом воєводствам — Львівському, Станіславському, Тернопільському). Але як тільки 14 березня 1923 р. Рада послів Англії, Франції, Італії та Японії визнала Східну Галичину частиною Польщі, всі ці права залишилися на папері.

! **Асиміляція** (від лат. *assimilatio* — уподібнення) — процес злиття одного народу з іншим із втратою одним із них своєї мови, культури, релігії, звичаїв, національної самосвідомості. Може бути як природною, так і насильницькою.

! **Польща «А»** — територія етнічно польських земель у Другій Речі Посполитій.

! **Польща «Б»** — території Другої Речі Посполитої, заселені етнічними меншинами, — західноукраїнські та західнобілоруські землі.

На другому етапі (**1923–1926 рр.**) польські правлячі кола наполегливо проводили політику, спрямовану на асиміляцію поневолених народів. Для здійснення цієї мети уряд Польщі поділив країну на дві господарські території: Польща «А», до якої входили корінні польські землі, та Польща «Б» (*«східні креси»*), що складалася переважно із західноукраїнських і західнобілоруських земель. Стосовно різних частин відповідно проводилась і різна політика. Щодо Польщі «Б» застосовували політику штучного стримування соціально-економічного розвитку й повного скасування поступок національним меншинам. На цих землях гальмувалося проведення аграрної реформи.

31 липня 1924 р. ухвалили закон, за яким польська мова проголошувалася державною. Почалось закриття українських шкіл. Польський уряд намагався витравити самі поняття «Україна», «українець». На українські терени переселялися польські колоністи (**«осадники»**), яким виділялися кращі землі. За 1921–1929 рр. сюди

*Марш польських колоністів
у Рівному, 1930 р.*

мігрувало 77 тис. поляків, до 1939 р. — понад 200 тис. Станом на кінець 1930-х років налічувалося 47 тисяч осадницьких господарств, котрі володіли більше як півмільйоном гектарів землі. В умовах хронічного малоземелля це значно погіршувало становище українського селянства і створювало атмосферу ворожнечі між українцями та поляками.

Політична криза 1926 р. призвела до нового повороту в політиці стосовно українців. **Третій період (1926–1937 рр.)** пов'язаний із встановленням режиму «**санації**» на чолі з Ю. Пілсудським. Нова політика передбачала деякі поступки і компроміси у стосунках з національними меншинами, зокрема з українцями. Сутність нового курсу полягала у державній асиміляції національних меншин (зробити їх патріотами польської держави, складовою польської політичної нації) і відмові від національної асиміляції. Важливим елементом нової моделі національної політики стала спроба перетворення Волині з «внутрішньої колонії» на «колиску польсько-українського порозуміння». Було збільшено державні інвестиції на Волині, почалося масове створення двомовних (утраквістичних) шкіл, дозволено певну українізацію православної церкви.

Така політика проводилася з метою розколу серед українців: між галичанами й волинянами, між прихильниками й противниками порозуміння з Польщею. Вона повинна була скласти позитивний імідж Польщі як держави, що толерантно ставиться до національних меншин, і надати привабливості для українства на тлі жорсткої антиукраїнської політики в СРСР у 30-ті роки (Голодомор 1932–1933 рр., масові репресії).

Така політика проводилася з метою розколу серед українців: між галичанами й волинянами, між прихильниками й противниками порозуміння з Польщею. Вона повинна була скласти позитивний імідж Польщі як держави, що толерантно ставиться до національних меншин, і надати привабливості для українства на тлі жорсткої антиукраїнської політики в СРСР у 30-ті роки (Голодомор 1932–1933 рр., масові репресії).

У 1935 р. найбільша українська партія УНДО взяла курс на «нормалізацію» польсько-українських відносин. Її лідер В. Мудрий став віце-маршалком сейму. Були амністовані в'язні концтабору в Березі-Картузкій. Проте у більшості випадків заклики до порозуміння та політичні рішення керівників польської держави впирались у стійке антиукраїнське ставлення місцевих чиновників, поміщиків, осадників. До того ж на виступи радикальних українських елементів польська сторона здійснила масову акцію «**пацифікації**» (1930 р.), яка супроводжувалася погромами, побиттям, руйнуванням українських установ. Під час акцій «пацифікації» застосовувався принцип колективної відповідальності українців, які в очах поляків виглядали як неблагонадійні.

Приводом до «пацифікації» стали саботажні акції радикально налаштованих українців, які підпалювали майно польських осадників. Відповідальність за це взяла на себе УВО (ОУН).

Унаслідок «пацифікації» представництво українців у польському сеймі скоротилося з 46 послів до 20, з 11 сенаторів до 4. Але водночас вона радикалізувала українське населення, фактично виправдала в очах світової громадськості дії УВО та ОУН проти польських урядовців, установ, осадників. Відбулося понад 200 мітингів у різних державах на підтримку українців. Дії Польщі засудила Ліга Націй.

Нормалізація — спроба порозуміння між частиною лідерів українського руху в Польщі та урядовими колами.

Акція «пацифікації» (умиротворення) — репресивні акції польського уряду проти українського населення в Східній Галичині, що відбувалися 20 вересня — 30 листопада 1930 р. На першому етапі акцію проводила польська поліція, до якої згодом долучилися і військові підрозділи. Поліція пацифікувала 325 сіл, армія — 168. Ліквідовано й заборонено «Пласт», закрито українські гімназії в Тернополі, Рогатині, Станіславові, Дрогобичі.

Але починаючи з 1937 р., польські правлячі кола знову змінюють курс. Перед загрозою Другої світової війни вони боялися, що українське питання стане розмінною картою у великій грі, а будь-які поступки українцям стануть сприятливим ґрунтом для зростання сепаратизму. Були повністю відкинуті будь-які поступки, прокотилася нова хвиля репресій. У 1937–1939 рр. була проведена акція «**ревіндикації**» (конверсія) — навернення православних українців, білорусів на католицький обряд. Метою цієї акції проголошувалось «повернення до польськості всього, що було польським». Вона супроводжувалася руйнуванням православних храмів на Холмщині та Волині.

У 1930-ті рр. в середовищі польських націонал-демократів визрів план здійснити депортацію українців у західні райони Польщі. Ці наміри були відображені в таємній постанові Ради міністрів від березня 1939 р. Початок Другої світової відтермінував втілення цього плану. У 1947 р. польська комуністична влада в рамках операції «Вісла» таки депортує всіх українців з їх етнічних теренів. Польща негативно поставилася до створення Карпатської України і доклала зусиль, допомагаючи Угорщині, для її ліквідації (операція «Лом»).

3. Українська кооперація

Важливим елементом протидії польській політиці на західноукраїнських землях став український кооперативний рух. Кооперативи, діючи під гаслом «Свій до свого по своє», стали формою самоврядування та економічного самозахисту українського населення. Кожне село, кожна місцевість обов'язково створювали в себе кооператив — крамницю, касу, молочарню. На 1925 р. мережу низових кооперативів зміцнили повітові об'єднання, що завершилося створенням чотирьох спеціальних організацій — «Центросоюзу», «Маслосоюзу», «Центробанку» і «Народної торгівлі». Вони мали свої регіональні відділення по всій Галичині. «Маслосоюз» експортував власну продукцію до багатьох країн Європи. Число українських кооперативів у Схід-

ній Галичині зросло з 580 у 1921 р. до майже 4000 у 1939 р. Вони об'єднували 700 тис. членів.

Кооперативи сприяли впровадженню нових засобів господарювання та техніки серед українських селян. Ці об'єднання успішно конкурували з польськими господарськими організаціями. Завдяки їм економічний стан українського села почав поступово поліпшуватися, сформувався цілий прошарок заможного українського селянства.

Мережа кооперативних організацій разом з мережею українських шкіл, «Прогресу», молодіжних спортивних організацій, політичних партій утворювали інфраструктуру українського національного життя в Західній Україні.

- Яка роль української кооперації у зміцненні національної самосвідомості українців?

4. Українські політичні партії та організації

Незважаючи на антиукраїнську політику правлячих кіл Польщі, існуючий політичний режим допускав певну політичну діяльність. Використовуючи цю можливість, українці створили політичні партії, покликані захищати їхні інтереси. Так, у Польщі на 1925 р. існувало 12 українських політичних партій, що представляли широкий політичний спектр.

Найбільшою та наймогутнішою серед українських політичних партій було **Українське народно-демократичне об'єднання (УНДО)**, яке утворилося в 1925 р. і стало, по суті, ліберальною партією інтелектуальної еліти краю. Лідерами об'єднання були Д. Левицький, В. Мудрий, С. Баран. УНДО виступало за конституційну демократію та незалежність України. Під впливом УНДО перебувала значна частина українських фінансових, кооперативних та культурних закладів краю, товариств, у т. ч. й найвпливовіша газета «Діло», яка, по суті, стала його неофіційним органом. Як уже згадувалося, УНДО у 30-ті роки пішло на співробітництво з польськими урядовими колами, намагаючись через компроміс досягнути поступок українству.

Соціалістичний спектр українського руху був представлений *Українською соціал-радикальною партією (УСРП)*, що утворилась після об'єднання у 1926 р. найстарішої західноукраїнської партії — Русько-української радикальної партії — з Українською партією соціалістів-революціонерів, котра діяла на Волині. Її підтримували селяни та сільська інтелігенція. Радикали прагнули поєднати принцип демократичного соціалізму з ідеєю незалежності України. Її лідерами були Л. Бачинський та І. Макух. Ще однією соціалістичною партією була Українська соціал-демократична партія. У своїй діяльності вона спиралася на нечисленне українське робітництво. Лідером партії був М. Ганкевич.

Ще однією впливовою політичною силою була *Комуністична партія Східної Галичини*, яка 1923 р. перетворилась у *Комуністичну партію Західної України (КПЗУ)* та ввійшла до Компартії Польщі. КПЗУ діяла підпільно. Прагнула поєднати національні ідеї з ідеями комунізму, підтримувала ідейну течію націонал-комунізм. Спиралася переважно на найбільшні прошарки суспільства. Політика українізації та

непу, що проводились в УСРР, сприяла зростанню впливу КПЗУ і взагалі прорадянських настроїв у Західній Україні. Але подальші дії радянського керівництва (колективізація, Голодомор, репресії) викликали критику з боку членів КПЗУ. Під час перебування в СРСР чимало західноукраїнських комуністів репресували, а Компартію Польщі, до складу якої входила КПЗУ, за рішенням Комінтерну в 1938 р. розпустили.

Поряд з легальними українськими партіями і підпільною діяльністю комуністів, зростала ще одна сила, якій судилося стати провідником українських рухів у 30–50-ті роки ХХ ст. — *націоналістичний рух*. У 1920–1930-ті рр. він неухильно розвивався. Організаційні початки були пов'язані з діяльністю **Української військової організації (УВО)**, котру створила в Празі у **1920 р.** група старшин УСС і УГА на чолі з полковником Є. Коновальцем. Головною метою УВО була Українська самостійна соборна держава, здобуття якої мало здійснитися загальнонаціональним повстанням українського народу проти окупантів. Основним методом боротьби вважався терор проти представників окупаційної влади, установ тощо. Найвідоміші акції УВО: невдалий замах колишнього старшини УГА С. Федака на Ю. Пілсудського (1921 р.), кампанія саботажу та терористичні акти проти українських угодовців (1922 р.), експропріаційні акції (1924–1926 рр.) тощо.

Ідеологічною основою націоналістичного руху стала концепція **інтегрального націоналізму** Д. Донцова. Діяльність УВО та Д. Донцова сприяли консолідації націоналістичних сил. У **1929 р.** у Відні постала **Організація українських націоналістів (ОУН)**.

Постать в історії

Є. Коновалець (1891–1938) — у студентські роки активіст українського руху в Галичині. У роки Першої світової війни був мобілізований до армії Австро-Угорщини. У бою на горі Маківка потрапив до російського полону. Під час Української революції став організатором Галицько-Буковинського куреня Січових стрільців, який незабаром перетворився в одну з найбоездатніших частин Армії Української Народної Республіки. У листопаді 1918 р. Січові стрільці під командуванням Коновальця підтримали Директорію УНР у повстанні проти влади гетьмана П. Скоропадського і в Мотовилівському бою 1918 р. розбили гетьманські частини. У 1918—1919 рр. Коновалець командував дивізією, корпусом і групою Січових стрільців під час бойових операцій проти більшовицьких і денікінських військ. Отримав звання полковника Армії УНР. Поразка національно-визвольних змагань 1918–1921 рр. спонукала Коновальця до пошуку нових методів боротьби за незалежність України. Він став одним із організаторів та керівників УВО (з 1920 р.). У 1929 р. очолив Провід Організації українських націоналістів (ОУН). 23 травня 1938 р. Коновалець загинув у Роттердамі (Нідерланди) внаслідок спецоперації, проведеної органами НКВС СРСР.

Євген Коновалець

Постать в історії

Д. Донцов (1883–1973) — політичний діяч, публіцист, ідеолог українського націоналізму. Один із керівників Української хліборобсько-демократичної партії. Будучи творцем ідеології інтегрального націоналізму, відмовився від співпраці з ОУН, яка нею послуговувалася. У 1946 р. переїхав до Великої Британії. З 1947 р. на еміграції в Канаді. У своїх працях, найбільш ґрунтовнішими з яких є «Націоналізм» (1926), «Росія чи Європа» (1955), «Клич доби» (1968), виклав доктринальні засади українського націоналізму.

Дмитро Донцов

5. Створення та діяльність ОУН. Ідеологічні основи

Створена у **1929 р.** у Відні Організація українських націоналістів об'єднала студентські організації — «Асоціація української націоналістичної молоді» (Львів), «Українська націоналістична молодь» (Прага), «Легіон українських націоналістів» (Подєбради, ЧСР) та інші націоналістичні групи. На чолі ОУН став керівник УВО, командир УСС в роки визвольних змагань, полковник Є. Коновалець. Ідеологією ОУН став інтегральний націоналізм, розроблений Д. Донцовим. Донцов, як і його наступники Д. Андрієвський, М. Сціборський, відкидали демократичні ідеали, стверджуючи, що ліберальна м'якотілість стала причиною поразки визвольних змагань 1918–1921 рр. Вони проголошували найвищою цінністю національну державу, на чолі якої мав стати верховний провідник — вождь. Єдність вождя і народу мали забезпечувати корпорації, коаліції, профспілки, виборні ради. А єдиній партії — ОУН — належало забезпечити ідеологічний провід держави. Ідеологи інтегрованого націоналізму мало приділяли уваги майбутньому соціально-економічному устрою держави. Основою теоретичних міркувань було доведення прав українського народу на самостійну соборну державу і визначення шляхів здобуття незалежності. Ідеологи ОУН вважали, що останню можна вибороти способом національної революції — всенародного повстання проти окупантів під керівництвом їхньої організації. Для підготовки національної революції потрібно всіма можливими засобами розхитувати окупаційний режим (індивідуальний терор, саботаж, напади, демонстрації, акції протесту) та одночасно готувати населення до повстання.

- Чому саме інтегральний націоналізм став основною ідеологією українського руху станом на кінець 1930-х рр.?

У 30-ті роки ОУН розгорнула активну діяльність на західноукраїнських землях. Вважаючи терор однією з найдієвіших форм боротьби, ОУН здійснила ряд замахів, які набули широкого розголосу. Загалом УВО і ОУН вчинили протягом 1921–1939 рр. 63 замаху. Ці акти здійснювалися більше з метою привернути увагу світової та української громадськості до українського питання. Так, убивство у 1934 р.

міністра внутрішніх справ Польщі *Б. Перацького* було, з одного боку, помстою за політику «пацифікації», а з іншого — викликом світовій громадськості у зв'язку з порушенням Польщею прав національних меншин. Убивство в 1933 р. радянського дипломата невисокого рангу *О. Майлова* мало нагадати жакливу трагедію українського народу — Голодомор 1932–1933 рр.

Терор був спрямований не лише проти зовнішніх ворогів, а, в основному, проти «внутрішніх» — проти тих українців, які йшли, на думку ОУН, на співробітництво з польською владою. У 1935–1936 рр., після масових арештів членів ОУН, відбулись Варшавський, а згодом Львівський процеси, під час яких *С. Бандеру*, *М. Лебеда* та інших провідників засудили до страти, котру по амністії замінили довічним ув'язненням. Сотні членів ОУН опинились у концтаборі Береза-Картузька.

! **Атентат** (Від нім. *Attentat* — замах на вбивство) — один з терористичних методів діяльності УВО та ОУН (поряд з саботажами та ексами — актами експропріації). Атентати являли собою убивства відповідальних за анти-українські дії чиновників або українців, що пропагували угодовство.

Серйозним ударом по ОУН стало вбивство радянським агентом Судоплатовим у травні 1938 р. лідера організації *Є. Коновальця*. Напередодні вирішальних в історії Європи та світу подій організація залишилась без керівника. В середині ОУН намітився розкол між її закордонним проводом, на чолі якого був *Андрій Мельник*, і структурою ОУН на західноукраїнських землях, яку очолював з 1933 р. **С. Бандера**. Перше серйозне розходження між двома лідерами проявилось під час подій у Карпатській Україні. **А. Мельник**, будучи більш обізнаним у справах передвоєнної Європи, категорично заборонив перехід членів ОУН з Галичини до Закарпаття. Він знав, що *А. Гітлер* віддасть цей край Угорщині. Але галицька молодь і провід на чолі з *Бандерою*, керовані прагненням розбудувати в Закарпатті Українську державу, навколо якої мали б об'єднатися всі інші українські землі, прагнули дій.

У 1940 р. між *Мельником* і *Бандерою* відбулася зустріч, яка завершилася розривом між двома лідерами. У квітні 1941 р. у Кракові на II Великому зборі ОУН *Бандеру* проголосили провідником, а *Мельник* був виключений з партії. Після того постали дві організації — **ОУН(Б)**, іноді її називають ОУН (Революційна), та **ОУН(М)**.

Степан Бандера

Висновки

- Після поразки визвольних змагань значна частина західноукраїнських земель увійшла до складу Польщі. Політику польських урядових кіл щодо українства можна оцінити як антиукраїнську. Всі спроби знайти порозуміння на основі перетворення українців на лояльних громадян Польщі теж не мали і не могли мати

успіху. Антиукраїнська політика зумовила розгортання потужного українського національно-визвольного руху, який був представлений як легальними, так і нелегальними організаціями. В міру зростання антиукраїнських акцій керівну роль у національно-визвольному русі перебирає потужна підпільна мережа ОУН.

Запитання і завдання

1. Якими договорами було закріплене входження українських земель до складу Польщі? 2. Які українські землі входили до складу Польщі? 3. Назвіть провідні українські політичні партії, що діяли на території Польщі. 4. Коли засновано ОУН? Хто був ідеологом інтегрального націоналізму? 5. Назвіть найгучніші терористичні акти, скоєні членами ОУН у 1930-ті роки? 6. Яку мету ставили собі правлячі кола Другої Речі Посполитої у політиці щодо українства? 7. Обговоріть у групах. Який вплив мала акція «пацифікації» на розвиток українського національного руху і на українсько-польські взаємини? 8. Чому український рух був представлений цілим спектром партій, а не однією загальнонаціональною? 9. Які наслідки для ОУН мав розкол в її рядах? Чи був цей розкол неминучим? 10. Як ви розумієте гасло українського кооперативного руху «Свій до свого по своє»? Якою була інфраструктура українського національного життя в краї?

§ 28. Українські землі в складі Румунії

За цим параграфом ви зможете:

- визначати становище українських земель у складі Румунії;
- характеризувати політику правлячих кіл щодо українства;
- розповідати про розвиток українського руху на українських землях у складі Румунії.

Пригадайте:

1. Як розвивалися події в Північній Буковині після розпаду Австро-Угорщини?
2. Коли румунські війська окупували територію Північної Буковини, Бессарабії, Мармарощини?

1. Характер політики румунського уряду щодо українців

За офіційною статистикою, 1920 р. на території Румунії проживало майже 790 тис. українців (або 4,7 % усього населення).

Румунія з самого початку взяла курс на повну асиміляцію українців, як і інших народів, позбавивши їх можливості національного розвитку. Натомість економічна політика була гнучкішою. На неї найбільший вплив мали політика інтеграції та уніфікації всіх земель, що опинились у складі Румунії, а ще загальна економічна відсталість країни. Новоприєднані землі у переважній більшості були розвиненішими, ніж Старе

королівство (Регат), тому перші кроки румунського уряду виглядали як пограбування цих територій. З них вивозилися обладнання заводів і фабрик, цінні речі.

Буковина, через відносно вищий культурний розвиток, наявність кваліфікованих кадрів і значних природних ресурсів, стала привабливим регіоном для іноземного капіталу та державних інвестицій. Це дало поштовх до розвитку харчової, легкої, деревообробної, хімічної промисловостей. Однак такого не можна сказати про Бессарабію.

Чернівці у 1920-х рр.

Економічна криза, що охопила Румунію ще в 1928 р., призвела до скорочення кількості підприємств. У Північній Буковині до 1935 р. вони скоротилися наполовину, а в Аккерманському та Ізмаїльському повітах — більш ніж на чверть. Робітники, що зберегли роботу, одержували зарплату в половинному розмірі.

Як і промислова, аграрна політика уряду будувалася відповідно до конкретних соціально-економічних умов різних українських земель. У Бессарабії закон про аграрну реформу вступив у дію з 1920 р., на Буковині — з 1921 р.

Реформа в Бессарабії враховувала інтереси поміщиків, у яких 1918 р. відібрали землю. Окупанти не наважилися відразу після анексії покінчити з наслідками аграрних перетворень, що відбулися під впливом революційних подій в Російській імперії. Замість цього вони встановили високі оренду та викупні платежі, щоб селянам було не вигідно користуватися поміщицькою землею. На Буковині, де аграрні перетворення в 1918 р. не відбулися, селянам належало тільки 47 % сільськогосподарських угідь. Рештою володіли поміщики, церква, держава.

Середній розмір ділянки, яку одержували за викуп українські селяни, не перевищував одного гектара. Натомість колоністи (переважно румунські солдати, ветерани Першої світової війни) одержували, як мінімум, півгектара під садibu, гектар пасовищ і 4,5 га ріллі. Незважаючи на це, питома вага колоністів була незначною.

Світова економічна криза мала тяжкі наслідки для розвитку сільського господарства Румунії. Тут вона затягнулась до кінця 1930-х років. Посівні площі основних сільськогосподарських культур скоротилися. Селянські господарства розорявалися. Так, у Бессарабії всі господарства були закладені в банківських установах.

Ці ж процеси були характерними і для Північної Буковини.

22 роки, проведені українцями під владою Румунії, історики поділяють на три періоди. У **перший період** (1918–1928 рр.) в новоприєднаних землях запроваджується воєнний стан, українські землі активно роздаються офіцерам румунської армії. У цей час будь-який виступ проти властей жорстоко придушується, як це було з **Татарбунарським повстанням 1924 р.** Йде активна румунізація краю: закрито всі україн-

ські школи, переслідується українська церква, до 1927 р. Буковина втрачає автономію, котрою володіла, перебуваючи під владою Австрії. Закон про шкільництво трактував українців як *«румунів за походженням, що забули рідну мову»*. У Чернівецькому університеті закрили українські кафедри. Українську пресу заборонили.

Другий період (1928–1938 рр.) позначений відносною лібералізацією. Однак хронологічні межі цього періоду слід дещо звужити. Справді, 1929–1933 рр. були часом кризи, нестабільності влади (змінлося 10 кабінетів міністрів), що призвело до певного послаблення колоніального ярма на українських землях.

Завдяки лібералізації відроджується українське громадське життя. Відновлювалися культурні товариства, театральні трупи, хори тощо. Існували студентські товариства «Чорноморе», «Запороже», товариство «Кобзар», спортивне товариство «Довбуш» та інші. З'явилася українська преса: тижневик «Рідний край», єдина українська щоденна газета «Час» за редакцією Лева Когути.

Однак уже в лютому 1933 р. на окупованих землях було введено надзвичайний стан, а протягом 1933–1935 рр. румунський парламент ухвалив закони про реорганізацію і зміцнення поліції та сигуранци (органи безпеки). У 1936 р. з'явився урядовий циркуляр, яким заборонялося вживати історичні назви населених пунктів в офіційних документах і в пресі. Місцевих жителів стали примушувати навіть прізвища змінювати на румунські.

Отже, характерними рисами політики Румунії в українському питанні були формована, жорстка асиміляція, колоніальна експлуатація, гальмування економічного розвитку окремих земель, блокування політичної активності української спільноти.

- Які характерні риси політики правлячих кіл Румунії щодо українського населення?

2. Політика УСРР та СРСР щодо українських земель у складі Румунії. Татарбунарське повстання (1924 р.)

У першій половині 1920-х рр. на територію Румунії (у Бессарабію) радянські спецслужби закидали озброєні загони та переправляли зброю для тамтешніх комуністів, які здійснювали різноманітні саботажні й терористичні акти.

Восени 1924 р. була зроблена спроба використати глибоке невдоволення багатонаціонального населення Придунайського краю економічною та національною політикою влади, щоб підняти повстання під гаслом відновлення радянської влади.

Повстання спалахнуло в Татарбунарах в ніч проти **16 вересня 1924 р.** Ревком на чолі з О. Ключниковим захопив розміщені в місті державні установи і підняв на боротьбу жителів навколишніх сіл. Бої тривали цілий тиждень. Повстанці даремно чекали допомоги з-за Дністра. Уже 18 вересня основні сили заколотників розгромили. Велика кількість селян загинула або була розстріляна без суду й слідства. Над 500 учасниками повстання у 1925 р. у Кишиневі відбувся судовий процес — «процес 500». Під тиском світової громадськості суд виправдав більшість заарештованих.

Не змігши таким чином вплинути на Румунію, у ЦК РКП(б) вирішили скористатися звичним сценарієм: утворенням паралельної національної республіки, яка б мала слугувати прикладом і центром тяжіння для підкореного населення. У **жовтні 1924 р.** проголосили Молдавську Автономну Соціалістичну Радянську Республіку (МАСРР).

Після 1926 р. СРСР припинив спроби порозумітися з Румунією щодо розв'язання бессарабського питання. Але прагнення приєднати до СРСР Бессарабію та інші землі залишалося. Згодом це було реалізовано в 1940 р.

► Якою була політика СРСР щодо Румунії?

3. Українські політичні партії

У Румунії були найменш сприятливі умови для діяльності українських політичних партій. Лише **1927 р.** утворилася партія, що обстоювала національні інтереси українців, — **Українська національна партія (УНП)**. Це була партія ліберального спрямування, що діяла виключно легальними методами й прагнула знайти порозуміння з владою. Її лідером був **В. Золозецький**. У 1930 р. вона уклала виборчу угоду з правлячою націонал-цараністською партією, в результаті якої українцям було надано кілька місць у парламенті, а в уряді створили спеціальне відомство у справах національних меншин.

Молоде покоління українських діячів, невдоволене поміркованою позицією УНП, в середині 30-х років утворює конспіративну радикальну націоналістичну організацію, близьку за програмними засадами і діями до Організації українських націоналістів (ОУН). Легалізовувала свою діяльність через мережу товариств (спортивного — «Мазепа», студентського — «Залізняка»). На її чолі стояли І. Григорович, О. Зибачинський, Д. Квітковський.

Слід зазначити, що на теренах Буковини у 1918–1926 рр. діяла Комуністична партія Буковини, яка увійшла до складу Комуністичної партії Румунії. Вона проголосувала гасло: «За Радянську червону Буковину!».

► Чим була зумовлена слабкість українського національного руху в Румунії?

Висновки

- Українські землі, що внаслідок поразки визвольних змагань українського народу були загарбані Румунією, опинились у дуже несприятливих умовах. Жорстка асиміляторська політика урядових кіл, злиденне соціально-економічне становище робили життя українства вкрай нестерпним. Нетривалий період лібералізації політичного життя Румунії не супроводжувався значним відступом румунських правлячих кіл від політики румунізації українського населення.
- Більш-менш організований український національний рух існував лише на території Буковини. На інших українських землях у складі Румунії значний вплив мала комуністична партія.

Запитання і завдання

1. Які українські землі після Першої світової війни увійшли до складу Румунії?
2. Який термін характеризує політику Румунії щодо українства?
3. Які українські політичні партії діяли в Румунії?
4. Обговоріть у групах. Румунські власті сподівалися консолідувати багатонаціональне суспільство силовими засобами румунізації. Чи вважаєте ви дієвими такі методи?
5. Порівняйте політику правлячих кіл Польщі та Румунії щодо українців. Зробіть висновки.
6. Назвіть причини й наслідки національного гноблення українців у Румунії.
7. Проведіть дискусію. На українських землях у складі Польщі та Румунії існували прихильники співпраці з правлячими режимами та прихильники безкомпромісної боротьби за національне визволення. Яка з цих течій була перспективнішою?

§ 29. Українські землі в складі Чехословаччини. Карпатська Україна

За цим параграфом ви зможете:

- характеризувати становище українських земель у складі Чехословаччини;
- визначати політику правлячих кіл щодо українства;
- розповідати про розвиток українського руху на українських землях у складі Чехословаччини;
- дати оцінку існуванню Карпатської України.

Пригадайте:

1. Які країни претендували на Закарпаття після розпаду Австро-Угорщини?
2. У якому договорі було закріплене входження українських земель до складу Чехословаччини?

1. Політика ЧСР щодо Підкарпатської Русі у 1920-ті — першій половині 30-х років

За рішенням Паризької мирної конференції Закарпаття опинилось у складі Чехословаччини. На початку 1920-х рр. чеський уряд намагався створити враження сумнісного виконання своїх міжнародних зобов'язань щодо надання Підкарпатській Русі (офіційна назва у складі Чехословаччини) автономних прав, зазначених у Сен-Жерменському договорі (1919 р.). Свої зволікання з наданням автономії чиновники пояснювали невідповідністю населення краю до самостійного життя в силу низького рівня освіти та відсутності у достатній кількості кваліфікованих управлінських кадрів.

Не справилися сподівання нечисленної місцевої інтелігенції про організацію управління краєм за участю корінних представників. Призначений губернатором Підкарпатської Русі Антін Бескид, адвокат, політичний і громадський діяч, упро-

довж 10 років не мав реальної влади. Натомість краєм володіли віце-губернатор А. Розсипал, чех за походженням, та очолювана ним адміністрація, до складу якої входили також чехи.

Документи розповідають

З виступу міністра зовнішніх справ Едварда Бенеша «Про Карпатську проблему і Чехословацьку республіку» (1934 р.)

Усі західні союзники і Північна Америка були в згоді від початку війни, щоб у момент поділу Австро-Угорщини не допустити Росію перейти Карпати, звійти в Угорську долину і таким чином перетворитися у державу Центральної Європи. Я певний, що Франція, Англія і Італія, не кажучи вже про Америку, захищали б з рішучістю на Паризькій мирній конференції ту думку, яку диктував їм страх перед панславізмом.

► Чим пояснює Е. Бенеш входження Закарпаття до складу Чехословаччини?

14 липня 1927 р. ухвалюється «Закон про організацію політичного управління (Закон про адміністративну реформу)», яким були перекреслені всі раніше надані Закарпаттю автономні права.

Всупереч такій політиці демократичний устрій Чехословаччини в значній мірі справив позитивний вплив на життя населення краю. Ліквідується в основному неграмотність населення, з'являється середня верства, основним джерелом поповнення якої стали місцеві жителі. Збільшується чисельність робітництва. Завдяки аграрній реформі селяни отримують землю. Зникає замкненість соціальних верств. Населення отримало широкі виборчі права, що сприяло формуванню політичної культури.

Особливо помітними були зрушення в культурно-національному розвитку. Уже в 1919 р. чехи взяли до організації народної середньої та фахової освіти.

Навчання в народних школах було для всіх дітей до 14 років обов'язковим і безоплатним, у горожанських і фахових школах — майже безоплатним. Середні школи були платними, але сумлінні учні звільнялися від оплати. Вищого навчального закладу на Закарпатті не було, але місцеві жителі могли вільно навчатись у вишах ЧСР.

Водночас потрібно врахувати, що проблемою залишалося питання, яка мова є рідною для місцевого населення: українська чи русинська.

Русинство — політична течія, апологети якої вважають, що слов'янське населення Закарпаття є окрема нація. Походить від самоназви українського населення до XIX ст., що збереглася на Закарпатті, — русин.

► Якою була політика правлячих кіл Чехословаччини щодо Підкарпатської Русі?

2. Боротьба за автономію краю (друга половина 1930-х років)

У Закарпатті політичне життя було бурхливим через надзвичайно широкий спектр політичних сил. Уже під час перших виборів до парламенту ЧСР (1922 р.) на території краю діяло 14 партій, а згодом — більш ніж 30. Суто української партії, яка б функціонувала самостійно, тут тривалий час не було. Нечисленні політичні групи Закарпаття діяли у складі чехословацьких партій. Найвпливовішими течіями були **русинство і народовство**. Русинський напрям, який мав на той час найбільшу підтримку населення, домагався автономії краю. Лідером напрямку був **А. Бродій**. Народовський напрям послідовно обстоював український характер населення краю і теж виступав за автономію. Лідером руху був **А. Волошин**.

У 1930-х рр. Німеччина, а згодом Угорщина стали на шлях підтримки сепаратистських рухів в ЧСР під гаслом перегляду несправедливої Версальської системи. Це приводить і до пожвавлення автономістського руху на Закарпатті.

Постать в історії

Августин Волошин (1874–1945) — видатний український педагог, науковець, релігійний і громадський діяч. У 20–30-ті рр. очолював народовський рух в Закарпатті. У 1938 р. став керівником автономного уряду Підкарпатської Русі. У березні 1939 р. — президент Карпатської України. 1939–1945 рр. — ректор Українського вільного університету в Празі. Зарештований радянськими спецслужбами. Помер у в'язниці.

Навесні–влітку 1938 р. співвідношення сил в Європі складалося не на користь Німеччини, і в цих умовах Гітлер робить ставку на підризу ЧСР зсередини. Рейх фінансує роботу сепаратистської партії судетських німців на чолі з Генлейном. Останній запропонував співпрацю Угорщині. Та запевнила, що готова до співробітництва. На Закарпатті відразу активізувалися проугорські сили. Прискорилося створення «Руського блоку», частина лідерів якого співпрацювала з розвідками Угорщини й Польщі, та приховувала справжню мету своєї діяльності — відризу краю від ЧСР і приєднання його до Угорщини.

Щоб не залишитись осторонь доленосних подій, об'єднуються також діячі народовського (українського) напрямку.

Незважаючи на суттєві суперечності, вони співпрацюють у відновленні Центральній Руській Народній Раді (ЦНР). Ще 28 листопада 1936 р. ЦНР затверджує текст Конституції автономного Закарпаття, в якому було визначено компетенцію автономних органів краю. Однак цей проект Прага відкинула.

Після Мюнхенської угоди ЧСР під тиском Німеччини перетворюється на федеративну державу чехів, словаків і русинів.

Після переговорів та консультацій різних політичних сил краю сформували перший автономний уряд на чолі з **А. Бродієм**, який **11 жовтня 1938 р.** був затверджений Прагою.

► Яка течія була домінуючою в українському русі на Закарпатті?

3. Карпатська Україна

26 жовтня 1938 р. прем'єр-міністра автономного уряду А. Бродія заарештували, звинувативши в проугорській діяльності. На його місце був призначений лідер народовців А. Волошин.

Нова влада, не встигши зіп'ятися на ноги, була поставлена перед фактом І Віденського арбітражу (2 листопада 1938 р.). Згідно з його рішенням, від Закарпаття на користь Угорщини відірвали територію площею бл. 1500 км² з містами Берегове, Ужгород, Мукачеве і населенням 173 тис. осіб. Це були найбільш економічно розвинуті райони краю.

Незважаючи на це, автономна адміністрація взялась до активної державотворчої діяльності. *22 листопада 1938 р. чехословацький парламент затвердив автономний статус Карпатської України та Словаччини.*

Не маючи достатньої опори серед населення, уряд А. Волошина звертається до ОУН та численних українських громад у світі, котрі надали суттєву фінансову допомогу. Частина діячів ОУН вважала автономію краю слушною нагодою для відновлення Української держави. Переважно з Польщі до Карпатської України прибуло чимало української національно свідомої молоді. Вони зайняли найважливіші посади в адміністрації краю, взялися до створення збройних формувань.

Державотворчі процеси в новоутвореній автономії стали розгортатися згідно із теорією інтегрального націоналізму. Так, у краї заборонили діяльність усіх політичних партій, крім Українського національного об'єднання (УНО). Вибори до сейму, що відбулися в січні 1939 р., сфальсифікували. Як підсумок, було оголошено, що за УНО проголосували 92,4 % виборців.

Спроба створити збройні загони «Карпатська Січ» спричинила конфлікт із чеською адміністрацією, котра, з одного боку, залучала січовиків до боротьби з угорськими і польськими диверсантами, а з іншого — не бажала їх озброювати. Так, у ніч із 13 на 14 березня 1939 р. частини чехословацької армії завдали поразки загонам «Карпатської Січі», які намагалися оволодіти складами зі зброєю (загинули 102 січовики), а згодом усунути помірковане керівництво Карпатської України. 14 березня 1939 р. 40-тисячне угруповання угорських військ вдерлося на територію краю.

Карпатська Україна. Хуст під українськими та чехословацькими прапорами

Колона карпатських січовиків в Хусті перед відправкою на фронт, 14–15 березня 1939 р.

Цього ж дня німецькі війська вступили в Прагу, а також була проголошена незалежність Словаччини.

Чеські війська, за наказом із Праги, не стали чинити опір. За таких умов на захист краю стали загони «Карпатської Січі», які налічували 2 тис. погано озброєних бійців. Їх завзятий опір перетворив наступ угорської армії з «прогулянки» на складну воєнну операцію.

Тим часом **15 березня 1939 р.** у приміщенні гімназії Хуста зібрався **Сойм Карпатської України**, на якому було проголошено її незалежність. Сойм ухвалив закон, що містив такі положення: «1. *Карпатська Україна є незалежна Держава.* 2. *Назва Держави є: Карпатська Україна.* 3. *Карпатська Україна є республіка на чолі з президентом, вибраним Соймом Карпатської України.* 4. *Державною мовою Карпатської України є українська мова.* 5. *Барвами державного прапора Карпатської України є синя і жовта...*»

Президентом Карпатської України обрали *А. Волошина*. Засідання Сойму відбувалося під акомпанемент наступаючих угорських військ.

Незважаючи на рішучий опір січовиків, 18 березня 1939 р. територія краю була повністю окупована. Уряд Карпатської України емігрував до Румунії. Трагічно складається доля рядових січовиків: одні були розстріляні угорськими військовими, румунськими та польськими прикордонниками, інші потрапили до угорського концтабору у Варюлопош, де перебували до 7 червня 1939 року. Жертвами угорської агресії стали 5 тис. осіб.

Поразці Карпатської України сприяла і міжнародна ізоляція. Її не підтримали Англія та Франція, які вважали це автономне утворення німецькою інтригою. Польща рішуче допомагала Угорщині, бажаючи придушити український рух, щоб він не поширився на її територію.

► Чому Карпатській Україні не вдалося відстояти незалежність?

Висновки

- Українські землі в складі Чехословаччини опинились у більш сприятливих умовах розвитку, ніж у Польщі чи Румунії, завдяки демократичному режиму, який існував у країні. Водночас Прага до 1938 р. категорично відмовлялася надати гарантовані міжнародними договорами автономні права Карпатській Україні.
- Отримавши автономію, українці в тих умовах зуміли максимально скористатися ситуацією і 15 березня 1939 р. проголосили незалежність Карпатської України.
- Республіка проіснувала лише кілька днів, проте залишила свій слід у боротьбі за національну державність. Історичне значення незалежної держави карпатоукраїнців полягало в тому, що було ще раз продемонстроване непереморне прагнення українського народу до створення власної держави.

Запитання і завдання

1. Який статус мала Підкарпатська Русь у складі ЧСР? **2.** Охарактеризуйте заходи, здійснені урядом ЧСР щодо розвитку Закарпаття у 1920–1930-ті роки? **3.** Чи можна знайти виправдання зволіканням уряду Чехословаччини з надання Закарпаттю автономії? **4.** Які причини домінування русинської течії у політичному житті краю? **5.** Коли було створено перший автономний уряд Підкарпатської Русі? Хто його очолив? **6.** Обговоріть у групах. Чому Німеччина сприяла проголошенню автономії Карпатської України, а потім відмовилась узяти її під свій протекторат? **7.** Якими були рішення І Віденського арбітражу? Які вони мали наслідки? **8.** Коли було проголошено незалежність Карпатської України? **9.** Який вплив на державну розбудову Карпатської України мали ідеологія ОУН та її діячі? **10.** Яка держава загарбала Карпатську Україну, як і коли це сталося?

§ 30. Культурне життя на західноукраїнських землях. Політичне й культурне життя української політичної еміграції

За цим параграфом ви зможете:

- визначати здобутки культурного життя українців під владою Польщі, Румунії та Чехословаччини;
- характеризувати українську політичну еміграцію 1920–1930-х рр.

1. Освіта й наука

Окупація українських земель Польщею, Румунією та Чехословаччиною не зупинила їх культурний розвиток. Проте умови його змінилися.

Для української освіти під польською владою настали важкі часи, порівняно з періодом перебування під владою Австро-Угорщини. Відразу після окупації Галичини Львівський університет сполонізували та перетворили на університет ім. Яна Казимира, заклавши 8 українських кафедр та звільнивши 14 професорів-українців, а обіцянка уряду заснувати окремий Український університет ніколи не була виконана.

Вже 19 серпня серед українських вчених і педагогів народилась ідея створити приватні університетські курси. Інституцією, яка взялась за реалізацію такої ідеї, стало НТШ у Львові, а згодом «Товариство наукових викладів ім. Петра Могили». Втім, ці курси було заборонено відкривати.

У відповідь університетська молодь, позбавлена змоги вчитись, відновила всі студентські організації: товариство «Академічна Громада», «Студентський союз», «Медичну громаду» та «Кружок правників».

*Студенти та викладачі Українського
таємного університету у Львові.
Фото початку 1920-х рр.*

На початку липня 1921 р. курси реорганізували в **Український таємний університет**, що проіснував до 1925 р.

Першим його ректором став літературознавець і поет **Василь Щурат**. У період свого піднесення університет налічував три факультети, 15 кафедр, викладали 54 професори й навчалось близько 1500 студентів. 1922 р. у його складі виникла *Українська висока політехнічна школа*. Викладання велось конспіративно в приміщенні різних українських установ, а часом навіть у помешканнях професорів. Закордонні універ-

ситети визнали Український університет у Львові рівноправним із західноєвропейськими вищими школами та без затверджень зараховували студентам роки навчання в ньому. Водночас функціонувала таємна Українська політехніка. Проте внаслідок поліційних переслідувань таємні університет і політехніка припинили своє існування.

Головним осередком української науки та загалом культури залишалось НТШ. Його членами у 1920–1930-х рр. було понад 200 науковців. Завдяки допомозі української громади НТШ вдалося утримувати велику бібліотеку, три музеї і два науково-дослідні інститути. Товариство відіграло важливу роль у розвитку історії, етнографії, археології, літературознавства.

У 1920-х рр. певні кошти на утримання НТШ надходили від уряду УСРР. Членами ВУАН у міжвоєнний період було понад 200 членів НТШ, серед них літературознавці В. Гнатюк, К. Студинський, історики І. Крип'якевич, С. Томашівський, археолог Я. Пастернак, філолог і мистецтвознавець І. Свенціцький, фольклорист і музикознавець Ф. Колесса, математик і фізик В. Левицький та ін. Самогубство М. Скрипника і переслідування М. Грушевського обірвали контакти між ВУАН і НТШ, а західноукраїнські вчені на знак протесту проти більшовицького терору і Голодомору відмовилися від своїх академічних зарплат.

У той час, як польський та румунський уряди взагалі не сприяли розвитку української вищої освіти, уряд Праги дав притулок і фінансову підтримку відразу декільком українським вищим навчальним закладам — **Українському вільному університету** (1921–1945), Високому педагогічному інституту ім. Драгоманова у Празі (1923–1933), Українській господарській академії у Подєбрадах (1922–1935).

Ареною гострої польсько-української конфронтації стало і шкільництво. 1924 року сейм Польщі ухвалив закон, який перетворював більшість українських шкіл на двомовні. Внаслідок його впровадження кількість українських народних шкіл у Галичині скоротилася з 2426 в 1921/22 навчальному році до 352 — у 1937/38-му. На Волині з 443 українських шкіл наприкінці 1930-х рр. залишилося тільки 8.

Спробу задовольнити потребу українців у середніх освітніх закладах зробило товариство «Рідна школа», що до 1938 р. заснувало близько 40 гімназій, ліцеїв та професійно-технічних шкіл. Загальнокультурні потреби лишались у царині діяльності й товариства «Просвіта», яке в 1939 р. у Галичині мало 83 філії та налічувало понад 360 тис. членів. Воно утримувало величезну мережу читалень (3214), публікувало навчальні матеріали.

► Які процеси в Західній Україні відображають наведені статистичні дані?

Не краща ситуація спостерігалась у Румунії. До 1927 р. тут було закрито або румунізовано всі українські школи, ліквідовано українські кафедри в Чернівецькому університеті.

2. Літературний процес

Провідне місце в розвитку національної культури на західноукраїнських землях належало Галичині, особливо Львову. Тут зберігалися яскраві традиції національної самобутності, формувалися кадри української інтелігенції.

У суспільному й літературному житті західноукраїнських земель найпомітнішу роль відігравали часописи *«Діло»*, *«Дзвін»*, *«Літературно-науковий вісник»*, *«Ми»*, *«Назустріч»* та багато інших. Загалом у Галичині виходило 143 українські періодичні видання.

У 1920–1930-ті рр. літературний процес на теренах Західної України поєднував декілька струменів. З одного боку, продовжували творчу діяльність письменники, які стали відомими ще на початку ХХ ст., з іншого — література в цей час збагатилася чималою кількістю нових імен.

Старше покоління літераторів представляли: В. Стефаник (1871–1936), О. Маковей (1867–1925), М. Черемшина (1874–1927), У. Кравченко (1860–1947), Б. Лепкий (1872–1941) та ін. Вони об'єднувались навколо «Товариства письменників і журналістів ім. Івана Франка», яке діяло у Львові в 1925–1939 рр.

У Чернівцях продовжувала плідно працювати О. Кобилянська. У міжвоєнний період письменниця правдиво відобразила події Першої світової війни на території Північної Буковини в збірці *«Але Господь мовчить»* (1927).

Із Західною Україною була тісно пов'язана творчість емігрантів зі Сходу, які оселились у Празі, Варшаві й Львові, — О. Кандиби (псевдонім — Олександр Олесь, 1878–1944) та його сина, поета, археолога й політичного діяча Олега Ольжича (1907–1944), Є. Маланюка (1897–1968) та ін.

Серед молодшого покоління письменників найбільшої популярності набули Богдан-Ігор Антонич (1909–1937), Ю. Косач (1909–1990) — племінник Лесі Українки, І. Вільде (1907–1982), У. Самчук (1905–1987) та інші.

Провідною ідеєю творчості письменників як старшого, так і молодшого покоління стало осмислення подій 1914–1920-х рр. До найпомітніших явищ у прозі належали твори Уласа Самчука (роман *«Волинь»* та ін.), трилогія Р. Купчинського *«Заме-*

тіль», присвячена історії галицького стрілецтва, історичні та інші повісті Богдана Лепкого.

Для тогочасного літературного процесу була характерна значна політизація. Письменники розділилися на три основні групи.

До письменників та поетів націоналістичного напрямку належали Улас Самчук, Олесь Бабій, Юрій Клен, а також поети — члени так званої квадриги — Євген Маланюк, Олег Ольжич, Леонід Мосендз, Олена Теліга.

До групи «пролетарських» письменників і письменниць, що орієнтувалися на Радянський Союз, входили: Василь Бобинський, Олександр Гаврилюк, Ярослав Галан, Петро Козланюк та ін. Вони гуртувалися навколо літературно-мистецької групи «Горно» (1929–1932).

Найбільшим був табір письменників ліберальної орієнтації, до якого можна зарахувати Петра Карманського, Юру Шкрумеляка, Богдана-Ігоря Антонича, Осипа Турянського, Ірину Вільде, Богдана Лепкого, Наталену Королеву, Андрія Чайківського, Катрю Гриневичеву та ін.

Однією з форм розвитку літературного життя в Галичині були літературні об'єднання молодих талантів: «Митуса» (1922), «Богема» (1922–1923), «Логос» (1922–1931), «Інтебмовсегії» (1927–1928), «Західно-українське мистецьке об'єднання» (ЗУМО) (1931), «Листопад» (1929–1930), «Недея» (1932–1933), «Дванадцятка» (1933) та інші.

► Що впливало на літературний процес на західноукраїнських землях?

3. Мистецтво

1920–1930-ті рр. у європейській культурі були багатими на нові тенденції. Так, у мистецтві тієї доби вирізнялися імпресіоністичні пейзажі і портрети вже відомого на той час художника **Івана Труша** (1869–1941). Водночас у його творчості з'явилася соціальна тема — картина «Сільський господар» (1933).

На цей час припадає останній період творчості О. Новаківського (1872–1935). Центральне місце посідає образ сильної, бунтівної особистості: «Революціонер» (1924), «Довбуш — володар гір» (1929), «Довбуш» (1931). На повну силу виростав образ українського інтелігента-патріота. Це — лікар І. Курівець, посол Галицького сейму О. Барвінський, посол до Польського сейму, лідер демократичної партії Д. Левицький. Крім того, він немало часу присвячує педагогічній діяльності, передаючи свій досвід молодим митцям.

Провідне місце в образотворчому мистецтві Західної України належало О. Кульчицькій (1877–1967). Ілюструвала книги В. Гнатюка, М. Коцюбинського (зокрема «Тіні забутих предків»), В. Стефаника.

Немало часу присвятив розмальовуванню сільських церков, творив картини на історичну тема-

І. Труш «Сільський господар»

тику, переважно ліричні сцени з історії козацтва, різноплановий художник **Антін Манастирський** (1878–1969).

Помітною стала робота українського маляра-імпресіоніста, живописця, художника-монументаліста, графіка, проектанта ужиткового мистецтва, педагога **Петра Холодного** (1876–1930). У 1922 р. створює «Гурток діячів українського мистецтва» (ГДУМ). П. Холодного разом з М. Бойчуком та О. Новаківським вважають засновниками в образотворчому мистецтві українського національного стилю — «неовізантинізму». Саме П. Холодний в церкві Успіння Богородиці у Львові вперше в історії українського православного будівництва використав вітражні композиції.

Важливу роль у мистецькому житті Західної України відігравала «Асоціація незалежних українських митців» (АНУМ), яку створили в 1930 р. на основі «Союзу українських митців». Засновниками були П. Ковжун, М. Осінчук та Я. Музика.

Зі Львовом пов'язана також діяльність талановитих скульпторів. Серед них **С. Литвиненко** (1899–1964). Він створив високомистецький надгробок І. Франкові (1933) і пам'ятник В. Пачовському (обидва на Личаківському цвинтарі у Львові).

Скульптор **А. Павлось** (1905–1954) виявив себе здібним майстром сюжетних композицій, виконав пам'ятники-погруддя Т. Шевченку, Б. Хмельницькому, Данилові Галицькому, «Портрет О. Новаківського» (1934).

Забудова західноукраїнських міст відбувалася у руслі загальноєвропейських стилів *модернізму* і *конструктивізму*. В архітектурних рішеннях переважала камерність, елегантність, симетрія, що було характерним, наприклад, для *ратуші* у Станіславові (теп. Івано-Франківськ), спорудженій у 1929–1932 рр. за проектом інженера Треллі.

- Назвіть провідних митців на західноукраїнських землях, що творили у 1920–1930-ті рр.

4. Театральне життя

Театральне мистецтво Західної України продовжував представляти театр товариства «Українська бесіда» (з 1861 р. до 1916 р. «Руська бесіда»), котрий діяв у Львові до 1924 р.

У червні 1918 р. акторський колектив цього театру залишився без чоловіків, які долучилися до Легіону УСС австро-угорської армії. Втрата основного чоловічого складу була причиною майже тримісячної бездіяльності й цілковитого розпаду театру. Відновлена в серпні 1918 р. робота колективу тривала недовго, оскільки з початком польсько-української війни окупаційна влада закрила українську сцену у Львові. Однак театр наполегливо, майже до кінця 1919 р., боровся за існування: двічі втрачав і здобував право на діяльність, деякий час працював у Перемишлі, а пізніше — на непристосованій до театральних вистав сцені **Народного дому у Львові**.

З липня 1920 р. у театрі «Української бесіди» формується новий сценічний колектив, який активно діє до жовтня 1921 р. як «**Український незалежний театр**».

Після виступів у Львові акторів трупі М. Садовського у театрі залишаються Г. Березовський і М. Авсюкевич-Березовська, професіоналізм яких великою мірою почав визначати стилістику подальших вистав. Г. Березовський не тільки грав, а й режисював частину побутового репертуару, зокрема драму В. Винниченка «Молода кров».

«Український незалежний театр» у 1920–1921 рр. виконав дванадцять нових драматичних постановок із новітнього українського та європейського репертуару, завдяки яким здобув у сучасників реноме «європейського театру».

Від 8 жовтня 1921 р. і до 21 червня 1923 р. театр працює під артистичним керівництвом О. Загарова (1877–1941) та Й. Стадника (1876–1954).

Слід в українській культурі залишив й український театр у Чернівцях, який відкрили у липні 1918 р. Вистави показували в приміщенні міського театру. В кінці 1918 р. театр заборонила румунська влада, і він переїхав до Станіслава.

► Які міста були центрами театрального життя на західноукраїнських землях?

5. Музика

У Львові та Чернівцях буяло досить активне музичне життя. Проте українські композитори, які фактично створили окрему львівську композиторську школу, не мали прямого доступу до оперного театру й симфонічного оркестру. Та все ж видатні львівські композитори **С. Людкевич** (1879–1979), **В. Барвінський** (1888–1963), **Ф. Колесса** (1871–1947) та ін. створили чимало видатних творів і продовжили традиції української класичної та народної музики.

До музичних творів С. Людкевича цього періоду належить симфонічна поема «Каменярі», «Галицька рапсодія», кантата «Заповіт» на вірші Т. Шевченка, симфонічна поема «Веснянки».

До здобутків В. Барвінського слід зарахувати збірку 38 українських народних пісень для фортепіано, яку він уклав у 1930-х рр. Тоді ж виникли фортепіанна збірка колядок і щедрівок, а також популярна збірка з 20 дитячих п'єс. На теми українських пісень він написав низку п'єс для скрипки і фортепіано («Пісня», «Гумореска», «Пісня і танок», «Елегія»), а також «Струнний квартет для молоді».

Ф. Колессу вважають основоположником українського етнографічного музикознавства. До основних праць цього періоду належать: «Про генезу українських народних дум», «Народні пісні з південного Підкарпаття», «Народні пісні з галицької Лемківщини», «Українська усна словесність».

Під впливом новітніх тенденцій у музиці у 1930-ті рр. формуються яскраві модерністські напрями в творчості львівських композиторів-новаторів молодшого покоління — З. Лиська, А. Рудницького, М. Колесси, С. Туркевич, Н. Нижанківського, які намагались протиставляти свою музику академічній.

Станіслав
Людкевич

Отже, новаторські тенденції творчості українських композиторів Львова 20-х — 30-х рр. XX ст., що їх можна умовно об'єднати терміном львівський музичний модернізм, — це специфічне, цілісне у своїй суті та стилістично різноманітне явище, що мало місце в українській музиці Галичини протягом міжвоєнного двадцятиріччя і зникло з його мистецьких обріїв після 1939-го року — з різних об'єктивних та суб'єктивних причин.

- ▶ Які тенденції прослідковуються у розвитку музичного мистецтва на західно-українських землях?

6. Українська політична еміграція

Висновки

- Національна українська культура на західноукраїнських землях у міжвоєнний період розвивалась як у відповідності із загальноєвропейськими мистецькими тенденціями, так і в напрямку протистояння асиміляційним процесам, що проводили уряди Польщі та Румунії.
- Попри несприятливі обставини, українська культура активно розвивалася: працювали та відкривались школи з українською мовою викладання, громадські та просвітні організації, науково-освітні заклади, мистецькі товариства, музеї, театри, видавалась україномовна преса, книги тощо. Сформувалася нова плеяда українських діячів культури.
- Поразка боротьби за державність спричинила другу хвилю української еміграції, котра мала переважно політичний характер. Саме українська політична еміграція 1920–1930-х рр. стала тим містком, який зв'язав покоління борців за незалежність України 1917–1921 рр. і 1940–1950-х рр.

Запитання і завдання

1. Яке місто стало провідним центром розвитку української культури у 1920–1930-ті рр.?
2. Коли існував Український таємний університет?
3. Яке місто Європи стало центром української вищої освіти?
4. Якими новими іменами поповнилась українська література (в 1920–1930-ті рр.), що розвивалася на Західній Україні і в середовищі української еміграції та діаспори?
5. Назвіть видатних представників українського образотворчого мистецтва, що творили на території Західної України?
6. У яких країнах зосередилася українська політична еміграція у 1920–1930-ті рр.?
7. Обговоріть у групах. Чим зумовлена різниця в стані освіти на українських територіях, що входили до складу Польщі, Румунії, Чехословаччини?
8. Проведіть дискусію на тему: «Чому провідне місце у розвитку культури на Західній Україні належало Галичині?»
9. Чим можна пояснити значні радянськості настрої серед української еміграції у 1920-ті рр.?
10. Підготуйте презентацію: «Українські митці Західної України 1920–1930-х рр.», «Убивство С. Петлюри», «Центри української еміграції у міжвоєнний період».

Практичне заняття

«Повсякденне життя населення в УСРР/УРСР та в українських регіонах у складі Польщі, Чехословаччини, Румунії в міжвоєнний період: спільне і відмінне»

§ 31. Історія рідного краю в контексті загальноукраїнських подій 1914–1939 рр.

**Узагальнення знань за розділом V
«Західноукраїнські землі
у міжвоєнний період»**

**Тестові завдання для підготовки
до тематичного оцінювання за розділом V
«Західноукраїнські землі
у міжвоєнний період»**

Тексти практичних робіт, уроків узагальнення знань,
тестових завдань розміщено за посиланням:

bohdan-digital.com/edu10/

edu10

РОЗДІЛ VI

Україна в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.)

§ 32–33. Україна на початку Другої світової війни 1939–1941 рр.

За цим параграфом ви зможете:

- характеризувати місце України в міжнародній політиці напередодні і на початку Другої світової війни;
- визначати складові політики радянської на західноукраїнських землях;
- вказувати на наслідки для західноукраїнських земель їх входження до складу СРСР.
- пояснювати терміни і поняття: «українське питання», «українська карта», «Пакт Ріббентропа-Молотова», «визвольний похід», «радянська», «депортація».

Пригадайте:

1. Коли було проголошено незалежність Карпатської України? Агресії якої держави вона зазнала?
2. Які причини зближення Німеччини та СРСР напередодні Другої світової війни?

1. Україна в міжнародній політиці напередодні Другої світової війни

Назрівання Другої світової війни загострило всі ті проблемні питання, що не були вирішені після Першої світової. Одним з таких питань було українське. Українці були єдиним великим народом в Європі, котрий, за підсумками Першої світової війни і повоєнного устрою світу, був позбавлений власної державності та був розділений між СРСР (у складі якого існувало формальне державне утворення Українська Радянська Соціалістична Республіка), Польщею, Румунією і Чехословаччиною.

Назрівання Другої світової війни, особливо після приходу нацистів до влади в Німеччині, знову поставило на порядок денний «українське питання».

Найактивніше розігрували «українську карту» нацисти, котрі прагнули оволодіти «життєвим простором на Сході». Вони вважали це запорукою встановлення світового панування. «Українське питання» було зручним для порушення внутрішньої стабільності таких країн, як Чехословаччина, Польща та СРСР.

Коли Гітлер під гаслом об'єднання всіх німців в одній державі («один народ, один рейх, один фюрер!») висунув територіальні претензії до Чехословаччини, знову постало «українське питання». На цей раз воно мало сприяти розвалу Чехословач-

чини, засобом тиску на Польщу та СРСР, розмінною монетою в грі з Угорщиною. Зрештою, «українська карта» зіграла на користь Німеччини. Карпатська Україна була здана Угорщині, яка стала союзником III рейху.

! **«Українське питання»** — неврегульованість міжнародним співтовариством права українців на самовизначення.

! **«Українська карта»** — комплекс проблем міжнародних відносин, пов'язаних з невирішеністю «українського питання» у міжвоєнній Європі.

Ще раз «українську карту» намагалась розіграти Німеччина, готуючи агресію проти Польщі. Проробляються плани із організації антипольського повстання на українських землях. Але це могло погіршити відносини з СРСР, які тільки налагоджувалися. І тоді Гітлер вирішує йти на пряму згоду зі Сталіним.

- Яка країна напередодні Другої світової війни активно розігрувала «українську карту»? Які вигоди їй вдалося отримати?

2. Радянсько-німецький договір 1939 р. «Пакт Ріббентропа–Молотова»

Напередодні Другої світової війни СРСР опинився в центрі міжнародної політики. Прихильності СРСР домагалися як Англія з Францією, так і Німеччина. Перед радянським керівництвом постала проблема остаточного вибору орієнтира.

На думку Сталіна, союз з Англією та Францією, у кращому разі, міг принести напружені відносини з Німеччиною (головний торговельний партнер СРСР), а в гіршому — війну з нею. Союз же із III рейхом залишав би СРСР на певний час осторонь світового конфлікту і давав можливість втрутитись у нього в зручний момент. Гітлер був згоден на це, аби тільки вивести СРСР із гри та розв'язати собі руки для агресії проти Польщі, а згодом і проти країн Заходу.

Укладення Пакту
Ріббентропа-Молотова

Після нетривалих переговорів міністра закордонних справ Німеччини Ріббентропа й наркома закордонних справ СРСР Молотова **23 серпня 1939 р.** у Кремлі було підписано Пакт про ненапад між двома країнами. Документ передбачав зобов'язання сторін утримуватися від агресивних дій стосовно одна одної чи будь-яких інших дій спільно з третіми державами, котрі б загрожували інтересам однієї зі сторін, що домовлялися.

Окремою частиною радянсько-німецького договору став таємний протокол, який увійшов в історію як «Пакт Ріббентропа-

Молотова». Він передбачав розмежування сфер впливу обох держав у Європі. Німеччина визнавала сферою інтересів СРСР Фінляндію, Естонію, Латвію та Бессарабію, а Литву зарахувала до сфери свого впливу. Пакт також передбачав поділ Польщі по лінії річок Нарев, Вісла, Сян. Таким чином, таємний протокол стосувався українських земель, що входили до складу Польщі та Румунії.

Домовленості між СРСР та Німеччиною розв'язали руки останній для агресії проти Польщі і тим самим поклали початок Другій світовій війні.

► Долю яких українських земель вирішував Пакт Ріббентропа–Молотова?

3. Початок Другої світової війни

1 вересня 1939 р. о 4 годині 45 хвилин Німеччина здійснила напад на Польщу. Упродовж першого тижня війни організований опір польської армії було зломлено, незважаючи на всі її зусилля. Давалася взнаки військово-технічна відсталість країни та несприятлива загальна стратегічна обстановка. Польща війну програла.

Після початку бойових дій більшість українського населення залишилося лояльним до Польщі. Ті українці, що служили в польській армії (близько 200 тис. осіб), чесно виконали свій обов'язок, проявляючи чималий героїзм.

3, 5, 8, 12 вересня 1939 р. Гітлер звертався до Сталіна з вимогою розпочати бойові дії проти Польщі. Але радянське керівництво очікувало падіння Польської держави.

Така позиція Москви спонукала німецьке командування до розв'язання «польського питання» без Радянського Союзу. Гітлерівські війська перетнули лінію, вказану в таємному протоколі, і просунулись далі на схід, підійшовши до Львова та Бреста, а також почали більш детально розглядати питання створення в Галичині Української держави, спираючись на ОУН, яка мала організувати антипольське повстання. Також німецька розвідка (абвер) у складі німецької армії створила український легіон під командуванням Романа Сушка, переважно з колишніх вояків «Карпатської Січі» (200–600 осіб).

12 вересня 1939 р. високопоставлені керівники Німеччини Ріббентроп, Канаріс, Кейтель провели засідання, на якому йшлося про можливість створення західно-української держави. Мельник настільки повірив у це повідомлення, що навіть почав готувати список членів майбутнього уряду.

Тим часом структури ОУН, що діяли на території Польщі, організували серію повстань, щоб захопити міста Галичини і проголосити відновлення української держави. 10 вересня у Дрогобичі, Стрию, Бориславі та інших містах відбулися збройні виступи боївок ОУН проти польської адміністрації, однак вони виявилися безуспішними. Наступне повстання було призначене на 18 вересня, але вступ Червоної армії в Галичину зірвав ці плани.

4. Вступ Червоної армії на територію Західної України

14 вересня 1939 р. радянське керівництво повідомило німецькій стороні, що Червона армія готова розпочати бойові дії проти Польщі.

Для нападу на Польщу створили Білоруський та Український фронти із загальною чисельністю 240 тис. солдатів, 2300 танків, 1800 гармат і мінометів. Поляки могли їм протиставити лише 12 тис. осіб.

Під час спільного параду Червоної армії та вермахту на честь перемоги над Польщею

Плануючи напад на Польщу, радянське керівництво прагнуло знайти пропагандистське обґрунтування цій акції. Таким обґрунтуванням стало пригнічене становище українців і білорусів у Польщі та їхнє беззахисне становище після розпаду Польської держави.

17 вересня 1939 р. Червона армія ступила на територію Західної України та Західної Білорусії, розпочавши так званий «визвольний похід». Наступ збігся у часі із від'їздом польського уряду до Румунії.

У полон до Червоної армії потрапило 452 500 польських солдатів та офіцерів. Більшу їх частину відпустили, а 125,4 тис. опинились у таборах (в основному офіцери). Доля їх склалася трагічно. У квітні–травні 1940 р. в катинському лісі під Смоленськом, а ще раніше — в Путивлі, Козельці, Старобільську понад 22 тис. осіб було розстріляно.

Наступ Червоної армії був спрямований на Львів. Такої ж мети дотримувались і німецькі війська, які 18 вересня оточили його з трьох сторін і намагалися захопити. Між радянськими і німецькими військами під с. Винники навіть відбувся бій. Зрештою, після переговорів, німецькі частини відвели від міста, а 22 вересня 1939 р. Львів зайняла радянська армія. Польський гарнізон опору червоноармійцям не чинив.

Червоноармійці біля захопленого польського озброєння (Львів)

Того ж дня у Бресті, Гродно, Пінську, Перемишлі відбулися спільні паради радянських і німецьких військ на честь перемоги над Польщею.

Для врегулювання питань кордону в Москві розпочалися переговори між Німеччиною та СРСР, які завершилися підписанням **28 вересня 1939 р. «Договору про дружбу і державні кордони»** та двох таємних протоколів до нього. За цим договором було остаточно поділено сфери впливу між двома державами у Східній Єв-

ропі й встановлено спільний радянсько-німецький кордон. Він проходив по «лінії Керзона». За договором у сферу німецького впливу потрапили частково полонізовані українські етнічні землі — Холмщина, Підляшшя, частина Полісся, Посання, Лемківщина, на яких проживали майже півмільйона українців. Ця обставина свідчить про те, що у своїх діях Сталін керувався не прагненням врятувати «єдинокровних братів», а суто власними стратегічними інтересами.

- Які українські землі були приєднані до СРСР унаслідок агресії проти Польщі?

Документи розповідають

Нота радянського уряду

Польська держава та її уряд фактично перестали існувати. Таким чином, припинили свою силу договори, укладені між СРСР і Польщею. Надана сама собі й залишена без керівництва, Польща перетворилась на зручне поле для всіляких випадковостей, несподіванок, які можуть створити загрозу для СРСР. Тому... радянський уряд не може... байдуже ставитися до того, що єдинокровні брати — українці та білоруси, які проживають на території Польщі, кинуті напризволяще, залишилися беззахисними. Внаслідок таких обставин радянський уряд дав розпорядження Головному командуванню Червоної Армії віддати наказ перейти кордон і взяти під свій захист життя і майно населення Західної України та Західної Білорусії.

- Які аргументи наводило радянське керівництво, виправдовуючи агресію зі свого боку? Свою думку доведіть.

5. Вхідження Бессарабії та Північної Буковини до СРСР і УРСР

Радянський Союз ніколи не визнавав приєднання Бессарабії до Румунії. Початок Другої світової війни створив сприятливі умови для розв'язання «бессарабського питання» на користь СРСР. Румунське керівництво намагалося знайти підтримку з боку Німеччини. Та остання, будучи зайнятою війною на Заході, заявила, що «проблема Бессарабії Німеччину не цікавить — це справа самої Румунії».

26 червня 1940 р. румунському послу вручили ноту з ультимативною вимогою передати СРСР Бессарабію та Північну Буковину. Румунія мусила поступитися.

28 червня 1940 р. радянські війська встановили свій контроль над зазначеними територіями.

Але Північна Буковина не згадувалась у жодній домовленості між СРСР і Німеччиною. Також ця територія ніколи не входила до складу Російської імперії, на відміну від Бессарабії. Тому дії Москви у Північній Буковині були сприйняті Берліном дуже негативно, і це прискорило наближення війни з Радянським Союзом. У середині липня

Вхідження радянських військ у Бессарабію, червень 1940 р.

1940 р. німецький генеральний штаб почав розробку плану «Барбаросса» — плану нападу на СРСР.

► Які території були приєднані до СРСР внаслідок агресії проти Румунії?

6. Радянізація нових територій

Першочерговим завданням радянського режиму стало формування нових органів влади та їх узаконення. Попервах у містах і селах, де вступала Червона армія, ліквідовувались польські органи влади і створювалися тимчасові комітети з місцевих комуністів та прорадянськи налаштованих діячів. Заборонялась діяльність партій і громадських рухів. Формувались робітничі й селянські дружини, які разом з оперативними групами НКВС здійснювали масові арешти. Всього заарештували 21 857 осіб (державні чиновники, поліцаї, жандарми, осадники, діячі політичних партій, окремі представники інтелігенції тощо), котрих вважали небезпечними для нової влади. У 1940 р. всі вони були знищені.

Президія Народних Зборів Західної України

22 жовтня 1939 р. під контролем НКВС провели вибори до Народних Зборів Західної України. За офіційними даними, в голосуванні взяло участь 92% виборців. На виборчих дільницях вони отримали вже складені безальтернативні списки кандидатів у депутати. Наприкінці жовтня Народні Збори прийняли Декларацію про входження Західної України до складу СРСР і возз'єднання її з УРСР. 1 листопада 1939 р. сесія Верховної Ради СРСР, а 15 листопада ВР УРСР ухвалили відповідні закони.

На території Західної України, що офіційно увійшла до складу УРСР, в грудні 1939 р. створили шість областей — Львівську, Станіславську, Волинську, Тернопільську, Рівненську, Дрогобицьку.

Львів у 1939 р.

Менш ніж через рік законодавчо оформили і включили до складу УРСР території Північної Буковини та придунайських земель. 2 серпня 1940 р., за рішенням VII сесії Верховної Ради СРСР, було утворено Молдавську РСР, а на території Північної Буковини та Хотинського повіту Бессарабії — утворено Чернівецьку область й передано до складу УРСР. У грудні 1940 р. утворили Ізмаїльську область.

У листопаді 1940 р. між Українською РСР і Молдавською РСР було встановлено новий кордон. Частина колишньої Молдавської автономної РСР у складі УРСР було передано Молдавській РСР. Внаслідок цього від України було відчужено Придністров'я з етнічним українським населенням.

Після включення до складу УРСР Західної України, Північної Буковини й трьох повітів Бессарабії населення України збільшилося на 8,8 млн осіб і на середину 1941 р. становило понад 41,6 млн; її територія розширилася до 565 тис. км².

Із приєднанням західноукраїнських земель до СРСР розпочався процес радянізації, тобто насадження в усіх сферах життя вироблених за роки радянської влади стратегічних напрямків модернізації життя: націоналізація, колективізація, індустріалізація, культурна революція.

Для зміцнення нової влади у Західну Україну направили 86 тис. партійних, радянських, комсомольських та профспілкових функціонерів. Сюди також послали вчителів, культпрацівників, агрономів, медиків тощо.

Найбільш позитивно українське селянство сприйняло заходи із розподілу поміщицьких земель та земель осадників, реманенту, худоби, посівного матеріалу і майна. Загалом розподілили близько 2 млн га землі. Позитивне ставлення у селян дуже швидко вивітрилося, коли нова влада почала створювати колгоспи. Перші такі господарства з'явилися в 1940 р. На 1 червня 1941 р. у 2,6 тисяч колгоспів було об'єднано 140 тисяч селянських господарств, що становило 13%.

Документи розповідають

Зі спогадів очевидця

Накупивши кольорових нічних сорочок в комісійних крамницях, їхні жінки з задоволенням проходили в них вулицями міста, будучи певними, що придбали «хороші плаття». ...З'явилися нові назви вулиць, пам'ятники Леніну та Сталіну, державні підприємства, державні школи, державні газети, тобто все стало нашим. У місто наїхало багато злих облич, на вулицях і в установах частіше стали лунати російські матюки, а простакуваті російські матрони, жінки офіцерів, милі яблука в унітазах і дивувалися, як воно гарно миє. Голодні червоноармійці, мов сарана, змітали всі харчі з багатих єврейських крамничок, їли навіть дріжджі... На вулицях спостерігалось щоразу більше нових пришельців зі Сходу: косоокі монгольські обличчя з широкими вилицями; присадкуваті опасисті московки з яскраво підмальованими губами, ясно фарбованим волоссям, що вели себе самовпевнено, з нахабною крикливістю. Частіше зустрічалися п'яниці. Місто поволі почало втрачати свій первісний вигляд, свою духовну притаманність, ознаку приналежності до західної культури.

1. Яким було ставлення місцевого мешканця до переселенців зі Сходу?
2. Що спричиняло невдоволення населення в діях нової влади?

Нова влада почала націоналізацію землі, її надр, промислових підприємств (2200 заводів і фабрик) та закладів торгівлі. Запроваджувався 8-годинний (замість 13–14-годинного) робочий день, влаштовувалися на роботу безробітні, істотно збільшувалася заробітна плата. Щоб завантажити підприємства роботою, їм надавали державні замовлення та забезпечували сировиною. Завдяки таким заходам за декілька місяців було ліквідовано безробіття.

Місцеве населення вразило запровадження безоплатних медичного обслуговування та освіти, організація дитячих садків і ясел, шкіл та курсів з ліквідації неписьменності й малописьменності для дорослих. Сенсацією стало повсюдне запровадження української мови, а також українського репертуару в театрах, різке збільшення українських шкіл (до 5–6 тисяч) з одночасним скороченням польських.

Якщо до 1940 р. у Північній Буковині існувало 72 лікувальні заклади зі штатом 112 лікарів, то після включення її до складу СРСР медичне обслуговування населення здійснювали відповідно 200 закладів і понад 500 лікарів.

Львівський університет було перейменовано на честь І. Франка, мовою викладання в ньому і Львівській політехніці стала українська. Кількість українських студентів зросла в 4 рази і становила 50%.

Пресу перевели на українську мову. Також зі східних областей привезли багато книжок українською мовою. Влаштовувалися гастролі театральних труп, хорових і музичних колективів зі сходу.

Проте чимдалі населення стало помічати, що через такі дії влада намагається нав'язати нові радянські цінності, ліквідує стару українську пресу, культурно-освітні організації, «Просвіту», НТШ тощо. *Українізація була жорстко обмежена рамками радянської системи.*

Депортація — примусове, насильницьке переселення людей за межі місць їх постійного проживання.

Соціальні перетворення супроводжувалися репресіями. Метою репресивних акцій було якнайшвидше вирішити питання про суспільний лад і утвердити радянську владу в регіоні.

Переслідування, як вже згадувалося, розпочалися відразу після зайняття краю Червоною армією, але спочатку вони торкнулися переважно поляків. Серед українців раніше за інших зазнали репресій активісти політичних партій.

Широкомасштабні гоніння українців почалися з грудня 1939 р. Репресії здійснювалися без суду і слідства, але з метою залякування населення інколи проводилися показові процеси. Найпоширенішою формою репресій стала депортація. Загалом примусово вивезли 320 тисяч осіб. Смертність серед депортованих становила 16 %.

Єдиною організованою силою опору новій владі була ОУН, яка зберегла свою конспіративну мережу. Підпілля розповсюджувало листівки, гуртувало молодь до майбутньої боротьби, іноді здійснювало збройні акції проти представників нової влади. ОУН налагодила співпрацю з нацистською розвідкою абвером і вела підготовку до дій під час майбутньої війни між СРСР та Німеччиною, про можливість якої мало хто сумнівався.

У січні 1941 р. у Львові відбувся закритий процес над 59 членами ОУН. Частину підсудних стратили, інших засудили до тривалих строків ув'язнення.

- Які заходи передбачав процес радянізації в 1939–1941 рр. на західноукраїнських землях?

7. Становище України в 1939 — у першій половині 1941 р.

Початок Другої світової війни прискорив процес мілітаризації в СРСР. Це знайшло свій відбиток у завданнях третьої п'ятирічки. Так, зросли військові витрати: у 1939 р. вони становили 25,6%, 1940 р. — 32,6%, 1941 р. — 43% державного бюджету. Дедалі більше підприємств переходили на випуск військової продукції. Запускались у виробництво новітні зразки зброї, які за своїми характеристиками перевершували аналогічні зразки інших країн. Так, танк Т-34, створений конструкторами Харківського тракторного заводу ім. Комінтерну, став одним із найкращих у роки Другої світової війни. А танк КВ-1 взагалі не мав рівних на той час. Були створені реактивні міномети — «Катюша», нові зразки літаків: МІГ-3, ЛаГГ-3, Як-1, Пе-2, Іл-2.

Відбувалась реорганізація Червоної армії та збільшувалась її чисельність майже вдвічі — до 5 млн бійців. За два роки було сформовано 125 нових дивізій. На новому кордоні будувалися укріплення «Лінії Молотова». Розроблялися плани ведення бойових дій проти потенційного противника. Всі ці заходи безпосередньо стосувалися України.

Запроваджувалися жорсткі правила для зміцнення трудової дисципліни. Запізнення каралось ув'язненням.

26 червня 1940 р. ВР СРСР ухвалила Указ «Про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний тиждень і заборону самовільного виходу робітників і службовців з підприємств та закладів».

Була проведена часткова мобілізація промисловості, більшість якої стала працювати на потреби армії, зокрема — всі хімічні та металургійні заводи.

Перераховані заходи, повідомлення у пресі про бойові дії в Європі та Азії, участь радянських добровольців у подіях в Китаї, Іспанії, агресія СРСР проти Польщі, Фінляндії, країн

Танк КВ-1

Балтії, бої Червоної армії з Японією в Монголії створювало у людей відчуття наближення й невідворотності війни. Водночас суспільство було дезорієнтоване радянською пропагандою, що війни не буде, що між Німеччиною та СРСР існує Пакт про ненапад, що якщо і почнеться конфлікт, то він буде вестися «на ворожій території і малою кров'ю», що «Червона армія є могутньою і непереможною».

Висновки

- Пакт «Ріббентропа–Молотова» відкрив шлях до нацистської агресії проти Польщі і до розв'язання Другої світової війни.
- Скориставшись домовленостями з нацистською Німеччиною і з поразки Польщі, Червона армія здійснила «визвольний похід» на Західну Україну та Західну Білорусію й опанувала цими землями.
- Кінець 1930-х — початок 1940-х років був складним і напруженим для українського суспільства. Фактично його втягнули у Другу світову війну, хоча прямі бойові дії обмежилися лише Західною Україною і були нетривалі.
- На новоприєднаних землях (Східна Галичина, Західна Волинь, Північна Буковина, Південна Бессарабія) розгорнулися заходи з радянізації, які мали забезпечити поширення тих форм життя, котрі вже утвердилися в Наддніпрянській Україні. Як і в попереднє десятиліття в Наддніпрянщині, нова влада встановлювалася жорсткими репресивними діями. А такі заходи налаштували проти радянської влади більшість населення Західної України.

Запитання і завдання

1. Як провідні європейські країни ставилися до «українського питання» напередодні Другої світової війни? 2. Якою мала бути доля західноукраїнських земель згідно із «Пактом Ріббентропа–Молотова»? 3. Коли почалася Друга світова війна? Чому радянське керівництво відтермінувало дату нападу на Польщу? 4. Яким було ідеологічне обґрунтування агресії Червоної армії проти Польщі та Румунії? 5. Як були врегульовані відносини між Німеччиною та СРСР після захоплення Польщі? 6. Які західноукраїнські землі увійшли до складу УРСР згідно із радянсько-німецьким Договором про дружбу й кордони від 28 вересня 1939 р.? 7. Коли до УРСР були приєднані Північна Буковина й Південна Бессарабія? 8. Які українські землі були передані новоствореній Молдавській Радянській Соціалістичній Республіці? 9. Що таке радянізація? Які її етапи та складові? 10. Проведіть дискусію на тему: «Який термін, на вашу думку, є найбільш доречним для характеристики подій вересня 1939 року: «приєднання», «возз'єднання», «входження», «інкорпорація», «анексія»?» 11. Якими були наслідки політики радянізації Західної України у 1939–1941 рр.? 12. Дайте оцінку радянсько-німецьким договорам від 23 серпня і 28 вересня 1939 р. 13. Обговоріть у групах. Охарактеризуйте ставлення населення Західної України до

заходів радянізації. Визначте, які дії сприймалися позитивно, а які негативно. Відповідь оформіть у вигляді таблиці. **14.** Дайте характеристики методам, якими здійснювалася радянізація Західної України. Визначте спільне й відмінне у заходах з радянізації Наддніпрянської і Західної України.

§ 34–35. Україна на початку німецько-радянської війни

За цим параграфом ви зможете:

- характеризувати початок німецько-радянської війни на українських землях;
- розповідати про перебіг подій на українських землях у 1941–1942 рр.;
- вказувати на причини поразок Червоної армії та окупацію України нацистами.

Пригадайте:

1. Коли почалася Друга світова війна?
2. Які українські землі увійшли до складу УРСР у 1939–1940 рр.

1. Початок німецько-радянської війни. Поразки і відступ Червоної армії

22 червня 1941 р. о 3-й годині 30 хвилин війська вермахту завдали могутнього артилерійсько-мінометного удару по радянській території. За короткий час танкові й моторизовані частини гітлерівської армії перетнули кордон СРСР. Ворожа авіація завдала удару по військових об'єктах, аеродромах, по містах і важливих промислових центрах країни. Повітряних атак зазнали *Львів, Рівне, Житомир, Київ, Одеса, Севастополь*, а також населені пункти, розташовані на території *балтійських республік, Білорусі, Російської Федерації, Молдавії*. Тільки на летовищах німецька авіація знищила 1200 радянських літаків, переважно нових моделей.

За детально розробленим планом «Барбаросса» Німеччина та її союзники для нападу на СРСР зосередили 190 дивізій чисельністю 5,5 млн осіб. Їм протистояло угруповання радянських військ, яке налічувало 170 дивізій і 2 бригади (2,9 млн осіб). Нацистський план був розрахований на **бліскавичну війну (бліцкриг)** — швидке просування війська до найважливіших політичних та економічних центрів, оточення та розгром радянських частин у прикордонних боях.

Київський залізничний вокзал після бомбардування, червень 1941 р.

! **Блискавична війна (бліцкриг)** — теорія досягнення швидкої перемоги у війні, побудована на тому, що противник буде захоплений зненацька і не встигне розгорнути свої сили.

На Україну спрямували наступ німецької групи армій «Південь» (командувач генерал-фельдмаршал Г. Рундштедт), до якої входили також румунські та угорські війська, а згодом приєдналися словацькі й італійські підрозділи та інші союзники Німеччини. Згідно із планом «Барбаросса», наступ в Україні був допоміжним. Головні сили нацистів мали наступати через Білорусію на Москву.

Гітлер з командуванням, 1941 р.

Угрупованню ворога, що просувалося в Україні, протистояли підрозділи Київського особливого та Одеського військового округів, які з початком війни були перетворені, відповідно, на Південно-Західний (командувач М. Кирпонос) і Південний фронти (командувач І. Тюленєв).

Співвідношення сил у смугі наступу групи армій «Південь»

Назва	СРСР (війська КОВО і ОдВО)	Німеччина та її союзники (група армій «Південь»)	Співвідношення
Солдати	1 412 136	1 508 500	1 : 1
Танки	8069	1144	7 : 1
Гармати і міномети	26 580	16 008	1,7 : 1
Літаки	4696	1829	2,6 : 1

Загалом війська ворога поступалися радянським в Україні як чисельно, так і в озброєнні. Але на напрямку головного удару ворог мав перевагу.

23 червня 1941 р. головні частини німецьких військ були контратаковані радянськими механізованими корпусами в районі міст *Луцьк–Рівне–Дубно–Броди*.

Радянські танки у червні 1941 р.

Розгорілася перша в Другій світовій війні грандіозна танкова битва, що тривала до 29 червня. Через погану координацію, відсутність авіаційного та артилерійського прикриття Червона армія зазнала нищівної поразки. Однак просування ворога затрималося на тиждень. Це зірвало спробу німців з ходу оволодіти Києвом і дало можливість підготувати оборонні рубежі на підступах до міста.

5 липня 1941 р. розпочалася Київська стратегічна оборонна операція, що тривала 83 дні. Перший штурм Києва 11–14 липня виявився для ворога невдалим. Такими для противника були й наступні спроби оволодіти столицею України. Наступ на Київ захлинувся. Таким чином, оборона столиці УРСР змусила нацистів відійти від плану «Барбаросса» й тимчасово відволікти значні сили для розгрому радянських військ в Україні, припинивши просування на Москву.

На початку липня 1941 р. армії Німеччини, Угорщини та Румунії перейшли у рішучий наступ проти Південного фронту радянських військ, які продовжували утримувати радянсько-румунський кордон. Спроба командування Південного фронту організувати контрудар завершилась черговим погромом радянських танкових частин. Ворог зумів у районі Умані оточити й знищити з'єднання фронту (8 вересня 1941 р.).

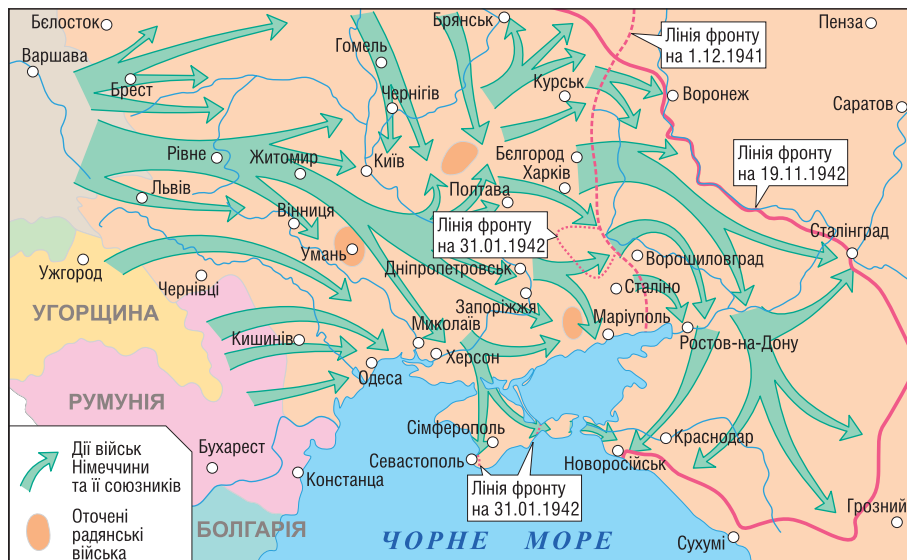
Лише в полон потрапили понад 100 тисяч червоноармійців. Це дало змогу противнику вийти до Дніпра південніше Києва, а також зайти у глибокий тил військ Південного фронту. Тільки Одеса до 16 жовтня 1941 р. (впродовж 73 днів) тримала оборону.

Німецькі війська в Києві, 1941 р.

Румунські солдати входять до Одеси, 1941 р.

Німецько-радянська війна у 1941–1942 рр.

Розгромивши війська Південного фронту на Правобережжі, німецька армія створила загрозу Південно-Західному фронту з півдня. Така ж небезпечна ситуація склалася на північному напрямку, коли ворог оволодів Смоленськом. Щоб уникнути катастрофи, Г. Жуков запропонував відвести війська на лівий берег Дніпра та зміцнити фронт. Й. Сталін категорично відмовився від цієї пропозиції. *Як наслідок* — на початку вересня 1941 р. німецькі танкові підрозділи з півночі форсували Десну і з півдня в районі Кременчука — Дніпро. 15 вересня вдалося завершити оточення київського угруповання в районі с. Лохвиця. Лише 17 вересня Ставка дала наказ залишити Київ, але було вже пізно. Війська Південно-Західного фронту потрапили в оточення і були розгромлені. У полон взяли 663 тис. червоноармійців. 19 вересня у Київ вступили частини німецької армії.

Розгром Південного і Південно-Західного фронтів радянських військ дав змогу нацистам продовжити наступ на Лівобережжі та прорватися в Крим. **16 жовтня 1941 р.** захисники залишили Одесу. Евакуйовані частини перекинули у Севастополь, який опинився у ворожому оточенні. Оборона міста, що тривала 250 днів (з 30 жовтня 1941 р. по 4 липня 1942 р.), зірвала плани гітлерівців щодо швидкого наступу на Кавказ і Закавказзя.

За 5 місяців війни ворогу вдалося просунутись на 900–1200 км у глиб України. Неокупованими залишалися тільки території на сході УРСР.

► Які причини поразок радянських військ в Україні в 1941р.?

2. Мобілізаційні заходи та евакуація на Схід

Війна поставила на порядок денний питання про негайну мобілізацію усіх наявних матеріальних і людських ресурсів для відсічі нацистської агресії. На території України, як і в інших прифронтових районах, було введено воєнний стан.

На виробництві скасовувались відпустки, збільшувався робочий час до 11 годин на добу. На оборонних підприємствах і транспорті впроваджувався режим воєнного часу. За самовільне залишення робочого місця оголошували дезертиром і засуджували на строк від 5 до 8 років.

Цивільне населення на будівництві протитанкових укріплень, 1941 р.

30 червня 1941 р. був утворений Державний комітет оборони (ДКО), до якого перейшла вся повнота політичної, державної та військової влади в країні.

З початком німецької агресії розгорнули масовий призов до лав Червоної армії. У перші місяці війни у 16 областях України було мобілізовано 2 515 891 осіб. Крім того, активно створювалося народне ополчення з осіб, які не підлягали призову за віком чи станом здоров'я. До нього на кінець 1941 р.

вступило бл. 1300 тис. осіб. Для решти населення проводились заняття з цивільної оборони, організовувалися курси медичних працівників.

Незважаючи на такі масштабні організації дії, людський потенціал України був використаний лише частково. Мобілізаційні заходи на західноукраїнських землях були повністю зірвані. Це пояснюється швидким просуванням ворога, негативним ставленням більшості населення західноукраїнських земель до радянської влади, репресивними діями НКВС тощо. Більшість чоловіків, котрих мобілізували в Україні, у 1941–1942 рр. загинули або потрапили в полон (227 тисяч полонених нацисти відпустили), або розійшлися по домівках, дезертирувавши з Червоної армії. Як наслідок, під нацистською окупацією опинилися 92 % довоєнного населення УРСР.

Більш дієвими були заходи з переведення промисловості на випуск продукції для фронту. Вдалося досить різко збільшити військове виробництво, але воно не могло покрити тих втрат, яких зазнала Червона армія у прикордонних боях. Крім того, швидке просування ворога ставило на порядок денний питання з евакуації матеріальних цінностей. До східних районів СРСР було вивезено понад 550 великих підприємств тридцяти галузей промисловості, 23 потужні будівельні організації та майно 9 залізничних господарств, 30 тис. тракторів, 125 млн пудів зерна та іншого продовольства, 6 млн голів худоби. Евакуювали установи Академії наук УРСР, 70 вишів, 50 театрів. Виїхало 3,5 млн осіб, з яких половину становили висококваліфіковані робітники та інженери. Усі ці підприємства на нових місцях вже через декілька місяців випускали військову продукцію. Евакуйовані з України підприємства становили половину промислових потужностей, введених в експлуатацію у східних районах СРСР у роки війни.

Завдяки вивезеному устаткуванню та обладнанню у східних районах СРСР виробництво металургійних підприємств збільшилось у 1,5 рази порівняно з довоєнним часом, хімічна промисловість у 1943 р. повністю відновила свої об'єми. Загалом станом на кінець 1942 р. радянський оборонний комплекс виробляв зброї більше, ніж вся промисловість Німеччини й окупованої нею Європи — «Магнітогорськ перемиг Рур» (центри військового виробництва СРСР та Німеччини під час війни).

Усе, що не підлягало евакуації, передбачалося знищити: було зруйновано сотні промислових підприємств, шахт, підірвано цілі вулиці населених пунктів (у Києві, Харкові та ін. містах), спалено тисячі гектарів незібраного врожаю, лісів тощо. Так, наприклад, при евакуації Запоріжжя підірвали Дніпрогес, але населення та військові частини, що перебували внизу за течією, не були попереджені, і їх зміла хви-

*В одному із військкоматів,
червень 1941 р.*

ля води з водосховища. Загинуло близько 20 тис. бійців Червоної армії і нез'ясована кількість мирного населення. В Одесі при відступі Червоної армії затопили приморські квартали разом з мешканцями, а поранених червоноармійців разом з машинами скинули в море. У Києві радіокерованими вибуховими пристроями було вщент зруйновано Хрещатик, Успенський собор Києво-Печерської лаври. У Західній Україні при відступі співробітники НКВС знищили 22 тис. політичних в'язнів безпосередньо в тюрмах.

Підрив Дніпрогесу, 1941 р.

► Які мобілізаційні заходи були проведені радянською владою в Україні?

У в'язницях Львівської області (Львів, Буськ, Городок, Комарно-Рудки, Щирець, Бібрка, Жовква, Кам'янка-Бузька, Судова Вишня, Яворів, Лопатин) було розстріляно 4 тис. 591 людину, у трьох в'язницях Дрогобицької (Дрогобич, Самбір, Стрий) – 3 тис. 301, у тюрмах Станіслава – 2 тис. 500, Луцька – 2 тис. 754, Рівного – 150, Дубно – 1 тис. 500, Ковеля – 195, Тернополя – 1 тис., Перемишля та Добромиля – 2 тис. в'язнів. Більшість із них були українці, незначний відсоток становили поляки, бл. 10% – євреї.

3. Завершення окупації України нацистськими загарбниками

Наприкінці осені — на початку зими 1941 р. вирішальні бої на радянсько-німецькому фронті розгорілися під Москвою. Червоній армії вдалося зупинити нацистський наступ і завдати могутнього контрудару (грудень 1941 — січень 1942 рр.).

Початкові успіхи у наступі під Москвою склали у радянського командування враження про можливість розгортання наступальних операцій по всьому радянсько-німецькому фронту. Так, Південно-Західному і Південному фронтам було поставлено завдання прорвати оборону ворога в районі Балаклєї та Артемівська (нині Бахмут), вийти в тил донбаського угруповання противника і відрізати йому відхід на захід. Одночасно передбачалося відбити Харків. Ці далекосяжні плани не були підкріплені достатньою кількістю сил, тому результати наступу **18–31 січня 1942 р.** виявилися не такими, яких очікували (**Барвінківсько-Лозовська операція**). Хоча радянські війська й просунулися на захід до 100 км, але жодної стратегічної мети не досягли. Наступ призвів до утворення Барвінківського виступу, що загрожував дон-

Звільнення Ізюма, січень 1942 р.

Німецькі офіцери в Севастополі, 1942 р.

баському угрупованню ворога. Впродовж лютого–квітня 1942 р. в районі виступу точилися запеклі бої. Німці намагалися його ліквідувати, а радянське командування планувало забезпечити плацдарм для нового наступу на Харків, що відбувся у травні 1942 р.

Також стратегічної мети порятунку Севастополя і визволення Криму не досягла й **Керченсько-Феодосійська десантна операція (25 грудня 1941 — 2 січня 1942 р.)**. Червона армія змогла лише звільнити від ворога Керченський півострів.

Німецьке командування на літо 1942 р. готувало великий наступ на південному фланзі радянсько-німецького фронту. В Україні були зосереджені головні ударні сили вермахту. Ворог передбачав одним ударом вийти до р. Волги в районі Сталінграда і на Кавказ. А радянське керівництво очікувало новий наступ на Москву.

За такого стратегічного розкладу сил рішення Ставки про наступальні дії навесні 1942 р. виявилось помилковим і призвело до нових поразок у районі Харкова і на Керченському півострові. Радянські війська, що наступали на Харків, були оточені і розгромлені. Тільки у полон потрапило 227 тис. бійців. Поразка радянських військ на Керченському півострові дала змогу нацистам розгорнути вирішальний наступ проти захисників Севастополя. 4 липня 1942 р., після 250-денної оборони, місто було захоплено. У полон потрапили близько 100 тис. радянських солдатів. Нові поразки радянських військ призвели до повної окупації України **22 липня 1942 р.**

- Які поразки Червоної армії призвели до повної окупації України німецькими військами?

4. Український національний рух у 1941–1942 рр.

Конфлікт, що розгорався в Європі та світі, не міг залишити жодну з політичних сил та її діячів осторонь від нього. Українці знову стали плекати надії, що новий загальноєвропейський конфлікт створить умови для відродження власної держави.

Український національний рух напередодні Другої світової війни ґрунтувався навколо декількох центрів. Перший центр був представлений урядом УНР в екзилі на чолі з **А. Лівницьким**, що мав свої представництва в різних країнах Європи. УНРівці не мали чіткої єдиної позиції щодо того, чий бік зайняти. Частина заявила свою прихильність ідеалам демократії і, відповідно, тяжіли до англо-французької коаліції. Однак швидка поразка Польщі, а згодом Франції, переконала прихильників відновлення УНР у необхідності спроб налагодити співпрацю з III рейхом. Крім того, військові структури УНР висунули ідею створити на Волині збройні загони «Січі», які з початком радянсько-німецької війни мали організуватися в армію, ко-

тра разом з німецькими військами мала б звільнити Україну від більшовизму. Реалізація цієї ідеї почалася в середині 1940 р., а далі вилася в створення «Поліської Січі» під керівництвом **Тараса Бульби (Борвця)**.

Найбільш дієву позицію серед українських політичних сил займала ОУН, яка спиралася на розгалужене підпілля в західноукраїнських землях, а також на осередки в різних країнах Європи. Однак на вироблення єдиної лінії організації у майбутній боротьбі трагічно позначився розкол в ОУН (1940 р.) на прихильників голови ПУН А. Мельника й керівника Крайової екзекутиви на західноукраїнських землях С. Бандери. Головним питанням, яке призвело до розбіжностей між двома фракціями ОУН, стало визначення стратегії подальшої боротьби.

І А. Мельник, і С. Бандера виходили з того, що радянська імперія з її сталінським тоталітарним режимом є головним ворогом українського народу. Звідси випливала основна мета українських політичних сил — рішуча боротьба проти СРСР. У цій боротьбі ОУН(М) орієнтувалася на нацистську Німеччину. На її допомогу мельниківці розраховували у питанні побудови української держави. Своєю чергою, ОУН(Б) вважала, що Українську самостійну соборну державу можна вибороти лише власними силами і революційними методами та засобами боротьби. С. Бандера не відкидав думки і про союзників, але більш схилився до того, що визвольна боротьба — це справа насамперед самого народу. Разом з тим, ОУН(Б) не бажала, щоб поневолення України «советами» змінилося новим поневоленням Німеччиною.

Програма подальшої боротьби за незалежність ОУН(Б) була проголошена на Другому великому зборі (Краків, квітень 1941 р.). Вона передбачала, що ця боротьба буде вестися, спираючись на сили українського народу. Відкидалась орієнтація на чужі потуги, особливо на історичних ворогів України.

ОУН(Б) велику увагу приділяла питанню створення української армії. З цією метою вона використовувала будь-які можливості для підготовки відповідного командного складу й набуття бойового

Андрій Мельник

Листівка ОУН

Мітинг в Перемишлі з приводу прийняття Акта про відновлення Української Держави, 7 липня 1941 р.

досвіду. За згодою з німецькими військовими і розвідкою, діячі ОУН(Б) проходили вишкіл в поліцейських школах та старшинській школі в Кракові. Навесні 1941 р. у складі спецпідрозділів абверу створили батальйони «Роланд» і «Нахтігаль».

Водночас ОУН(Б) стала активно формувати **похідні групи** (загальна чисельність 5 тис. осіб), які мали рухатися слідом за німецькою армією, здійснювати пропаганду та агітацію, а також формувати місцеві органи влади, щоб поставити Німеччину перед фактом відновлення Української держави. Діставшись **30 червня 1941 р.** Львова, вони налагодили зв'язок з очільниками Крайової екзекутиви ОУН, що діяла у підпіллі. Увечері того ж дня були проведені Національні збори (близько 100 осіб), на котрих Я. Стецько оголосив «Акт відновлення Української Держави».

Документи розповідають

Акт відновлення Української Держави

Львів, 30 червня 1941 р.

1. Волею українського Народу Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української Держави, за яку покладає свої голови цілі покоління найкращих синів України.

Організація Українських Націоналістів, яка під проводом її творця і вождя Євгена Коновальця вела в останніх десятиліттях кривавого московсько-більшовицького поневолення завзяту боротьбу за свободу, взиває увесь український народ не скласти зброї так довго, доки на всіх українських землях не буде створена Українська Суверенна Держава.

2. На західних землях України твориться Українська Влада, яка підпорядковується Українському Національному Урядові, що створиться в столиці України — Києві з волі українського народу.

3. Відновлена Українська Держава буде тісно співдіяти з Націонал-соціалістичною Великонімеччиною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й світі та допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації.

Українська Національна Революційна армія, що творитиметься на українській землі, боротиметься далі спільно з союзною німецькою армією проти московської окупації за Суверенну Соборну Українську Державу і новий справедливий лад у цілому світі.

1. Яке ваше перше враження про документ?
2. Які основні ідеї закладені в документі?
3. Яка мета проголошення даного Акта? Чи досяг він своєї мети?

Після проголошення Акта Я. Стецька обрали головою Державного правління, що сформував Крайове правління. Відразу після проголошення Акта почалося створення відповідних органів влади.

Задеклароване ОУН(Б) будівництво Української держави було рішуче перерване німецьким керівництвом. Почалися репресії проти членів ОУН(Б). 8 липня 1941 р. провід ОУН(Б) ухвалює рішення про перехід до підпільної боротьби. Наступно-

Ярослав Стецько

го дня заарештували Я. Стецька, згодом — інших чільних провідників ОУН, серед них С. Бандеру, яких доправили до концтабору. На всі наполягання німецького керівництва скасувати Акт провідники ОУН(Б) відповіли відмовою. У листопаді 1941 р. було видано наказ німецьким каральним органам таємно страчувати без суду членів ОУН(Б). Незабаром було розпущено батальйони «Нахтігаль» і «Роланд», а командний склад заарештували. Незважаючи на це, ОУН(Б) за перші місяці війни вдалося створити і легалізувати органи української адміністрації на території Рівненської, Волинської, Житомирської, Тернопільської, Кам'янець-Подільської, Вінницької, Київської, Дніпропетровської, Харківської і Луганської областей. Однак закріпитися цим органам місцевої вла-

ди всіх рівнів так і не вдалося. Нацисти створили нові допоміжні управи під своїм контролем. Але чимало членів ОУН, приховуючи свою належність до організації, посили і в цих нових структурах посади, а також у допоміжній поліції. Та подальші репресії проти українських націоналістів і політика нацистів остаточно переконали провідників ОУН(Б) про початок повстанської боротьби з окупантами.

Сподіваючись на підтримку Німеччини, ОУН(М) теж спорядила в Україну похідні групи. Їх завданням було створення українського уряду, який мав перебрати на себе облаштування суспільно-політичного, економічного та культурного життя в Україні. Провідну роль в розгортанні діяльності організації відігравав заступник голови проводу ОУН(М) **О. Кандиба-Ольжич**. 5 жовтня 1941 р. в Києві відкрилися установчі збори, на яких обрали Українську Національну Раду (УНРаду) на чолі з М. Величковським. Почався випуск газет (більше 100), відкривалися «Просвіти». Але 20 листопада 1941 р. окупанти заборонили діяльність організації. Почалися арешти активістів ОУН та активістів місцевих рад. Частина їх стратили в Бабиному Яру, зокрема О. Телігу.

Тарас Бульба-Боровець

Львівську УНРаду очолював К. Левицький, а з листопада 1941 р. — А. Шептицький. Останній у лютому 1942 р. надіслав до Берліна меморандум з приводу геноциду євреїв, а також заявив про права українців на власну державу. Це стало приводом до розпуску нацистами львівської УНРади в березні 1942 р.

Серед українських політичних і військових угруповань, що претендували на першість у протистоянні з окупантами, була «Поліська Січ» під проводом **Тараса Боровця (Тарас Бульба)**. У серпні 1940 р. він прибув на Волинь, де створив збройне підпілля. З початком війни Боровець, за завданням німців, вів боротьбу із залишками радян-

ських підрозділів та партизанами на Волині й Поліссі. Під його командуванням було близько 3 тис. бійців. Незабаром Бульба-Боровець опанував значну територію, де проголосив «**Поліську республіку**» з центром в Олевську. Йому вдалося налагодити співпрацю з ОУН(М) та гетьманцями. Але наприкінці 1941 р. нацисти ліквідовують формування Боровця. Посилення репресій і свавілля з боку німецького окупаційного режиму змусило отамана знову взятися за зброю, але вже проти нацистів. У лютому–березні 1942 р. він організовує Українську Повстанську Армію, яка розпочинає збройну боротьбу проти окупантів. Проте у Боровця не склалися відносини з ОУН(Б), яка вимагала від нього повного підпорядкування собі. Загони ОУН(Б) насильно включали підрозділи Боровця, а також ОУН(М) до своєї *Української повстанської армії* (УПА). Тоді він у липні 1943 р. перейменовує свою армію на Українську народно-революційну армію (УНРА, 5 тис. осіб).

На початок 1943 р. серед всіх українських партій та організацій легальну роботу продовжував лише **Український центральний комітет**, що його створили у Краківі в 1940 р. на чолі з **В. Кубійовичем**.

На початку 1944 р. гітлерівці здійснили ще одну хвилю арештів. Так, були ув'язнені провідники ОУН(М): А. Мельник, О. Кандиба (Ольжич) та ін.

Таким чином, нацистська окупаційна політика не полишила українству іншого шляху, ніж збройна боротьба.

- Як ОУН (Б) вдалося очолити збройну боротьбу проти окупантів?

Висновки

- 22 червня 1941 р. нацистська Німеччина здійснила напад на СРСР. На території України наступала група армій «Південь».
- Червона армія, хоча й мала перевагу, зазнала нищівної поразки. Лише героїзм рядових бійців не дав нацистам реалізувати своїх планів. Бліцкриг провалився.
- 22 липня 1942 р. гітлерівці повністю захопили територію України.
- Початок війни між Німеччиною та СРСР намагалися використати українські політичні сили, що виступали за незалежність України. 30 червня 1941 р. ОУН(Б) у Львові проголосила Акт відновлення Української держави. Але репресії проти українського руху не залишили іншого шляху боротьби, як обернути зброю проти окупантів.

Запитання і завдання

1. Як називався план нападу гітлерівської Німеччина на СРСР? Яким було співвідношення протидіючих сил на кордонах України напередодні війни?
2. Коли почалася німецько-радянська війна?
3. Чому Червона армія, маючи чисельну й технічну перевагу над ворогом в Україні, зазнала поразки влітку–восени 1941 р.?
4. Як бойові дії в Україні в 1941 р. вплинули на реалізацію гітлерівцями плану «Барбаросса»?
5. Як відбувалася мобілізація та евакуація в Україні, якою була їх ефективність?
6. Чому на початку радянсько-німецької війни провідники

українського національно-визвольного руху покладали такі значні надії на Німеччину? 7. Де і коли проголосили Акт відновлення Української держави? Якою була реакція нацистів на цей документ? Чому саме такою? 8. Коли було завершено окупацію України гітлерівськими військами? 9. Обговоріть у групах. Якими методами намагалися діяти провідники українського національно-визвольного руху? Як ви їх оцінюєте? Чи можна було в тих умовах діяти інакше? Чи можна вважати провідників українського національно-визвольного руху поплічниками нацистів?

§ 36. Україна в умовах нацистської окупації

За цим параграфом ви зможете:

- характеризувати нацистський «новий порядок», визначати його основні риси;
- розкривати зміст і наслідки для України нацистського плану «Ост»;
- розповідати про життя людей за нацистської окупації.

Пригадайте:

1. Коли було завершено окупацію України?
2. Якою була головна мета нацистів?

1. Нацистський «новий порядок»

У всіх окупованих країнах нацисти запроваджували «новий порядок». Але на різних територіях він мав свої відмінності. Українські землі передбачалося перетворити на «життєвий простір» для «арійської раси». Вони мали стати джерелом постачання продукції та сировини для « нової Європи ». Народи, які населяли окуповані території, підлягали знищенню або виселенню. Та частина, що виживе, перетворювалась на обслугову. По завершенню війни планувалась колонізація або онімечення захоплених земель.

«Новий порядок» — назва окупаційного режиму, встановленого гітлерівцями на загарбаних територіях.

«Новий порядок», запроваджений окупантами, передбачав:

- систему масового знищення людей;
- систему пограбування;
- систему експлуатації людських і матеріальних ресурсів.

Особливістю німецького «нового порядку» був тотальний терор. Із цією метою створили систему каральних органів — державну таємну поліцію (гестапо), збройні формування служби безпеки (СД) та озброєні загони Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (СС). З місцевого населення формувалися допоміжна поліція та низові ланки окупаційної адміністрації — бургомістри у містах, старости — у селах. Загалом окупаційні формування становили близько 350 тис. осіб.

Перша німецька колонія почала створюватися в липні 1942 р. у Вінницькій області. Мала площу 500 кв. км. Вона отримала назву Гегевальд. Там само збудували й ставку Гітлера — Вервольф (Вовкулака).

Наміри гітлерівців на окупованих східних територіях були викладені в плані «Ост» — плані знищення населення та «освоєння» окупованих земель на Сході. За цим планом, зокрема, передбачалося:

Слід зазначити, що окупаційна політика впродовж 1941–1944 рр. зазнавала змін залежно від ситуації на фронтах і становища Німеччини. Але незмінною залишався її злочинний характер.

Захопивши Україну, окупанти перш за все знищили її цілісність. Вони поділили українські землі на чотири частини, підпорядкувавши їх різним державам і різним адміністративним органам.

Документи розповідають

Зауваження та пропозиції Міністерства східних територій по генеральному плану «Ост»

Цілком таємно! Берлін, 27.04.1942

Генеральний план «Ост» передбачає, що після закінчення війни число переселенців для негайної колонізації східних територій має становити... 4450 тис. осіб. 4450 тис. німців повинні бути розподілені частково також в областях України...
...в) до питання про українців. Згідно із планом головного управління імперської безпеки на територію Сибіру повинні бути переселені також західні українці. При цьому передбачається переселення шістдесяти п'яти процентів населення...

► Яку долю готували нацисти для українців?

Так, були створені три губернаторства — «Бессарабія» (шість повітів Молдавської РСР та Ізмаїльська область УРСР з центром у м. Кишинів), «Буковина» (Чернівецька область і деякі північні райони МРСР з центром у м. Чернівці) і «Транс-ністрія» (Одеська, південні райони Вінницької, західні райони Миколаївської областей, лівобережні райони Молдавії з центром у м. Тирасполь, а згодом Одеса), які перейшли під управління союзника Німеччини — Румунії.

Західноукраїнські землі — Львівська, Дрогобицька, Станіславська і Тернопільська області — на правах окремого дистрикту (округу) під назвою «Галичина»

були включені до складу польського генерал-губернаторства, що охоплювало польські землі з центром у Кракові. Ці території стали безпосередньою складовою III рейху.

Чернігівщину, Сумщину, Харківщину і Донбас, як прифронтові області, підпорядкували напрямку військовому командуванню.

Інші українські землі входили до складу **рейхс-**

комісаріату «Україна» з центром у Рівному. У вересні 1941 р. Гітлер призначив на посаду рейхскомісара України «випробуваного бійця» націонал-соціалістичної партії Е. Коха.

Що ж до Закарпатської України, то вона ще з 1939 р. залишалась у складі Угорщини.

Документи розповідають

1. Висловлювання гаулятера рейхскомісаріату «Україна» Еріха Коха

«Якщо я знайду українця, гідного сісти за один стіл зі мною, — я звелю його негайно розстріляти».

«Необхідно підтримувати низький освітній рівень українців. Таким чином, потрібно застосовувати відповідну шкільну політику. Трикласні школи вже дають занадто високу освіту. Крім цього, потрібно зробити все, щоб знизити високий демографічний приріст на цих територіях».

«Я зможу вичавити з цієї країни все до останньої краплі. Населення повинно працювати, працювати і ще раз працювати. Але деякі починають хвилюватися, що, може, населення не отримує достатню кількість їжі. Населення не повинно цього вимагати... Ми пануючий народ, а це означає, що найпростіший у расовому розумінні німецький робітник біологічно у 1000 разів цінніший у порівнянні з місцевим населенням».

«З України потрібно зробити територію німецької колонізації... Потрібно зупинити біологічну силу України великою кількістю тютюну і горілки».

2. Висловлювання польського генерал-губернатора Ганса Франка

«Я бачу вирішення українського питання, так як і польського, в тому, що вони будуть у нашому розпорядженні як робоча сила... але щодо дистрикту «Галичина» слід зазначити, що ... буде піддана повному онімеченню».

«Якщо ми виграємо війну, то тоді, на мою думку, поляків і українців, і все те, що обертається навколо генерал-губернаторства, можна пустити хоч на фарш».

1. Спираючись на висловлювання керівників окупаційних адміністрацій, з'ясуйте, які завдання стояли перед німецьким окупаційним режимом.
2. Якою була кінцева мета окупаційної політики нацистів?
3. Яким було ставлення окупаційних властей до населення України?
4. Чому Гітлер вважав, що саме Е. Кох «найбільш потрібний» в Україні?

Заходи із запровадження «нового порядку» стали ще однією трагедією українського народу в ХХ ст. На територіях, окупованих нацистами, знищено мільйони мирних жителів, виявлено майже 300 місць масового знищення населення, 180 конц-таборів, понад 350 гетто тощо.

Щоб запобігти руху Опору, німці запровадили систему колективної відповідальності за акт терору чи саботажу. Розстрілу підлягали 50 % євреїв і 50 % українців, росіян та інших національностей від загальної кількості заручників. Найбільшими місцями загибелі мирних жителів — українців, євреїв, росіян та представників інших національностей — були Бабин Яр у Києві (від 100 до 150 тис.), Дробиський Яр у Харкові (30 тис.), Доманівка і Богданівка на Одещині (понад 50 тис.) тощо. Загалом на території України під час окупації було знищено 3,9 млн мирних жителів.

Порушуючи міжнародні конвенції (але слід зазначити, що СРСР не визнавав і не підписував ці документи), нацисти вдалися до масового знищення військовополонених на території України: в Янівському таборі (Львів) загинуло 200 тис., у Славутинському (так званому gros-lazeret) — 150 тис., Дарницькому (Київ) — 68 тис., Сирецькому (Київ) — 25 тис., Хорольському (Полтавська обл.) — 53 тис. Загалом в Україні вимордували майже 2 млн військовополонених.

Засобом винищення мирного населення мав стати голод. У листопаді 1941 р. в Східній Пруссії Гітлер провів нараду з найвищими чинами СС, на якій ухвалили рішення про штучне створення голоду в Україні. Німецька адміністрація вже в грудні 1941 р. вирішила збільшити обсяг продовольчих поставок рейху з України.

Нацисти приховують злочини у Бабиному Яру

► Кого зображено на цьому нацистському плакаті? Які почуття він мав пробуджувати?

Крім масових мордувань, окупанти проводили й ідеологічну обробку населення (агітація та пропаганда), мета якої — нейтралізувати наслідки ідеологічної діяльності сталінського режиму, підірвати волю до опору, пробудити ниці почуття, розпалити національну ворожнечу. Загарбники видавали 190 газет загальним тиражем 1 млн примірників, діяли радіостанції, кіномережа, виставки різної тематики, пересувний пропагандистський центр — спецбатальйон VЗ тощо. У своїй ідеологічній роботі нацисти використовували факти недавнього минулого: масові злочини сталінського режиму (терор, Голодомор тощо).

*Відправлення остарбайтерів до
Німеччини*

Жорстокість, зневага до українців та людей інших національностей, як до істот нижчого ґатунку, були головними рисами німецької системи управління. Військовим чинам, навіть нижчим, надавалося право розстрілу без суду і слідства. Магазины, ресторани, перукарні обслуговували тільки окупантів. Населенню міста заборонялося користуватися залізничним і комунальним транспортом, телеграфом, поштою, аптеками. На кожному кроці можна було бачити оголошення: «Тільки для німців», «Українцям вхід заборонено» тощо.

Окупаційна влада відразу почала провадити політику економічної експлуатації населення. Промислові підприємства, що уціліли, окупанти оголосили власністю Німеччини, приєднали до імперських фірм, використовували для ремонту військової техніки, виготовлення боєприпасів тощо. Проте нацистам удалося ввести в дію лише 2,3% довоєнної кількості підприємств України. Робітників примушували працювати по 12–14 годин. 2,2 мільйона молодих дівчат і хлопців («остарбайтери» — східні робітники) було вивезено на примусові роботи до Німеччини.

Нацисти не стали знищувати колгоспи і радгоспи, а на їх базі створювали так звані громадські збори, або загальні двори, і державні мастки з головним завданням постачати хліб та інші сільськогосподарські продукти для гітлерівської армії та вивезення до рейху.

Одним із заходів «нового порядку» стало тотальне привласнення культурних цінностей УРСР. Грабувалися музеї, картинні галереї, бібліотеки, храми. До Німеччини вивозилися коштовності, шедеври живопису, історичні пам'ятки, книги.

У різних регіонах окупаційний режим мав свої особливості:

- На території дистрикту «Галичина» політика окупантів була м'якшою. Тут дозволили функціонування українських громадських установ, кооперативних організацій, закладів освіти. В органах місцевого самоврядування українцям надавалась перевага над поляками.

- У східних районах, що перебували під владою військової адміністрації, допускалась діяльність окремих українських громадських організацій і не існувало всеохоплюючого систематичного поліцейського терору.
  - На землях Трансністрії режим був більш ліберальним — не було такого терору, як в інших районах, дозволялась торгівля. У такому місті, як Одеса життєвий рівень населення навіть зріс.
- Які основні заходи політики «нового порядку» в Україні?

2. Життя населення в умовах окупації. Остарбайтери

В окупації опинилося 92 % довоєнного населення України. Все воно було поставлене перед проблемою забезпечення власного виживання, збереження сім'ї, дітей. До того ж відступаюча радянська влада нічого не зробила, щоби полегшити долю тих, хто залишався в окупації. Так, у Києві перед вступом до міста німецьких військ були викинуті у Дніпро всі запаси продовольства, і 300-тисячне місто опинилося перед примарою голоду.

У такій ситуації кожна людина мала зробити власний вибір, як поставитися до приходу нацистських завойовників. Перед вторгненням німців частина населення плекала надію про ліквідацію сталінського режиму, колгоспів, на здійснення розподілу землі між селянами. Інша, на заклик партійно-державних структур СРСР, включилась до активної боротьби проти окупантів. Але переважна більшість людей зайняли вичікувальну позицію.

Перші заходи гітлерівців довели, що нацистський «новий порядок» нічим не кращий за сталінські злодіяння. А подальші репресії та каральні акції показали, яку реальну долю готували німці місцевому населенню.

Так, в ході каральних заходів в Україні було знищено 215 сіл разом з населенням. В українському містечку Корюківка на Чернігівщині понад 7000 людей було розстріляно і спалено. Для порівняння: у чеському селі Лідіце було знищено 320 осіб, а в білоруській Хатині — 149 осіб.

У найгіршому становищі опинилися мешканці великих індустріальних міст, в яких було зруйноване виробництво та інфраструктура життєзабезпечення. Лише у Харкові від голоду померли понад 100 тис. осіб. Фактично населення залишалось без засобів до існування. Нацисти, користуючись з цієї ситуації, вимагали максимальної праці за мінімальну заробітну плату.

Створені нацистами допоміжні українські управи, щоб тримати ситуацію в Україні під контролем, виявились у більшості випадків, завдяки самовідданій діяльності членів ОУН та інших свідомих українців,

Харків під німецькою окупацією

*Заклик їхати до
Німеччини*

єдиним порятунком для людей у тих непростих умовах. Саме завдяки їх діяльності вдалось уникнути гуманітарної катастрофи. Більшість управ, у силу своїх можливостей, не втручаючись у політичні питання, зуміли налагодити дієву систему допомог нужденним, хворим, людям з інвалідністю, сиротам, військовополоненим. Вони відкривали підприємства, установи, лікарні, школи, дитячі садки, будинки, театри, сприяли художнім колективам, утримували санітарно-епідеміологічну ситуацію. Створені управами комітети самодопомоги взяли під свою опіку широкі прошарки населення, врятувавши сотні тисяч від голодної смерті. Вчені, лікарі, інженери, діячі культури та мистецтва мали змогу працювати, а населення не було позбавлене культурного життя. Так, на Волині, завдяки управам, близько 80% жи-

телів удалось забезпечити роботою, а на Дніпропетровщині зберегти розгалужену систему освіти (від вищої до початкової) та українізувати її. Повсюдно створювалася система кооперації та самопомочі. Управи також ставали і прикриттям для діяльності націоналістичного та радянського підпілля.

Справжньою трагедією для України стало вивезення людей, перш за все молоді, на роботу до Німеччини.

Спочатку окупаційна влада намагалася вербувати добровольців. Газети і листівки обіцяли всім, хто поїде на роботу до Німеччини, райське життя.

Проте реалії виявились іншими. Умови життя більшості оstarбайтерів були нестерпними, за винятком окремих випадків. Мінімальна норма харчування та фізичне виснаження від надмірної праці спричиняли поширення хвороб і високий рівень смертності.

Остарбайтери — офіційна назва, вживана у нацистському III рейху щодо робітників, вивезених зі східних окупованих територій.

Документи розповідають

3 листа української дівчини Ніни з Білоцерківщини

...Привіт із далекої Німеччини. Я поки ще жива... Напишу вам, як кормлять нас. У нас свині дома краще їдять, ніж нам дають... А який суп на смак, щоб ви знали? Від нього рвеш, як з'їси три ложки... Схопишся за живіт і мучишся 2 чи 3 дні. Лежати не можна. Хоч і слабкий, але повинен їти. Стоїш біля станка, голова кружиться... На роботу йдемо з поліцаєм, на волю не пускають. Сидимо в бараці за ґратами... Мамочко-голубонько, нащо ж мені таке життя сумне-невеселе, нащо ж наші роки молоді так зря пропадають?

► Яким було життя оstarбайтера?

Після того як з Німеччини почала надходити правдива інформація, населення намагалося будь-якою ціною уникнути відправки. У 1943 р. почалися масові облави на молодь. Загалом з України вивезли за різними даними 80% усіх забораних на примусові роботи з території СРСР.

► Назвіть основні риси життя в окупації.

3. Колабораціонізм

На території України, крім окупаційних військової і цивільної адміністрацій, створювалась допоміжна адміністрація із представників місцевого населення, хто виявив бажання співпрацювати з окупантами: бургомістри в містах, голови в районах, старости в селах, допоміжна поліція.

На співробітництво з ворогом з різних причин погодилося близько 1 % населення.

Причини, що спонукали йти на службу до німців, були різними:

- страх за своє життя і життя близьких, прагнення вижити в умовах окупації;
- бажання помститися радянській владі за всі ті кривди, що вона їм завдала (репресії, розкуркулення тощо); за підрахунками вчених така категорія становила 20–30%;
- ідеологічне несприйняття радянської влади, комуністичної ідеології, антисемітизм;
- патологічні вбивці й садисти;
- кар'єризм, прагнення пристосуватися до нових умов життя (комуністів, комсомольців, радянських активістів серед колаборантів було 30–50%);
- позиція радянського уряду щодо військовополонених, яких вважали зрадниками;
- підозріле й вороже ставлення радянської влади до всіх тих, хто опинився під ворожою окупацією;
- обман нацистської пропаганди;
- прагнення за допомогою Німеччини боротися за Українську державу.

У європейських країнах уряди й громадян, які пішли на співробітництво з ворогом, прийнято називати **колаборантами**. Цей термін є рівнозначним слову «зрадник». Проте для України застосувати його доволі складно, тому що для цього потрібно відповісти на цілу низку запитань, головне з яких: якою була для українців радянська влада напередодні війни? Кого «зраджували» українці?

Попри те, що нацистська ідеологія вважала українців «расово неповноцінними», воєнні потреби примусили їх до створення національних формувань у складі розвідки (абверу) та ваффен-СС (бойових підрозділів СС). Проте командний склад цих підрозділів був німецьким.

Українська допоміжна поліція

Серед найзначніших збройних формувань за участі українців, що воювали на боці нацистів, можна назвати:

- Легіон українських націоналістів у складі трьох батальйонів: «Роланд» (командир — Є. Побігущий, 350 стрільців), «Нахтігаль» (командир — Р. Шухевич, 330 стрільців), «Пума» (остаточно не був сформований). Створені за ініціативою ОУН батальйони «Роланд» і «Пума» так і не взяли участі у боях в Україні. Після розформування вказаних батальйонів на їхній базі створили 201-й батальйон охоронної поліції, який діяв до грудня 1942 р. в Білорусії, де вів боротьбу з радянськими партизанами. Після розформування батальйону його особовий склад було розпущено, а командний — ув'язнено у Львові. Кільком командирам, і зокрема Р. Шухевичу, вдалося втекти з ув'язнення. Згодом він очолив УПА. Частина колишніх бійців теж долучились до УПА.
- Буковинський курінь. Створений у липні 1941 р. з вихідців з Буковини за ініціативою ОУН(М). Пройшов бойовий шлях до Києва. Частину бійців було направлено в Білорусь у складі поліції для боротьби з радянськими партизанами. Інші перейшли на підпільну роботу і згодом влилися до лав УПА.
- Дивізія ваффен-СС «Галичина» (9–12 тис. солдатів). Про утворення дивізії оголосили 28 квітня 1943 р. За деякими джерелами, охочих вступити до неї було від 62 до 84 тис. осіб. Медичну комісію пройшли 52 тис. осіб. Під час Львівсько-Сандомирської операції радянських військ під Бродами формація потрапила в оточення і була розгромлена. Частина її зуміла відступити. Наприкінці 1944 р. дивізія була перейменована в Першу українську дивізію Української національної армії. Також частина бійців перейшли в УПА. У березні 1945 р. створили Другу українську дивізію УНА (фактично полк).
- 50 поліцейських батальйонів, які використовувалися для боротьби з партизанами, облав населення для вивезення до Німеччини, охорони комунікацій тощо.
- наприкінці війни колишнім полковником Армії УНР П. Дяченком було створено протитанкову бригаду «Україна» чисельністю від 2,5 до 5 тисяч осіб.

Крім того, у складі німецької армії (переважно в частинах протиповітряної оборони) на 1944 р. воювало 220 тис. українців. Також близько 40–50 тисяч українців перебувало в складі угорської і 40–80 тисяч в румунській армії.

► Які основні причини колабораціонізму?

Парад у Львові на честь створення дивізії ваффен-СС «Галичина», 1943 р.

У роки війни нацисти формували бойові підрозділи і з інших народів СРСР. Були дивізії литовців, латвійців, естонців, народів Середньої Азії, Закавказзя, кубанських і донських козаків. Найчисленнішим формуванням була Російська визвольна армія (РОА — Российская освободительная армия) під командуванням колишнього радянського генерала, героя оборони Києва у 1941 р., А. Власова. Загалом росіян у німецьких збройних силах налічувалося 700–800 тисяч.

4. Голокост на території України

Становлення «нового порядку» було тісно пов'язане з «остаточним вирішенням єврейського питання». Напад на Радянський Союз став початком планомірного й систематичного знищення нацистами та їх пособниками єврейського населення спочатку на території СРСР, а згодом і всієї Європи. Цей процес отримав назву Голокост.

Символом Голокосту в Україні став **Бабин Яр. 29 вересня 1941 р.** тут за один день було знищено 33711 євреїв. Далі протягом 103 тижнів окупанти щовівторка і щоп'ятниці здійснювали у Бабиному Яру розстріли людей різних національностей, переважно євреїв (від 100 до 150 тис. осіб).

За наступаючою німецькою армією рухалися спеціально створені чотири айнзацгрупи (дві з них, «С» і «Д», діяли в Україні), які мали знищувати *«ворожі і расово неповноцінні елементи»*, особливо євреїв та ромів. В Україні айнзацгрупи стратили близько 700 тис. євреїв. Проте методи, якими здійснювалися масові вбивства айнзацгрупами (розстріли та машини-душогубки), не задовольняли вище керівництво нацистської Німеччини, котре вимагало «остаточного розв'язання єврейського питання» — тобто негайного винищення всіх євреїв, ромів, а згодом і інших «расово неповноцінних».

Страта євреїв

Голокост — планомірне й організоване знищення єврейського населення в роки Другої світової війни. Жертвами стали 6 млн євреїв (в Україні — 1,4 млн).

У січні 1942 р. нацистське керівництво вирішує створити на території Польщі шість таборів смерті, обладнаних газовими камерами і крематоріями (Треблінка, Собібор, Майданек, Освенцім, Белжець, Хелмно), до яких, зокрема, вивозились євреї із західних областей України.

Створення таборів смерті супроводжувалося масовим винищенням населення гетто, яких в Україні налічувалося понад 350. На території СРСР протягом 1941–

1942 рр. було ліквідовано майже всі гетто, а їх бранців відправлено до таборів смерті або знищено на місці. Загалом на території України загинули близько 1,2–1,4 млн євреїв.

Документи розповідають

Лист митрополита УГКЦ Андрея Шептицького до Папи Римського Пія XII про ситуацію в Архієпархії під час німецької окупації

Визволені німецькою армією з більшовицького ярма, ми відчули певну полегшу... Потроху уряд встановив режим терору і корупції... Сьогодні вся країна погоджується, що німецький режим є можливо до більшої міри, ніж більшовицький режим, злим, майже диявольським. Вже не менше ніж рік немає дня, в якому не були б сповнені страшні злочини... Жиди є першими жертвами того. Число жидів, замордованих у нашому краю, напевне перевищує двісті тисяч... У Києві через кілька днів було вбито до сто тридцять тисяч мужчин, жінок і дітей.

1. У якому році написано цей лист? Чому ви так вважаєте?
2. Про що йдеться у листі митрополита до Папи Римського?
3. Яким є ставлення митрополита до радянського і німецького режимів?
4. Про які події у Києві згадує митрополит?

Нацисти здійснювали тиск на українське населення, щоб не допустити з їхнього боку допомоги євреям. Антисемітською пропагандою розпалювалась національна нетерпимість. Людям нав'язували думку, що радянський режим з його злочинами є справою рук євреїв — «жидо-більшовизм». Однак зафіксовано тисячі випадків допомоги євреям з боку українців, навіть із ризиком для власного життя. Тільки в Галичині, за неповними даними, відомо 100 фактів покарання українців за переховування євреїв. Близько 2 тисяч українців за рятування євреїв удостоєні парламентом Ізраїлю почесного звання «Праведник народів світу».

Висновки

- Суть окупаційного режиму полягала в тому, щоб жорстокістю й терором залякати людей, зламати їхній опір і перетворити на покірних рабів. Військово-поліцейський апарат проводив організоване пограбування населення, створював нестерпні умови, прирікав на голодне вимирання.
- Нацистський «новий порядок» в Україні спричинив загальне обурення народу, сприяв розгортанню масовому руху Опору.

Запитання і завдання

1. Як називався нацистський окупаційний режим? За яким планом гітлерівці здійснювали свою окупаційну владу?
2. Якою була мета німецької окупації? Якими методами гітлерівці здійснювали свою окупаційну політику?
3. З якою метою

загарбники розчленували територію України? На які окупаційні зони вона була поділена? **4.** Кого прийнято називати колабораціоністами? Що штовхало населення на співпрацю з нацистами? **5.** Чому саме євреї стали об'єктом тотального знищення? Що стало символом Голокосту в Україні? Які масштаби Голокосту в Україні? **6.** Які складності у використанні терміна «колабораціонізм» стосовно воєнних реалій України? **7.** Обговоріть у групах. Що спільного і відмінного у житті українців в окупації і в евакуації? **8.** За допомогою додаткових джерел підготуйте розповідь про долю остарбайтерів. **9.** Проведіть дискусію за питанням: «Чи можна вважати людей, що боролися за незалежність України та йшли на співробітництво з гітлерівською Німеччиною, колаборантами?»

§ 37. Рух Опору та його течії в Україні

За цим параграфом ви зможете:

- характеризувати процес розгортання руху Опору в Україні;
- визначати складові та течії цього руху.

Пригадайте:

1. На які окупаційні зони були розділені українські землі?
2. Яку політику здійснювали нацисти на окупованих територіях?

1. Розгортання радянського підпільного і партизанського руху

Унаслідок поразок Червона армія перші місяці війни була змушена швидко відступати. Постала необхідність організації боротьби у тилу ворога.

Радянсько-партійне керівництво поклало організацію цієї форми боротьби на партійні і комсомольські комітети. Із відданих радянській владі людей у населених пунктах створювалися підпільні групи. Для розвідувальної та підривної роботи в німецькому тилу залишалось чимало співробітників НКВС. Восени 1941 р. в Україні формувалися підпільні обкоми, райкоми, первинні організації та групи ВКП(б). У лісах з'явилися партизанські загони.

Однак з 3,5 тис. партизанських загонів і диверсійних груп чисельністю близько 30 тисяч, залишених на окупованій території, влітку 1942 р. діяли лише 22, інші розпалися або були розгромлені. Проти недосвідчених підпільників і партизанів діяли нацистські каральні органи, що мали досвід боротьби з рухами Опору в країнах

Партизанський загін, 1940-ві рр.

Європи. Проте радянський партизанський та підпільний рух проти нацистської окупації не вщухав.

Причини розгортання радянської течії руху Опору: окупація батьківщини загарбниками; жорстокість окупаційного режиму; цілеспрямована діяльність радянського керівництва із організації руху Опору на окупованих територіях.

Форми боротьби були як пасивними (різноманітна допомога партизанам, відмова співпрацювати з окупаційними властями, саботаж заходів окупаційних властей, випуск бракованої продукції, зрив поставок продовольства для окупаційної армії, ухилення від робіт і відправки до Німеччини тощо), так і активними (партизанський рух, диверсійна та пропагандистська діяльність підпілля).

В Україні найбільш сприятливими для таборів партизанів були умови в північних районах. Їхні з'єднання діяли в основному в Чернігівській, Сумській, частково Харківській, Київській і Житомирській областях.

Партизани — учасники нерегулярних військових формувань, які ведуть збройну боротьбу проти окупантів, пануючого режиму.

Радянський партизанський рух — антинацистський рух Опору збройних формувань на окупованій території з метою здійснення диверсійно-розвідувальних операцій, сприяння діям радянської армії, засвідчення населенню окупованих територій неминучості повернення радянської влади.

У травні 1942 р. створено **Український штаб партизанського руху**, який очолив Т. Строчак. Штаб мав координувати дії партизанських загонів з Червоною армією, забезпечувати партизанів зброєю і продовольством тощо.

Відомими командирами радянських партизанів стали С. Ковпак, О. Федоров, М. Наумов, О. Сабуров.

На території України, окупованої гітлерівськими військами, 80 % населення становили українці. У п'яти найбільших партизанських з'єднаннях, що діяли в Україні, тільки 46 % бійців були українцями, у з'єднанні Ковпака — тільки 30 %. Із всього складу радянських партизанів росіяни становили 52,9 %, білоруси — 33,9 %, українці — 5,9 %, інші національності — 7,3 %. УПА майже на 90 % складалася з українців.

З кінця 1942 р. радянський партизанський рух вступає у новий етап розвитку. Він стає усе більш численним та організованим. Дії партизанів починають координуватися з діями Червоної армії. Новою формою боротьби стає рейд по запіллю ворога. **26 жовтня 1942 р.** з'єднання С. Ковпака і О. Сабурова рушили із Сумщини на захід. Подолавши Дніпро, рухаючись по північних районах Київщини та Житомирщини, партизани нищили комунікації та гарнізони ворога. Цей рейд виявився повною несподіванкою і змусив нацистів збільшити свої сили в тилу. Під час «Степового» рейду (перші місяці 1943 р.) партизани під командуванням М. Наумова

пройшли з боями 2396 км до Одеської області і під тиском ворога відступили до Білорусі. Найблискучішим партизанським рейдом вважається **Карпатський рейд** партизанського з'єднання С. Ковпака (**червень–вересень 1943 р.**).

Постать в історії

Сидір Ковпак (1887–1967) — один із найталановитіших командирів партизанського руху. Війну він зустрів уже немолодою людиною — у 1941-му йому виповнилося 54 роки. Він був учасником Першої світової та громадянської війн. Коли його рідне місто Путивль загарбав ворог, Ковпак організував партизанський загін, який згодом переріс у велике партизанське з'єднання. Він був хоробрим, розумним і хитрим, вміло розбирався в людях. Під його командуванням з'єднання здійснило ряд складних і небезпечних рейдів по тилах ворога. Пройшовши більше 10 тис. км, розгромили гарнізони окупанта у 39 містах, підірвали десятки ворожих ешелонів з бойовою технікою тощо. Будучи, по суті, цивільною людиною, Ковпак за роки війни став генерал-майором і був двічі удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Сидір Ковпак, 1943 р.

Пріоритетною формою бойової діяльності партизанів у 1943 р. стала боротьба на комунікаціях вермахту. Так, улітку 1943 р. партизани здійснили широкомасштабні операції — «Рейкова війна» і «Концерт» — з метою паралізувати транспортну систему ворога.

Течії руху Опору в Україні (1941–1944 рр.)

Течії	Радянська	Націоналістична	Польська
Мета	<i>Визволення від загарбників</i>		
	<i>Відновлення радянської влади</i>	<i>Відновлення соборної Української держави, боротьба проти нацистського і радянського тоталітарних режимів</i>	<i>Відновлення Польської держави, повернення західноукраїнських земель до складу Польщі</i>
Організаційне оформлення	1941–1942 рр. — партизанські загони, з'єднання; радянське підпілля (3500 підпільних організацій і груп)	Похідні групи (1941 р.), «Поліська Січ» (1941 р.), УПА (листопад 1942 р.) та інші загони, підпілля ОУН	1941–1942 рр. — Армія Крайова, Армія Людова, батальйони хлопські
Чисельність	50–90 тис.	50–200 тис. (похідні групи – 5 тис.)	10–20 тис.

Течії	Радянська	Націоналістична	Польська
Найвідоміші командири	С. Ковпак, О. Сабуров, О. Федоров, М. Наумов	Командир «Поліської Січі» — Тарас Бульба-Боровець. Командувачі УПА: В. Івахів, Д. Клячківський (Клим Савур), Р. Шухевич	Командувач Армії Крайової — Т. Бур-Комаровський
Основні райони дій	Українське Полісся, Чернігівщина, Сумщина	Волинь, Галичина, українське Полісся	Волинь, Полісся
Специфіка бойових дій	Діяльність партизанів, як правило, підпорядковувалась з потребами фронту: диверсії на залізницях, удари по військових об'єктах, розвідка, допомога у переправі через річки тощо	Переважно діяла як самооборона населення — витискування окупаційної адміністрації, захищала людей від сваволі властей; зривала спроби вивозу до Німеччини продовольства, робочої сили, проведення оборонних боїв з карателями по периметру і всередині контрольованої території	Переважно діяла як самооборона польського населення. Засвідчувала претензії Польщі на західноукраїнські землі

► Які складності існували у розгортанні радянського руху Опору?

2. Націоналістичний підпільний рух. Створення Української повстанської армії (УПА)

Крім радянського партизанського та підпільного руху, сформувався і націоналістичний.

Перше українське національне збройне формування, як вже згадувалося, з'явилося на Волині — «**Поліська Січ**», очолювана **Тарасом Бульбою (Боровцем)**. Наприкінці 1943 р. Т. Боровець був заарештований гестапо і потрапив до концтабору. ОУН(Б)

Бійці УПА

розпочала створення повстанської армії в 1942 р. Керівництво організації звернулося до своїх членів і прихильників піти в ліси для вчинення збройного опору. Серед тих, хто відгукнулися, були 5 тисяч поліцейських допоміжної поліції. Перші загони сформувалися на Волині та Поліссі, де особливо жорстоко поводитися окупанти. У жовтні 1942 р. відбулася Перша військова конференція ОУН. Днем створення **Української пов-**

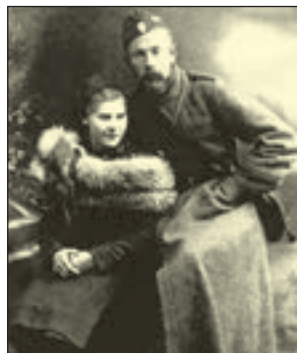
станської армії (УПА) оголосили **14 жовтня 1942 р.** Але реально УПА постала **навесні 1943 р.** Назва повстанської армії була запозичена у загонів Тараса Бульби (Боровця), які різними способами взяли під контроль бандерівці. Першим її командиром був В. Івахів, згодом — Д. Клячківський. З осені 1943 р. до керма стає Р. Шухевич.

За короткий час повстанська армія взяла під контроль частину території Волині й Полісся, згодом — Галичину та Черкащину. ОУН(Б) проголосила своєю метою боротьбу проти більшовизму та нацизму. Однак в реальних обставинах тих років першим противником УПА стало польське населення й польські збройні загони на Волині. Збройне протистояння між українцями та поляками вилось у справжню трагедію двох народів.

Постать в історії

Роман Шухевич (1907–1950). Зі студентських років долучився до національної боротьби. У 1925–1929 рр. член Української військової організації (УВО); став одним із провідних її діячів. У 1929 р. в числі перших стає членом ОУН. Працює на посту бойового референта в Крайовій ексекутиві ОУН. За свою діяльність потрапив до в'язниці. Згодом звільнений. Став одним з організаторів та керівником «Карпатської Січі» (1938–1939). У 1940–1941 рр. входить до складу Проводу ОУН. Бере участь у Другому Великому зборі ОУН (весна 1941). Після Збору стає крайовим провідником ОУН на українських землях Польського генерал-губернаторства. Розраховуючи на допомогу Німеччини у відродженні української державності, Р. Шухевич стає організатором і керівником Українського легіону (батальйони «Нахтігаль» і «Роланд»). Антиукраїнська політика Німеччини змушує Р. Шухевича перейти від співробітництва до боротьби з німецькою окупацією. В середині 1943 р. Третій надзвичайний Великий збір ОУН обирає Р. Шухевича на пост голови Бюро Проводу ОУН (в цей час він відомий під псевдонімом «Тур»). З осені стає Головним командиром УПА і вже відомий як генерал Тарас Чупринка. З 1944 р. під псевдонімом «Лозовий» очолює уряд (Генеральний секретар Української головної визвольної ради), Секретаріат військових справ, командує УПА, є Головою Проводу ОУН. На цих посадах він залишається до своєї смерті. У 1945 р. Провід ОУН видав декларацію, в якій узяв на себе зобов'язання, що не залишить території України та вестиме боротьбу. 5 березня 1950 р. у селі Білогорщі під Львовом Р. Шухевич загинув у бою з військами НКВС.

*Тарас Бульба-Боровець
із своєю першою
дружиною Анною
Опоченською, 1941 р.*

Роман Шухевич

У той же час УПА вела бої і проти нацистів. У липні–листопаді 1943 р. повстанці провели 120 боїв, знищивши, за неповними даними, 4,5 тисяч солдатів і офіцерів противника. Втрати упівців становили 1,6 тис. бійців. Найвідоміший бій відбувся біля Загорівського монастиря на Волині, де 44 повстанці 8–12 вересня 1943 р. відби-

вали атаки переважаючих сил ворога з авіацією та артилерією. У бою загинули 29 вояків, 1 полонений був страчений. Німці втратили 540 убитими і 700 пораненими.

Дії нацистського окупаційного режиму, потреба у широкій підтримці населення спонукали ОУН(Б) до змін у своїй ідеології. **21–25 серпня 1943 р.** відбувся **Третій надзвичайний Великий збір ОУН(Б)**. Він виробив соціально-економічну платформу організації, яка передбачала безоплатну передачу землі селянам, свободу вибору форм господарювання. Проголошувалась рівність прав та обов'язків у майбутній Українській державі всіх громадян, що мешкають на її території, незалежно від їхньої національності. Вперше ОУН(Б) визнавала право на існування інших політичних течій і партій. Відбулась фактична відмова від гасла «Україна — для українців».

У листопаді 1943 р. ОУН(Б) організувала Конференцію поневолених народів. У ній взяло участь 39 делегатів від 13 національностей. На зібранні озвучили тезу, що визволити Україну від поневолення можна лише в союзі з іншими поневоленими народами і що необхідно враховувати інтереси національних меншин, які проживають в Україні. Було засуджено загарбницьку політику Москви та Берліна.

Листівка УПА

Руїни Загорівського монастиря

Документи розповідають

3 рішень III надзвичайного Великого збору ОУН (серпень 1943 р.)

Організація українських націоналістів бореться за те, щоб кожна нація жила вільним життям у своїй власній самостійній державі. ОУН проти того, щоб один народ, здійснюючи імперіалістичні цілі, «визволяв», «брав під охорону», «під опіку» інші народи... 10. а) За свободу друку, слова, думки, переконання, віри й світогляду. Проти офіційного накидання світоглядових доктрин і догм. 11. За рівність всіх громадян України, незалежно від їхньої національності...

► Які зміни були внесені до ідеології ОУН? Чим це було зумовлено?

3. Польський визвольний рух на західноукраїнських землях

Окупація і розчленування Польщі не зломали волю поляків до відродження власної держави. Уже з 1939 р. формується підпільний рух, який спрямовується польським емігрантським урядом з Лондона. З початком нападу Німеччини на СРСР у Східній Галичині та Волині почалось відновлення підпільної мережі, формування бойових підрозділів. Усе чоловіче населення вважалось керівниками підпілля мобілізованим до боротьби проти окупантів.

З листопада 1941 р. у Галичині й на Волині, як і на своїх корінних землях, поляки почали активно створювати **Армію Крайову (АК)**. Керівництво АК, подібно до еміграційного уряду, розглядало Волинь як частину «кресів всходніх», тобто польських східних територій, і неодноразово на міжнародному рівні заявляло про необхідність у повоєнний час відтворити Польську державу в межах 1939 р. Попервах стратегічним її завданням було накопичення сил і в сприятливий момент підняти загальм

Бійці Армії Крайової

нонаціональне повстання — план «Буря» («Бужа»). Перед підрозділами АК в Галичині й на Волині ставилось завдання не допустити передислокацію військ окупантів у центральні райони Польщі, де мав бути центр повстання. Проте реалії воєнних років внесли корективи у ці плани. Формування АК на «східних кресах» відбувалося вкрай складно і повільно, особливо бракувало зброї. Крім того, не всі поляки поділяли погляди емігрантського уряду «тримати рушницю при нозі». Одні виступали за негайні дії проти окупантів, інші дотримувалися прорадянських поглядів. Це призвело до формування загонів Армії Людової (АЛ) і Батальйонів хлопських. Загалом створення регулярних загонів АК завершилося до лютого 1942 р. Чисельність польських підрозділів у Східній Галичині й на Волині сягала 10–20 тисяч. У 1943–1944 рр. підрозділи АК втягнулись у збройне протистояння з УПА на Волині.

► На яких українських землях розгортався польський рух Опору?

4. Українсько-польське протистояння. Трагедія Волині

Волинську трагедію, її причини, події, наслідки ще продовжують вивчати як польські, так і українські історики. Жодна сторона не заперечує існування тривалого українсько-польського конфлікту ще з козацьких часів, який міцно засів у пам'яті багатьох поколінь; мали місце за давнини незабуті взаємні кривди, також почуття соціальної несправедливості. Не заперечують дослідники і те, що в національній політиці керівники II Речі Посполитої (1918–1939 рр.) допустили чимало помилок і завдали багато лиха українцям. У той же час, стимулювала польсько-український

конфлікт терористична та саботажницька діяльність УВО, а потім ОУН на окупованих Польщею українських землях у міжвоєнний період. А ідеологія «інтегрального націоналізму», якою послуговувалась ОУН, мала й антипольську спрямованість. Водночас самі собою ці причини навряд чи могли призвести до жорстокого міжнаціонального конфлікту, який супроводжувався етнічними чистками.

! Етнічні чистки — термін, який використовують для позначення системи насильницьких заходів, що передбачають виселення, знищення певної етнічної групи на певній території, котру інша етнічна група вважає «свою».

Умови для розгортання українсько-польського конфлікту були створені тими реаліями, в яких опинилися два народи в роки Другої світової війни. У цьому конфлікті були зацікавлені обидва тоталітарні режими — нацистський і радянський. Як говорив гауляйтер рейхскомісаріату «Україна» Е. Кох: *«Нам треба домогтися, щоб поляк при зустрічі з українцем хотів убити його, і щоб українець, побачивши поляка, теж хотів убити його. А якщо по дорозі вони вдвох уб'ють єврея — це ще краще»*. Радянська сторона у цьому зіткненні бачила можливість послаблення УПА й АК.

Існуючі документи дають змогу стверджувати, що польсько-українське кровопролиття розпочалося на Холмщині у 1942 р. Обидві сторони нищили національних активістів і звинувачували одна одну у співпраці з нацистами. Проводяться взаємні «відплатні акції», до яких втягуються поліцейські підрозділи, сформовані з українців або поляків. Кожен на своєму боці. Нацисти передають зброю польському населенню. Поступово це протистояння перекинулося на Волинь, а в конфлікт стали втягуватися УПА й АК, котрі розглядали ці терени як свою базу боротьби. Збройні загони починають нищити цілі села з мирним населенням. ОУН і УПА вважали виселення або знищення польського елементу на Волині і в Східній Галичині як усунення перешкоди українських прагнень до незалежності. АК винищення українського населення розглядала як ліквідацію ще одного противника й засіб ствердження польського права на ці землі. У 1944 р. протиборство поширилося на Східну Галичину та Холмщину. Серед українських і польських провідників були сили, які

Спалення села

прагнули не допустити або припинити криваву бійню, спробувавши вирішити проблему шляхом переговорів. ОУН навіть засуджувала українсько-польський конфлікт, видавши **27 жовтня 1943 р.** «Наказ № 1/43», яким заборонила антипольські дії. Але конфлікт не припинявся. Лише **1 вересня 1944 р.** ОУН офіційно відмовилася від антипольських акцій та

почала шукати порозуміння з АК з метою спільної боротьби проти радянських окупантів.

На сьогоднішній день ще остаточно не встановлено кількість жертв цього етнічного конфлікту. Дослідники називають цифри у десятки тисяч з обох боків.

Український народ, як і польський, мав повне право на свою незалежність, проте деякі варварські методи і засоби, що застосовувалися українцями проти польського населення, а поляками проти українців, не можуть бути виправдані.

Висновки

- Рух Опору в Україні в роки Другої світової війни увібрав боротьбу як проти нацистських окупантів, так і за створення Української держави. Комуністичний і націоналістичний партизанський та підпільний рухи наближали час перемоги. Однак вони залишалися на різних політичних позиціях, тому радянські війська й УПА перебували в стані відкритої війни, що розгорнулась у 1944 р. і тривала до середини 50-х років.
- У діяльності руху Опору 1943 р. відбулись значні зміни. Радянський партизанський рух став більш організованим і почав координувати свої дії з наступаючими військами. III надзвичайний Великий збір ОУН(Б) засвідчив відмову від концепції «інтегрального націоналізму» на користь демократичних принципів.
- У 1943 р. на Волині розгорілось українсько-польське збройне протистояння, яке стало трагедією для двох народів.

Запитання і завдання

1. Коли в Україні розпочався рух Опору проти нацистських загарбників? **2.** Які течії руху Опору сформувалися в Україні? Яка спільна мета об'єднувала всі течії руху Опору в Україні? **3.** До яких форм та методів боротьби вдавалися учасники руху Опору в Україні? **4.** Коли було створено Українську повстанську армію (УПА)? Які умови сприяли утворенню УПА? **5.** Які зміни в ідеології ОУН відбулися в роки війни? **6.** Обговоріть у групах. Який вплив радянський партизанський рух в Україні мав на події, що відбувалися на фронтах? **7.** Визначте передумови та причини, що призвели до трагедії на Волині. **8.** Проведіть дискусію за питанням: «Чим була зумовлена ворожнеча між різними течіями руху Опору в Україні? Як це впливало на хід боротьби з нацистськими окупантами?».

§ 38. Вигнання з України нацистських загарбників

За цим параграфом ви зможете:

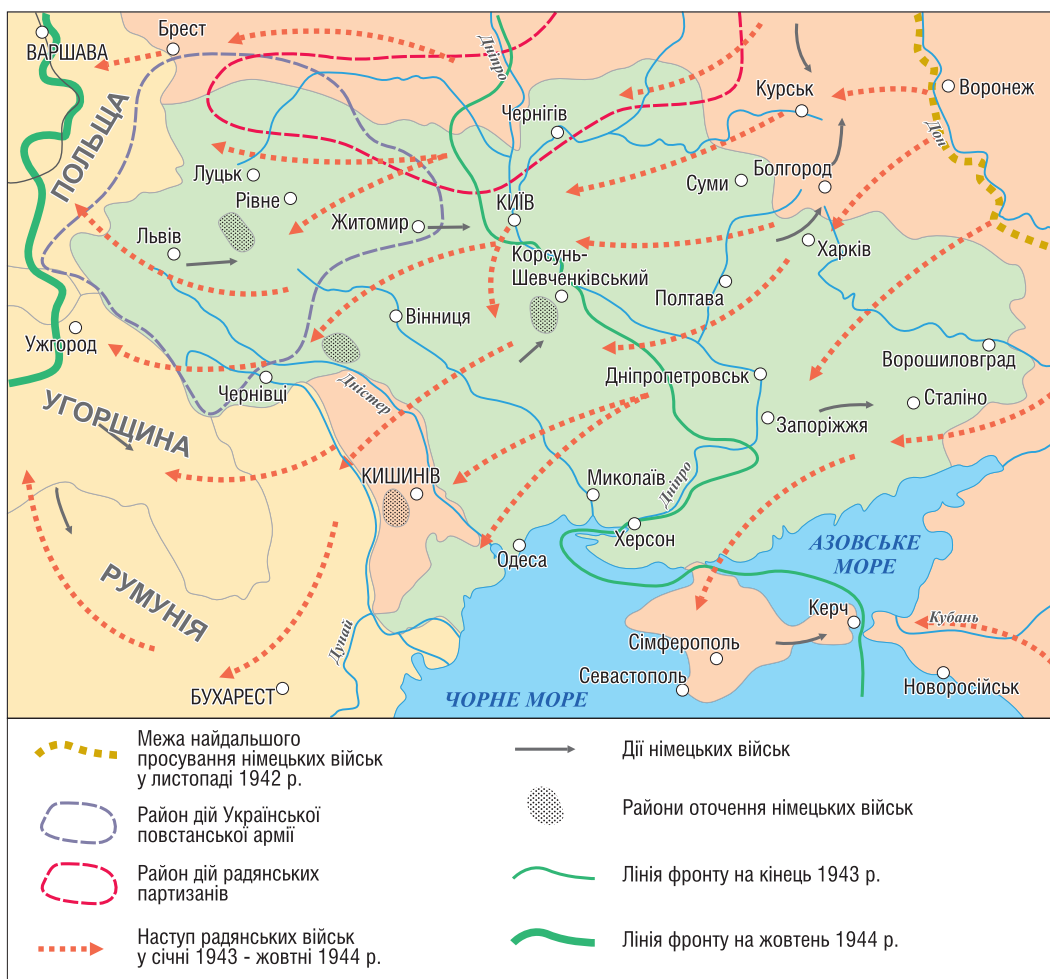
- розповідати про вигнання нацистських загарбників з території України;
- характеризувати найзначніші наступальні операції радянських військ;
- вказувати на наслідки бойових дій на території України.

Пригадайте:

1. Коли було окуповано Україну нацистськими загарбниками?
2. Яка битва стала переломною у бойових діях на радянсько-німецькому фронті?

1. Початок визволення України. Бої на Лівобережжі

Після розгрому гітлерівців у битві під Сталінградом почалося їх вигнання і з України. Першим населеним пунктом, очищеним наприкінці грудня 1942 р. від німецьких військ, було **село Півнівка** Міловського району Ворошиловградської (те-

пер Луганської) області. Війська Воронежського і Південно-Західного фронтів звільнили більшу частину Харківщини з м. Харків і частину Донбасу. Передові з'єднання радянських військ навіть підійшли до Дніпропетровська і Запоріжжя, таким чином просунувшись на 700 км у глиб окупованої території України. Однак у лютому 1943 р. німці завдали відчутних контрударів, унаслідок яких радянським військам довелося знову залишати територію України. 15 березня 1943 р. німецькі війська вдруге взяли Харків, а 18 березня — Белгород. Під контролем Червоної армії залишилися тільки північ Ворошиловградської області та східна частина Харківської. Внаслідок німецьких контрударів утворився Курський виступ, так звана Курська дуга, де з квітня до липня 1943 р. панувало відносно затишшя. Обидві сторони готувалися до рішучих боїв влітку 1943 р.

Курська битва розпочалася 5 липня 1943 р. Німецькі танкові з'єднання завдали могутніх ударів з півдня і півночі Курського виступу. Проте радянська оборона вистояла і наступ ворога було зупинено.

Першими пішли у наступ війська Західного, Брянського і Центрального фронтів, які здійснювали операцію «Кутузов». З 12 липня по 17 серпня 1943 р. їх передові частини ліквідували Орловський виступ і звільнили місто Орел.

У цей момент військам Південного та Південно-Західного фронтів було дано наказ про проведення Донбаської операції. Передбачалося прорвати Міуський рубіж і звільнити територію Донбасу. Проте наступ радянських військ 17–30 липня 1943 р. провалився.

3–23 серпня 1943 р. відбувся наступ Червоної армії на белгород-харківському напрямку (операція «Полководець Румянцев»). Війська Воронежського і Степового фронтів витіснили ворога з Курського виступу та оволоділи містами Белгород і Харків.

Коли розпочався контрнаступ радянських військ на Курській дузі, в ніч на 3 серпня 167 партизанських загонів на території Росії, Білорусі та України одночасно завдали удару по залізницях (операція «Рейкова війна»). У першу ж ніч було висаджено в повітря 42 тис. рейок, а згодом було завдано ударів по мостах і залізничних станціях.

Проте сучасні дослідники стверджують, що ця операція не мала для ворога катастрофічного характеру. У німців досить чітко спрацювали ремонтні бригади, які дуже швидко відновили рух транспорту.

Другу велику операцію під назвою «Концерт» партизани провели у вересні 1943 р., коли радянські війська підходили до Дніпра. Вона мала такі ж цілі і наслідки.

Загалом від дій партизанів у цей період вантажні перевезення ворога скоротилися лише на 5%.

Бої за Харків, 1943 р.

Звільнення Харкова стало завершенням 50-денної Курської битви. У ній радянська сторона втратила майже 900 тисяч осіб убитими та пораненими, понад 6000 танків. Німецькі втрати становили 500 тисяч осіб і трохи більше 1000 танків. Скориставшись непоправними втратами гітлерівців, вісім радянських фронтів чисельністю 4,5 млн осіб на лінії завдовжки 2000 км розсікаючими ударами розгорнули наступ до Дніпра.

13 серпня 1943 р. війська Південного і Південно-Західного фронтів розпочали другу Донбаську операцію. Цього разу вдалося подолати нацистську оборону. Паралельно війська Степового, Воронезького і Центрального фронтів розгорнули наступ на Лівобережжі.

Німецьке командування, тверезо оцінюючи свої можливості, вирішило перейти до оборони вздовж річок Дніпро і Молочна, утворивши оборонну лінію «Східний вал».

► Чому радянським військам довелося двічі звільняти Лівобережну Україну?

2. Битва за Дніпро. Визволення Києва

Відступаючи, німці прагнули перетворити Лівобережжя на пустелю. Рейхскомісар України Кох у розпорядженні представникам німецької адміністрації Лівобережжя вимагав знищувати все, що не можна було вивезти в тил: «...Противник повинен знайти дійсно повністю спалену і зруйновану країну...»

Лише стрімкий наступ радянських військ врятував Лівобережну Україну від повного знищення.

Шлях від Курська до Дніпра був оплачений втратою майже двох мільйонів радянських солдатів й офіцерів.

Плацдарм — місцевість, район, де підготовляється та розгортається військова операція. Територія, країна, яку використовує будь-яка держава для підготовки нападу на іншу державу.

Радянські війська за допомогою партизанів наприкінці вересня 1943 р. в дуже складних умовах форсували Дніпро й створили плацдарми на північ, а також на південь від Києва.

Співвідношення сил у битві за Дніпро

Назва	Німеччина	СРСР
Солдати	1240 тис.	2633 тис.
Танки	2100	2400
Гармати/міномети	12 600	51 200
Літаки	2100	2850

Увесь жовтень радянське командування вело підготовку до штурму Дніпра. Прагнути піднести бойовий дух військ, які з виходом в Україну поповнювалися здебільшого за рахунок місцевих жителів, ставка перейменувала Воронежський, Степовий, Південно-Західний і Південний фронти відповідно на Перший, Другий, Третій і Четвертий Українські фронти.

Штурм Дніпра супроводжувався надзвичайно великими, часто не виправданими жертвами. Десятки тисяч новобранців, так званих «**сірих піджаків**» (або «чорношитників») — неозброєних, ненавчених юнаків, наспіх мобілізованих у придніпровських областях України, були жертвами штурму (на Лівобережжі до лав радянської армії в 1943 р. мобілізували близько 1 млн осіб). Їхні тіла вкривали плацдарми на Правобережжі. Пояснювалося це тим, що в ставленні вищого радянського керівництва відчувалася недовіра жителів України. Вона нерідко переростала у мстивість, прагнення примусити жителів республіки «спокутувати кров'ю» своє перебування в окупації.

Спочатку вирішальний наступ передбачалося розпочати з Букринського плацдарму, але всі спроби вирватися на оперативний простір не мали успіху. Радянські війська втратили близько 250 тис. осіб. Тоді головний удар перенесли на **Лютізький плацдарм**.

Радянські кулеметники на Дніпрі

Форсування Дніпра, 1943 р.

Київ у листопаді 1943 р.

Сталін віддав наказ узяти столицю України до річниці жовтневого перевороту. Цей наказ було виконано. **6 листопада 1943 р.** Київ здобули.

Далі радянські війська просунулися на захід й оволоділи Житомиром, але утримати місто не змогли. Німецьке командування, отямившись від поразки й підтягнувши резерви, завдало могутніх контрударів, намагаючись повернути Київ. Але Червона армія відбила контрнаступ гітлерівців і підготувала умови для подальшого просування на Правобережжі.

► Який головний підсумок битви за Дніпро?

3. Вигнання нацистів з Правобережної та Південної України

Обидві воюючі сторони напрямком зосередження головних зусиль у зимовій кампанії 1944 р. визначили територію України. Станом на кінець 1943 р. тут були зосереджені найпотужніші угруповання військ. 1-й, 2-й, 3-й і 4-й Українські фронти налічували 2 406 тис. солдатів і офіцерів, 28 654 гармат та мінометів, 2015 танків і САУ, 2600 літаків; гітлерівські групи армій «Південь» та «А», що діяли в Україні, мали 1 760 тис. солдатів і офіцерів, 16 800 гармат та мінометів, 2200 танків і штурмових гармат, 1460 літаків.

У ході операції війська постійно підсилювалися за рахунок стратегічних резервів та перегрупувань бойових сил з інших напрямів і театрів воєнних дій.

На зламі 1943–1944 рр. командування Червоної армії розробило цілу низку великих наступальних операцій, спрямованих на розгром вермахту у Правобережній та Західній Україні. Планувалося завдати почергових могутніх ударів силами всіх чотирьох Українських фронтів і вийти на кордони Румунії, Польщі та Чехословаччини.

Початком великої битви стала **Житомирсько-Бердичівська операція**, що здійснювалася військами 1-го Українського фронту (командувач генерал М. Ватутін) з 24 грудня 1943 р. до 14 січня 1944 р., в результаті якої 31 грудня 1943 р. радянські війська вдруге зайняли місто Житомир і відтіснили ворога на захід. На початку січня 1944 р. командування Червоної армії несподівано для ворога повернуло ударні частини на південь, які захопили велику станцію Жмеринка й створили загрозу оточення значних сил гітлерівців у районі Білої Церкви, Фастова і Черкас. Щоб не допустити оточення, ворог 11–12 січня 1944 р. завдав потужного

Наступ під час Житомирсько-Бердичівської операції

контрудару по наступаючих радянських військах із застосуванням значних танкових сил. Унаслідок цього противнику вдалося витіснити червоноармійців зі Жмеринки. Фронт стабілізувався.

Тим часом з 5 по 16 січня 1944 р. війська 2-го Українського фронту (командувач генерал І. Конєв) провели потужний наступ із Кременчуцького плацдарму в напрямку

на Кіровоград (сьогодні Кропивницький), який увійшов в історію під назвою **Кіровоградської операції**. 8 січня 1944 р., прагнучи уникнути оточення, вермахт відступив з міста.

24 січня — 17 лютого 1944 р. силами 1-го й 2-го Українських фронтів було здійснено **Корсунь-Шевченківську наступальну операцію**. Радянські фронти завдали флангових ударів і 29 січня 1944 р., з'єднавшись біля Звенигородки, оточили 80-тисячне угруповання ворога. Навчечне сумним досвідом Сталінградської битви, гітлерівське командування стало негайно вживати заходів на порятунок оточених. Вийти з «котла» вдалося 7 тисячам осіб. В ході Корсунь-Шевченківської операції вермахт втратив близько 90 тисяч убитими і 18 тисяч полоненими. Через великі втрати цю операцію часто називають **«Сталінградом на Дніпрі»**.

Майже одночасно з початком Корсунь-Шевченківської операції в наступ перейшло північне (праве) крило 1-го Українського фронту, розгорнувши **Луцько-Рівненську наступальну операцію**, що тривала з 27 січня до 11 лютого 1944 р. Радянська армія просунулася на 200–250 км, зайняла важливі комунікаційні вузли — Сарни, Рівне, Здолбунів, Шепетівку.

З метою очистити від гітлерівців економічно важливі райони Кривого Рогу та Нікополя командування Червоної армії розробило **Нікопольсько-Криворізьку наступальну операцію**, що тривала з 30 січня до 29 лютого 1944 р.

Унаслідок зимової кампанії радянські війська захопили територію сучасних Київської, Черкаської, Житомирської, Рівненської, Дніпропетровської, Запорізької областей, окремі райони Миколаївської, Вінницької, Хмельницької, Волинської областей. Було заблоковане угруповання німецько-румунських військ у Криму.

4 березня 1944 р. новий командувач 1-го Українського фронту Г. Жуков віддав наказ про початок **Проскурівсько-Чернівецької наступальної операції** (4 березня — 17 квітня 1944 р.).

26 березня 1944 р. 4-та радянська танкова армія прорвалася до Кам'янця-Подільського з півночі й оволоділа містом. Спроба червоноармійців на плечах відступаючих німецьких військ увірватися на Прикарпаття була зупинена могутнім контрударом ворога. 17 квітня 1944 р. радянські частини

Розбиті німецькі танки, січень 1943 р.

Підбитий радянський танк у зруйнованому Тернополі, 1944 р.

Радянські війська в Одесі, 1944 р.

*Радянські солдати радіють
визволенню Севастополя*

*Родина кримських татар перед
посадкою у вагони*

зупинилися в передгір'ї Карпат. У ході Проскурівсько-Чернівецької операції Червона армія зуміла «розрізати» німецьку групу армій «Південь» на дві частини (переформовані згодом у дві групи армій — «Південна Україна» та «Північна Україна»). Радянські війська оволоділи такими важливими містами, як Вінниця, Жмеринка, Проскурів (нині Хмельницький), Тернопіль, Кам'янець-Подільський, Чернівці, Хотин. Найбільш жорстокі бої ішли за Тернопіль. Місто було вщент зруйноване.

У ході **Умансько-Ботошанської операції** 5–26 березня потужних ударів було завдано по німецьких арміях у південній частині України. Червоноармійці послідовно форсували три великі річки — Південний Буг, Дністер і Прут, відкинувши вермахт із території Українського Поділля та Молдавії. 10 березня німецькі війська залишили Умань.

15 березня 1944 р. радянські частини переправилися через Південний Буг на фронті 100 км, перерізали залізницю Жмеринка–Одеса й захопили залізничний вузол Вапнярку, а 26 березня 1944 р. вперше вийшли на кордон СРСР з Румунією і підступили до міста Ботошани.

Одночасно війська 3-го Українського фронту провели ще дві операції — Березнеговато-Снігирівську (6–18 березня 1944 р.) й Одеську (26 березня–14 квітня 1944 р.). До 17 квітня 1944 р. війська 3-го Українського фронту досягли Дністра в його нижній течії та перейшли до оборони.

8 квітня 1944 р. частини 4-го Українського фронту почали здійснення **Кримської операції**. 9 травня 1944 р. *Севастополь* було відбито. **12 травня 1944 р. завершено розгром німецьких і румунських**

військ у Криму. У ході боїв на півострові німці та румуни втратили 100 тисяч осіб убитими, пораненими і полоненими, а також величезну кількість військового спорядження.

Радість населення Криму, вигнання від нацистських окупантів, була затьмарена ще одним злочином сталінізму. Усе кримськотатарське населення звинувачували в співробітництві з окупантами, і за рішенням ДКО від **11 травня 1944 р.** його виселили в Узбецьку РСР та інші райони СРСР. 2 червня таке саме рішення ухвалили стосовно болгар, греків, вірмен (операція «Хвиля»). Загалом з південних регіонів України та Криму було виселено 238,5 тис. кримських татар, половина з яких загинули в дорозі, 14,7 тис. греків, 8,5 тис. вірмен, 12,4 тис. болгар. Ці дії кремлівських можновладців стали ще одним їхнім злочином, який був **геноцидом кримськотатарського та інших народів півострова.**

До кінця весни 1944 р. з українських земель під контролем вермахту і його союзників залишилися тільки незначні території Волині та Волинського Полісся на захід від Луцька і Ковеля, більша частина Галичини, частина Буковини та все Закарпаття.

Видима легкість, із якою Червона армія громила німців та їхніх сателітів на території України взимку–навесні 1944 р., насправді коштувала радянським військам колосальних втрат і напруги всіх сил.

Документи розповідають

Постанова ДКО № 5859-сс від 11 травня 1944 року. Москва, Кремль Про кримських татар

У період Вітчизняної війни багато кримських татар зрадили Батьківщину, дезертували з частин Червоної Армії, які обороняли Крим, і переходили на бік ворога, вступали у сформовані німцями добровольчі татарські військові частини, які боролися проти Червоної Армії; в період окупації Криму німецько-фашистськими військами, беручи участь в німецьких каральних загонах, кримські татари особливо вирізнялися своїми звірячими розправами щодо радянських партизанів, а також допомагали німецьким окупантам у справі організації насильницького вивезення радянських громадян в німецьке рабство і масового винищення радянських людей.

З огляду на Вищевикладене, Державний Комітет Оборони постановляє:

1. Всіх татар виселити з території Криму і поселити їх на постійне проживання як спецпоселенців у районах Узбецької РСР. Виселення покласти на НКВС СРСР. Зобов'язати НКВС СРСР (т. Берія) виселення кримських татар закінчити до 1 червня 1944 р.

1. У чому звинувачувала сталінська влада кримських татар?
2. Чи можлива колективна відповідальність народу за протидію Червоній армії окремими її представниками?
3. Які основні права людини порушила сталінська влада, здійснивши депортацію кримських татар?

4. Завершення вигнання нацистських окупантів з України

У червні 1944 р. основні наступальні операції радянська армія перенесла на Прибалтійську та Білоруську ділянки Східного фронту. Однак уже в липні активні бойові дії були знову розгорнуті в Україні. 13 липня — 29 серпня 1944 р. на території Галичини силами 1-го Українського фронту (новий командувач — маршал І. Конєв) було здійснено масштабну **Львівсько-Сандомирську наступальну операцію** проти німецької групи армій «*Північна Україна*». Нацистське командування очікувало літній наступ радянських військ на цій ділянці фронту, тому тут підготували три потужні оборонні рубежі.

Вістря радянського наступу було націлене на 13-й німецький корпус, який розташовувався в районі містечка **Броди**. В складі корпусу воювала 14-а гренадерська дивізія ваффен-СС «Галичина». Власне, саме на ділянку фронту, яку втримувало

Вояки дивізії ваффен-СС «Галичина»

це формування, спрямували головний удар Червоної армії. 16 липня 1944 р. радянським військам вдалося прорвати фронт. У районі Бродів було оточено 7 німецьких дивізій, зокрема й СС «Галичину». До 22 липня 1944 р. більшість оточених частин розбили. Близько 5 тисяч вояків «Галичини», щоб уникнути радянського полону, влилися до складу загонів УПА, котрі діяли в цьому районі.

Особливо сильний деморалізуючий вплив на німецькі з'єднання мав замах на Гітлера 20 липня 1944 р. Цілі частини

почали покидати фронт і самовільно відходити на захід. У німецькій обороні почався хаос. 27 липня 1944 р. радянські війська увійшли у Львів, а 29 липня 1944 р. перетнули Віслу, захопивши в районі Сандомира плацдарм на західному березі найбільшої польської річки.

Наприкінці липня 1944 р. війська 1-го Українського фронту перейшли в наступ на території Волині, вигнали німців із західної частини Волинської області, форсували Західний Буг і 24 липня взяли польське місто Люблін.

У той час як завершувався розгром групи військ «*Північна Україна*», сили 2-го та 3-го Українських фронтів у результаті **Яссько-Кишинівської операції** (20–29 серпня 1944 р.) розбили групу армій «*Південна Україна*». Радянські війська завершили вигнання ворога з Півдня України, Молдавії та вступили на територію Румунії.

Мітинг після вступу радянських військ до Львова, 1944 р.

На початку серпня 1944 р. армії 4-го Українського фронту розгорнули наступ у напрямку Карпат, поступово «вичавлюючи» вермахт із Прикарпаття. З метою виходу на Закарпаття радянський генштаб розробив сміливу, але дуже складну **Східно-Карпатську наступальну операцію**. Вона тривала з 8 вересня до 28 жовтня 1944 р. Найжорстокіші бої розгорнулися в районі Дуклянського перевалу в західній частині Лемківщини. Хоча 6 жовтня 1944 р. оборону противника на перевалі було прорвано, війська 1-го Українського фронту так і не змогли досягнути району діяльності словацьких партизанів, а тому 28 жовтня 1944 р. змушені були перейти до оборони.

Радянські війська в Карпатах, 1944 р.

Тим часом радянські частини, що наступали з території Румунії, прорвали угорську оборону в районі Дебрецена і створили загрозу оточення закарпатському угрупованню угорських армій. Це змусило союзника Гітлера відвести війська на Придунайську рівнину. Відхід угорських армій дав можливість військам 4-го Українського фронту перетнути головний Карпатський хребет. **28 жовтня 1944 р.** з'єднання 4-го та 1-го Українських фронтів остаточно витіснили угорські та німецькі частини з **території сучасної України**. В ході Східно-Карпатської наступальної операції Червона армія втратила 126 тисяч осіб, Чехословацький корпус (80% вихідців із Закарпаття) — близько 6 тисяч. Однак, незважаючи на болючі втрати, радянським військам удалося завершити вигнання німців і їхніх союзників з території України, вивести з війни сателітів Німеччини Румунію та Болгарію, зайняти частину Угорщини, закріпитися в Південній Польщі та Північній Словаччині.

Таким чином, упродовж 1943–1944 рр. Червона армія витіснила німецький вермахт з території сучасної України. Зробила це велетенськими втратами — понад 3 мільйони червоноармійців полягли тут у боях. Терор, застосований гітлерівцями на окупованих землях, тільки посилював завзяття в рядах радянської армії, надія на поліпшення життя після війни змушувала червоноармійців жертвовно воювати, тотальний контроль за армією з боку сталінських спецслужб не дозволяв навіть подумати про можливість висловити незгоду з діями командирів. У 1943–1944 рр. в боях за Україну брали участь війська 6-ти радянських фронтів (1, 2, 3, 4-го Українських; 1 і 2-го Білоруських), а також кораблі Чорноморського флоту. Під час проведення наступальних операцій кожного дня активних боїв на території України гинули до 60 тисяч бійців і командирів Червоної армії, 60–70% з яких були вихідцями з України. Після завершення боїв на українських землях щонайменше мільйон мобілізованих в Україні солдатів загинули в Європі. Сьогодні встановлено, що з території України від лютого 1943 до жовтня 1944 р. було призвано 3 млн 692 тис. 454 особи,

але мобілізація тривала і наприкінці 1944 і в 1945 рр. Учені припускають, що до завершення війни з території України було відмобілізовано ще 350–400 тисяч осіб, тобто загальна кількість забраних до лав Червоної армії мешканців України в 1943–1945 рр. становить 4–4,1 млн осіб.

Безпосередньо для звільнення української землі з січня 1943 до жовтня 1944 р. провели 11 стратегічних і 28 фронтових операцій. 680 діб тривала безпрецедентна битва за Україну. Під час цих боїв утрати радянської армії становили 3 млн 83 тис., загальні — перевищили 6 млн 683 тис. особового складу.

- Унаслідок яких операцій було вигнано нацистів з території України?

Висновки

- Починаючи з 1943 р., вагомим чинником планування наступальних операцій та дій вищого радянського керівництва стають задуми на майбутнє переоблаштування Європи. Тому більшість наступальних операцій радянських військ у 1944–1945 рр. були продиктовані не воєнними потребами, а політичними міркуваннями кремлівських зверхників. Й. Сталін аж до літа 1944 р. гнав радянські дивізії в наступ виключно на території України, бажаючи вийти якнайшвидше до Балкан — одвічної мети російської імперіалістичної експансії.
- 8 жовтня 1944 р. окупанти залишили останній населений пункт на території довоєнної України — станцію Лавочне Дрогобицької області. **28 жовтня** війська 4-го Українського фронту звільнили залізничну станцію Чоп на території Закарпаття, і цей день став **датою остаточного визволення всієї України**.

Запитання і завдання

1. Перемога в якій битві дала змогу радянським військам розпочати визволення України від нацистських загарбників?
2. Як відбувалося звільнення Лівобережної України та Донбасу?
3. Як називалася оборонна лінія, котру створили нацисти вздовж правого берега Дніпра?
4. Коли було звільнено Київ від німецьких загарбників?
5. Яку битву на території України назвали «Другий Сталінград»?
6. Складіть перелік бойових операцій радянських військ із звільнення України.
7. Які народи були виселені з території Криму у 1944 р.?
8. Обговоріть у групах. Як проявився тоталітарний характер радянського режиму під час битви за Дніпро?
9. Яка дата вважається Днем визволення України? Якою була ціна визволення України від нацистських загарбників?

§ 39. Україна на завершальному етапі війни. Радість і смуток перемоги

За цим параграфом ви зможете:

- характеризувати роль України на завершальному етапі Другої світової війни;
- визначати зміст боротьби ОУН і УПА у 1944–1945 рр.;
- вказувати на наслідки Другої світової війни для України.

Пригадайте:

1. Коли завершилось вигнання нацистських загарбників з України?
2. Які течії руху Опору існували в Україні?

1. Участь Українських фронтів у визволенні від нацизму країн Європи

Після вигнання ворога з української землі бойові дії перемістилися на територію *Центральної та Південно-Східної Європи*.

1-й, 2-й, 3-й, 4-й Українські фронти взяли участь у звільненні від нацистського ярма народів *Румунії, Угорщини, Болгарії, Югославії, Австрії, Чехословаччини*.

Так, наприкінці жовтня 1944 р. війська 2 і 3-го Українських фронтів розпочали **Будапештську операцію** з метою виведення з війни Угорщини. Операція тривала до лютого 1945 р. і супроводжувалася великими втратами. Навесні 1945 р. Другий Український фронт брав участь у визволенні Чехословаччини й Австрії.

У вересні 1944 р. армії 3-го Українського фронту взяли участь у визволенні Болгарії. Наприкінці вересня 1944 р. його підрозділи вийшли на болгарсько-югославський кордон. 20 жовтня було звільнено Белград. Після того війська 3-го Українського фронту були залучені до Будапештської операції, провадили тяжкі бої в районі озера Балатон, а по-

Символ пам'яті про загиблих на війні

Очолював групу солдатів, яким поставили завдання підняти Прапор Перемоги у Берліні над рейхстагом, лейтенант Олексій Прокопович Берест. П'ятеро бійців, серед яких були лейтенант Єгоров і сержант Кантарія, що стали всесвітньо відомими за цей вчинок, отримали звання Героя Радянського Союзу. Однак серед нагороджених лейтенанта Береста не було. У 1953 р. його безвинно засудили; відбував покарання у пермських таборах. У 1970 р. Олексій Берест загинув, рятуючи дитину з-під коліс потяга. Лише у 2004 р. йому посмертно надали звання Героя України.

Прапор Перемоги над рейхстагом

тім розгорнули наступ на віденському напрямку і 13 квітня 1945 р. увійшли в австрійську столицю.

Тим часом війська 1-го Українського фронту визволяли від гітлерівських загарбників польські землі (Вісло-Одерська, Силезька операції), а в квітні–травні 1945 р. разом з 1-м і 2-м Білоруськими фронтами штурмували Берлін, провели Празьку операцію, в ході якої був завершений розгром нацистської Німеччини. 8 травня 1945 р. III рейх капітулював, а **9 травня** у СРСР оголосили Днем Перемоги. 8–9 травня відзначаються в Україні як День пам'яті та примирення і День Перемоги над нацизмом.

Коли війна у Європі вже закінчилася, частина військ 2-го Українського фронту була перекинута на Далекий Схід і взяла участь у розгромі Квантунської армії милітаристської Японії. **2 вересня 1945 р.** молодий генерал-майор К. Дерев'янка від імені СРСР підписав на борту лінкора «Міссурі» документ про капітуляцію Японії. Друга світова війна завершилася.

► У визволенні яких країн і народів взяли участь українці в складі Червоної армії?

2. Повернення радянської влади

На визволених від нацистів територіях почали відновлювати свою діяльність органи радянської влади. Звичайно, українське населення, що страждало під ярмом нацистського «нового порядку», з радістю зустрічало радянську армію.

Люди сподівалися передусім на реформування колгоспного ладу та демократизацію суспільства. Але ці очікування були марними.

На території України оперативно відновлювався жорсткий громадський порядок, ліквідовувалося безробіття, створювались мінімальні умови для виживання місцевого населення. У повному обсязі відновили свою діяльність і карально-репресивні органи. З визволенням республіки гостро постала проблема відбудови народного господарства. Адже чи не найбільших руйнувань у війні зазнала саме Україна.

Створивши на сході Радянського Союзу металургійну та машинобудівну базу, головним чином за рахунок евакуйованих з України підприємств, Кремль не поспішав проводити реевакуацію промислового потенціалу республіки, а з часом визнав її недоцільною. Незважаючи на те, що збитки, завдані Україні німецькою окупацією, становили понад 40% загальних втрат СРСР, республіці були виділені кошти, які покривали ці збитки лише на 6,2%.

Після звільнення Києва, 1943 р.

Ситуація в зруйнованому господарстві України ускладнювалася тим, що не вистачало робочої сили, насамперед кваліфікованих спеціалістів. Основним трудовим ресурсом стали жінки й підлітки. Завдяки їхній виснажливій праці до середини 1944 р. в Україні відновили свою роботу 2 376 підприємств, було відбудовано частину шахт і до кінця року видобуто понад 17 млн тонн вугілля.

Але навіть у цих складних умовах люди не втрачали оптимізму й докладали всіх зусиль для переможного завершення війни.

У зв'язку із переходом бойових дій за кордон радянська влада 1944 р. ухвалила рішення про повернення своїх громадян. Керував цим процесом апарат Уповноваженого Раднаркому СРСР у справах репатрійованих на чолі з генералом П. Голиковим. З серпня по грудень 1945 р. через репатріаційну мережу пройшло 1 млн 334 тис. осіб, і з них 1 млн 129 тис. — цивільного населення. Всього до 1950 р. в Україну повернулося 1 млн 850 тис. колишніх «остарбайтерів». Близько 200 тис. чоловіків і жінок залишилися на Заході.

Нелегко було колишнім військовополоненим. Розпорядженням Сталіна у розташуванні 1-го та 4-го Українських і 1-го та 2-го Білоруських фронтів створили 100 «фільтраційних таборів» для перевірки цих осіб на благонадійність. Перше запитання було: «Чому не застрелився, щоб не потрапити в полон?». Через такі «фільтри» пропустили 1 млн 834 тис. полонених, серед них не менш як третина — українців. Ті, хто не пройшли перевірки, у примусовому порядку відправлялися у табори ГУЛАГу, де працювали на важких фізичних роботах. Таких налічувалося майже 300 тис. осіб.

Повернення на батьківщину

Репатріація — повернення на Батьківщину військовополонених, переміщених осіб, біженців, емігрантів.

3. Рух Опору на завершальному етапі війни

На завершальному етапі визволення України основною метою діяльності радянських партизанських з'єднань було сприяння радянській армії у вигнанні нацистів з України, а також роз'яснювально-агітаційна робота.

Партизанські загони взяли активну участь у звільненні 47 міст, серед них Рівне, Луцьк, Умань тощо. Тривали рейди партизанів по глибоких тилах ворога, наприклад Львівсько-Варшавський рейд 1-ої Української партизанської дивізії з'єднання Ковпака під командуванням П. Вершигори. У міру зменшення зони окупації Український штаб партизанського руху розформовував частину партизанських загонів і приєднував їх, як правило, до підрозділів НКВС, що вели активну боротьбу проти УПА.

Антинацистська боротьба на території України справила чималий вплив на активізацію опору в західноєвропейських країнах. До нього включалися українці, які тікали з концтаборів. Вони ставали активними учасниками руху Опору: у Польщі, Югославії, Греції, Франції, Італії.

На початок 1944 р. УПА налічувала 50 власне українських куренів і 15 куренів, до складу яких входили представники інших народів. У них числилося 80 тис. українців і 20 тис. представників інших національностей.

Тільки-но радянські війська ступили на Правобережжя, командування УПА ухвалило рішення про передислокацію основних своїх частин у райони, які найбільш придатні для боротьби (Карпати та Волинь), і розпуск небоєздатних формувань. Унаслідок вжитих заходів чисельність УПА скоротилась майже наполовину. З наближенням Червоної армії до районів, контрольованих УПА, вона практично припиняє воєнні дії проти німецьких військ.

У складі французького руху Опору існували три окремі українські формування: курінь ім. Богуна, курінь ім. Т. Шевченка та відділ поручника Круковського, що утворилися з відділів українців, які воювали в рядах німецької армії та перейшли на бік партизанів. Крім того, у складі французького руху Опору боровся чимало українців-військовополонених, що втекли з концентраційних таборів. Одним з таких бійців був колишній лейтенант Червоної армії Василь Порик, який створив і очолив партизанський загін. Загинув у бою і був посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу, став визнаним національним героєм Франції.

У червні 1944 р. з ініціативи ОУН(Б) було засновано **Українську головну визвольну раду (УГВР)** — орган керівництва повстанським рухом. Вона складалася з 25 осіб, 10 з яких були членами ОУН(Б). Виконавчим органом УГВР був Генеральний Секретаріат, головою якого обрали Р. Шухевича. Президентом УГВР став **Кирило Осмак**.

Кирило Осмак

Незважаючи на нищівні поразки в ході наступальних операцій радянських військ на території України, нацисти не змінили свого негативного ставлення до її самостійності. У лютому 1944 р. був заарештований А. Мельник, а в травні стратили одного із керівників підпілля ОУН(М) Олега Кандибу (Ольжича). Проте у вересні 1944 р. після втрати території України німці звільнили з концтаборів лідерів ОУН С. Бандеру, Я. Стецька, А. Мельника та інших, сподіваючись, що їхня боротьба проти радянської влади в Україні дасть змогу полегшити становище нацистських військ на фронтах. Лідери ОУН категорично відмовилися йти на співробітництво з гітлерівською Німеччиною. Водночас УПА не заперечувала можливості поповнити свій збройний потенціал за рахунок німецької армії та їхніх союзників, зокрема угорців.

Після звільнення С. Бандери з концтабору 5 жовтня 1944 р. з ним зустрівся німецький генерал Бергер, який мав донести до українського провідника інформацію, що Німеччина змінює свою політику щодо УПА і пропонує співробітництво. Але Бандера відмовився від пропозиції. У звіті про зустріч Бергер зазначав: «Бандера — це незручний, упертий і фанатичний слов'янин. Своїй ідеї він відданий до останнього. На даному етапі надзвичайно цінний для нас, опісля небезпечний. Ненавидить як росіян, так і німців».

Починаючи з січня 1944 р., розгорілися бої УПА з радянською армією. Поштовхом до широкомасштабних акцій проти УПА стало смертельне поранення командувача 1-го Українського фронту генерала М. Ватутіна, який потрапив у засідку повстанців на схід від Рівного.

Воїни УПА

За період з лютого 1944 р. до 1 січня 1946 р. радянськими військами та військами НКВС (згідно зі звітом наркома НКВС УРСР Т. Строкача) проти УПА було проведено 39 773 операції, вбито 110 785 осіб, заарештовано 15 969 повстанців і 8370 членів ОУН; 50 058 учасників УПА з'явилися з повинною; виявлено 160 тисяч дезертирів і тих, що ховалися від призову до радянської армії.

Боротьба радянської влади з УПА

Період, дата	Зміст
I. Грудень 1944 — червень 1945 рр.	Три широкомасштабні антиповстанські операції із залученням великої кількості регулярних військ, військ НКВС, бійців партизанських загонів, каральних загонів (понад 200 тис. з важким озброєнням і авіацією). 40 тис. малих операцій.
II. 1946 р.	«Велика блокада». Для проведення операції залучалось понад 60 тис. бійців армії та НКВС.
III. 1947–1950-ті рр.	Систематичні операції на знищення та витіснення за межі УРСР боївків УПА.

Крім бойових операцій, застосовувалися й інші методи боротьби з повстанцями:

- облави та арешти тих, хто підозрювався у співробітництві з повстанцями;
- арешт і депортація у східні райони СРСР підозрюваних у зв'язках з повстанцями, членів їхніх сімей та близьких;
- проведення масових мобілізацій до лав радянської армії, що підривало соціальну базу повстанського руху;
- агітація, пропаганда, ідеологічний тиск на мирне населення;
- дії переодягнених у повстанців спецзагонів НКВС, які влаштовували терор щодо місцевого населення;
- здійснення політики радянзації;
- проголошення амністій учасникам повстанського руху. Перша була проголошена у травні 1945 р. Нею скори-

Антирадянська листівка УПА

сталися 41 тис. повстанців, дезертирів і тих, хто ховався від призову до Червоної армії. Також амністували 17 тис. осіб, яких раніше було заарештовано. До 1949 р. проголосили ще чотири амністії, але вони вже не мали таких наслідків.

У період 1944–1946 рр. УПА діяла досить великими з'єднаннями, створювала визволені райони, у яких намагалася налагодити систему влади, здійснювала пропагандистські рейди на території, не охоплені боротьбою, і в сусідні країни. Але після каральних акцій НКВС і Червоної армії УПА переходить до боротьби невеликими загонами, головна мета яких — перешкодити утвердженню радянської влади.

Документи розповідають

З доповідної записки військового прокурора військ МВС Українського округу Г. Кошарського секретарю ЦК КПУ М. Хрущову «Про факти brutального порушення радянської законності в діяльності т. зв. спецгруп МДБ»

МДБ УРСР та його управління у західних областях з метою виявлення ворожого, українсько-націоналістичного підпілля широко використовують так звані спецгрупи, що діють під виглядом бандитів «УПА»... Однак, як свідчать факти, грубо-провокаційна і нерозумна робота ряду спецгруп та допущені їх учасниками свавілля й насильство над місцевим населенням не тільки не полегшують боротьбу з бандитизмом, а, навпаки, ускладнюють її, підривають авторитет радянської законності й незаперечно завдають шкоди справі соціалістичного будівництва у західних областях України.

- Використовуючи поданий документ, з'ясуйте суть радянського режиму та методів його утвердження.

4. Місце України в Другій світовій війні. Героїзм українців

Україна зробила гідний внесок у розгром Німеччини та її союзників. Тому Свято Перемоги у війні це також свято її народу. Це — День загальнонаціональної гордості, а разом з тим — загальнонаціональної скорботи. Гордість за великий історичний подвиг, скорбота за втраченими долями, за нездійсненими надіями.

Для українських земель, що входили до складу Польщі, та українців Друга світова війна почалася вже 1 вересня 1939 р. У складі польської армії, що чинила опір загарбникам, загинули близько 10 тис. українців.

Розстріл партизанів

Після нападу 22 червня 1941 р. Німеччини на СРСР Україна перетворилася на один із найважливіших театрів бойових дій між військами III рейху та його союзників і радянською армією. Саме відчайдушний опір Червоної армії на території України в 1941 р. призвів до фактичного зриву планів «блискавичної війни» Німеччини проти СРСР. Хоча терени України 22 липня 1942 р. були повні-

стю окуповані ворогом, українці продовжували битись у лавах радянської армії, в партизанських загонах і підпіллі, працювали на військовому виробництві в тилу.

Україна повною мірою дізналася, що таке нацистський «новий порядок». Мільйони мешканців республіки стали його жертвами: хто загинув або був вивезений на примусові роботи, хто залишився в живих, але сповна переніс жахи окупації. Жертвами «нового порядку» стали близько 4 млн мирних громадян України.

Боротьба за визволення України мала загальнонародний характер. Український народ боровся за існування себе як етносу, за збереження України як своєї Батьківщини.

У лавах радянських збройних сил воювали понад 7 млн українців. Кожен другий з них загинув на фронті, кожен другий з тих, хто залишився живим, став на все життя інвалідом. Українці становили в Червоній армії другу за чисельністю національну групу. Серед вищих офіцерів, зокрема командувачів фронтів та армій, було чимало українців. Найвідоміші з них — А. Єременко, С. Тимошенко, Р. Малиновський, М. Ватутін, І. Черняхівський, П. Рибалко, К. Москаленко, П. Жмаченко, С. Руденко, І. Кириченко та ін.

Ратний подвиг багатьох українців на всіх фронтах радянсько-німецької війни відзначений найвищими нагородами. Серед них — 2072 удостоєні звання Героя Радянського Союзу, 32 українці — двічі. А льотчик-винищувач Іван Кожедуб став тричі Героєм.

Чималий внесок у перемогу над ворогом зробили бійці УПА (через лави котрої пройшло близько 500 тис. осіб). Вони боролись за незалежність своєї Батьківщини і не хотіли миритися з пануванням на її території тоталітарних режимів.

Також кількасот тисяч українців воювали в арміях антигітлерівської коаліції (США, Канади, Франції, Польщі, Чехословаччини та ін.). Деякі українці стали національними героями держав, за свободу яких їм довелося боротися.

Перемогу над гітлерівською Німеччиною українці наближали також своєю героїчною працею в радянському тилу: на заводах, у копальнях, колгоспах, лабораторіях, навчальних закладах тощо.

5. Ціна перемоги

Ціна перемоги виявилась занадто високою. Чому вона була саме такою? З одного боку, це був наслідок жорстокої окупаційної політики, безжального знищення мирного населення. З іншого, був наслідок панування сталінської системи, яка не цінувала людського життя. Перемога будь-якою ціною. Завалити ворога трупами своїх солдатів. Як писав у своєму щоденнику О. Довженко: *«В урочистій грізній промові Жукова не було ні паузи, ні траурного маршу, ні мовчання... наче ці 30, якщо не 40 мільйонів жертв і героїв, не жили... Перед великою їхньою пам'яттю, перед кров'ю і муками не встала площа на коліна, не задумалась, не вдихнула, не зняла шапок (літо 1945 р.)»*.

 Документи розповідають**1) Офіційні радянські дані про втрати в Україні за роки війни, підготовлені у 1945 р.**

На території УРСР німецько-фашистські загарбники:

а) знищили і замучили 4 496 547 радянських громадян, у тому числі 3 178 084 мирних жителів — чоловіків, жінок, дітей, і 1 318 463 військовополонених, 2 023 112 радянських громадян вивезли в німецьке рабство;

б) зруйнували і спалили 714 міст і робітничих містечок, більше 28 тис. сіл (459 сіл було знищено разом з їх мешканцями), спалили і зруйнували більше 2 млн будівель, більше 540 тис. надвірних будівель, залишили без житла понад 10 млн осіб.

...зруйнували 16 150 промислових підприємств, на яких було зайнято близько 2,3 млн робітників; знищили чи вивезли 127,8 тис. електромоторів, 81,6 тис. металоріжучих верстатів, зруйнували 29,8 тис. км залізничних колій, у тому числі 28,7 тис. км колій магістральних залізниць, 1916 будівель залізничних станцій, 14 тис. поштово-телеграфних закладів, знищили 18 тис. лікувальних закладів, 32 930 шкіл, технікумів, вищих навчальних закладів та науково-дослідних інститутів, 19,2 тис. бібліотек.

...завдали майнових збитків громадянам і народному господарству УРСР на суму 285 млрд крб у державних цінах 1941 р.

► Чим були зумовлені такі значні матеріальні й людські втрати?

6. Культура в роки війни

Війна стала великим випробуванням для української науки й культури. Вона руйнувала історичне надбання українського народу, завдавала великої шкоди історичним пам'яткам, освіті, науці, мистецтву тощо.

Обставини воєнного часу змусили евакуювати школи України в східні райони СРСР, де в місцях компактного проживання українців відкривалися навчальні заклади з українською мовою навчання. Близько 5,5 тис. українських педагогів працювали в Саратовській, Куйбишевській, Сталінградській, Новосибірській, Пермській, Свердловській, Омській областях РРФСР та Середній Азії. Тут функціонували близько ста загальноосвітніх шкіл з українською мовою навчання.

З початком війни припинили свою діяльність 173 ВНЗ, 700 технікумів, з яких лише 72 були евакуйовані у глибинні райони СРСР. Частково відновити їх роботу вдалося тільки 1942 р.: у Казахстані почав діяти об'єднаний український університет у складі Київського та Харківського університетів, Одеський університет у Туркменії. Наукові установи України також було перебазовано в східні райони СРСР. Більшість підрозділів Академії наук УРСР та її Президія перебували в Уфі (з 1943 р. — у Москві). Поєднуючи свої зусилля з вченими і науковцями інших республік, представники української науки брали активну участь у розробці нових видів озброєння.

На оборонні програми працювали 8 лабораторій фізико-технічного інституту АН УРСР. Вони розробляли військові прилади для авіації, радіолокації та пеленгації. Інститут чорної металургії випробував бойові якості артилерійських систем. Інститут будівельної механіки виконував завдання командування ВПС. Інститут електрозварювання АН УРСР на чолі з відомим вченим Є. Патоном застосував метод автоматичного дугового зварювання під флюсом при складанні корпусів танків, що поліпшило якість машин та швидкість їх виробництва. Завдяки цьому радянська танкова промисловість випустила танків удвічі більше, ніж Німеччина (102 тис. проти 48 тис.).

Академік О. Богомолець разом з колегами Інституту клінічної фізіології винайшов сироватку для лікування ран. Інститут біохімії АН УРСР (академік О. Палладін) створив препарат для згортання крові. Група наукових працівників клінічної медицини під керівництвом академіка М. Стражеска, досліджуючи інфекцію і сепсис ран, удосконалили систему лікування, завдяки якій вдалось урятувати сотні тисяч бійців. Хірург-офтальмолог академік В. Філатов очолив у Ташкенті Український інститут хвороб ока, успішно здійснював операції на рогівці ока і тим самим урятував зір багатьом пораненим бійцям.

Великий внесок зробили і вчені-суспільствознавці, головним завданням яких було зміцнення морального духу народу та армії.

Після вигнання нацистів відновлювали свою роботу школи, вищі навчальні заклади, підрозділи АН УРСР. Мільйони дітей, а також дорослого населення сіли за парти, велика кількість молоді заповнила студентські аудиторії вишів. У 1945 р. в Україні стали до ладу 30,5 тис. шкіл, 154 вищі навчальні заклади, сотні технікумів. Відновлюються науково-дослідні інститути системи Академії наук України, утворюється ряд нових, зокрема в галузі кібернетики. Інститут мови та літератури в 1945 р. видає «Нариси історії української літератури».

Вагомий внесок у розгром нацистських загарбників належить українській літературі та мистецтву. На фронт добровільно відправилися А. Головка, І. Ле, С. Склярєнко, Я. Качура, Л. Первомайський, П. Усенко та інші. Загалом 109 з 200 членів Спілки письменників України були на фронтах. Загинув кожен четвертий. За роки війни українські майстри пера написали понад 120 книжок, збірок, брошур. В основному вони працювали військовими кореспондентами, редакторами 50 фронтових видань (газет, фронтових листків).

31 липня 1941 р. вийшов перший номер газети «За Радянську Україну!», призначеної для партизанів. До редколегії видання входили М. Бажан та О. Корнійчук.

Військовим кореспондентом газети «Красная Армия», потім — «Известия» працював О. Довженко, що добровільно прибув на Південно-Західний фронт. За воєнні заслуги

Андрій Головка

В. Касіян, із серії «Гнів Шевченка — зброя перемоги», 1942 р.

він нагороджений орденом Червоного Прапора.

У роки війни публіцистика стала головною зброєю майстрів слова. О. Довженко опублікував у цей час глибоко реалістичні твори «Перед боєм» і «Мати» (1943 р.). У трагічні дні гітлерівської навали були створені незабутні кінострічки О. Довженка «Битва за нашу Радянську Україну» (1943) та «Перемога на Правобережній Україні» (1945). Улітку 1943 р. була завершена одна з головних робіт великого митця — «Україна в огні», яка збурила гостру критику сталінського керівництва.

Героїко-патріотичні теми знайшли своє віддзеркалення у творах М. Бажана «Клятва», «Данило Галицький», П. Тичини «Йдемо на бій», «Перемагать і жить!», М. Рильського «Слово про рідну матір», А. Малишка «Україно моя», В. Сосюри, О. Корнійчука.

З початку війни тема захисту вітчизни стала основою творчості українських художників. Вони працювали над створенням плакатів, листівок, карикатур.

Понад 100 фронтових концертних бригад, складених із відомих акторів і акторок українського театру, — З. Гайдай, І. Паторжинського, П. Вірського, Ю. Тимошенка, Ю. Березіна та інших, — було відряджено на фронт.

У ці роки патріотичні твори написали композитори Ю. Мейтус, К. Данькевич, художники М. Дерегус, О. Шовкуненко, М. Глуценко.

Чималу роль у мобілізації населення і піднятті його бойового духу у боротьбі з нацизмом відігравало радіо. Воно ставало джерелом достовірної інформації на фронтах для громадян, що мешкали на окупованих територіях. У листопаді 1941 р. почали роботу українські радіостанції ім. Т. Шевченка в Саратові та «Радянська Україна» в Москві. У 1942 р. почала діяти радіостанція «Партизанка». З 1943 р. у прифронтовій смузі стала працювати пересувна радіостанція «Дніпро».

Не припинила своє існування преса. У тилу видавалися українські республіканські газети «Комуніст» (з 1943 р. «Радянська Україна») та «Советская Украина» (з 1944 р. — «Правда України»), «Література і мистецтво», а також журнали «Україна», «Українська література» та інші.

У роки війни важливим ідеологічним засобом стало кіно. Документальна хроніка яскраво доповнювала інформацію газет та радіо. У роки війни не припинялось і створення художніх фільмів. Евакуйовані Київська та Одеська кіностудії випустили на екрани такі картини: «Олександр Пархоменко», «Як гартувалася сталь», «Партизани в степах України» та інші. У 1943 р. режисер Марк Донської зняв фільм «Райдуга» за однойменною повістю Ванди Василевської. Цей фільм став найкращим досягненням українського художнього кіно повоєнного часу. Картина

одержала «Оскара» — премію Академії кіномистецтва США, а в 1946 р. була удостоєна Державної премії СРСР.

Українська культура в роки Другої світової війни виховувала почуття любові до України та ненависті до загарбників, розкривала історичне значення боротьби з нацизмом.

Трагедією для України стало розграбування нацистами її культурних цінностей. Спеціальна інструкція, яка надійшла з Берліна до окупованих областей, повідомляла: *«Як тільки війська займуть яке-небудь велике місто, негайно туди виїдять начальники спецкоманд з різними спеціалістами. Вони оглядають музеї, картинні галереї, виставки, культурні й художні установи, з'ясовують, у якому вони перебувають стані, і конфіскують усе, що становить цінність»*. Окупанти зруйнували 151 музей, 9 тис. клубних приміщень, 660 кінотеатрів, 110 корпусів вишів, понад 8 тис. шкіл, 62 театральні приміщення, вивезли до Німеччини 330 тис. найцінніших музейних експонатів та понад 50 млн книг. Зруйновано і пошкоджено велику кількість пам'ятників архітектури.

Зауважимо, що в 1941 р. нацисти ще поблажливо ставилися до намагань українців у культурно-освітній галузі. Видавалося 115 газет українською мовою, відкривалися ВНЗ (Харків, Київ), технікуми, гімназії, театри, музеї, діяли громадські організації — Товариство «Просвіта», Червоний Хрест та інші. А на початку 1942 р. ситуація суттєво змінилася. Освіта українців обмежувалася лише початковою школою, припиняли діяльність деякі громадські організації, культурно-освітні заклади. Були заарештовані та розстріляні представники національно-патріотичних сил, які гуртувалися навколо редакцій газет, очолювали культурно-освітні заклади. Так, загинули син українського поета, уродженця Сумщини Олександра Олеся Олег Ольжич, поетеса Олена Теліга, Іван Ірлявський, Іван Рогач, професор В. Багазій та багато інших.

Висновки

- У 1944 р. Україну було повністю визволено від нацистської окупації. Проте для українців війна не закінчилася. Воїни-українці, що воювали в складі радянської армії, продовжили боротьбу за звільнення країн Європи від німецької окупації. Тим часом у західних областях України розгорталось збройне протистояння між прихильниками радянської України й апологетами її незалежності. У нерівну боротьбу зі сталінським режимом вступила УПА. Таким чином, для України 9 травня 1945 р. мир не настав.
- Друга світова війна дорого коштувала Україні: великі людські жертви й матеріальні втрати. Це була висока ціна перемоги над нацистською Німеччиною.
- Ані тяжкі роки війни, ані величезні втрати, ані нацистський «новий порядок» не припинили культурний розвиток України.

? Запитання і завдання

1. У визволенні яких країн брали участь українці в складі радянської армії?
2. Який внесок зробили воїни-українці у звільнення народів Європи від нацистських загарбників?
3. Який день вважається Днем Перемоги над нацистською Німеччиною?
4. Які людські і матеріальні втрати України у війні?
5. Що таке репатріація?
6. Коли було створено Українську головну визвольну раду? Хто її очолив?
7. Як можна оцінити боротьбу ОУН і УПА проти радянської окупації?
8. Якими були наслідки нацистської окупації для української культури?
9. Обговоріть у групах. Чому сталінський режим у роки війни був змушений послабити ідеологічний тиск на суспільство? Як це проявлялося?

Практичне заняття

**«Дослідження документів та матеріалів усної історії
про Другу світову війну»**

**Узагальнення за розділом VI «Україна
в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.)»**

**Тестові завдання для підготовки до тематичного
оцінювання за розділом VI «Україна
в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.)»**

Тексти практичних робіт, уроків узагальнення знань,
тестових завдань розміщено за посиланням:

bohdan-digital.com/edu10/

edu10

ЗМІСТ

Любі друзі (переднє слово).....	3
Вступ	4
§ 1. Вступ.....	4

Розділ I. Україна в роки Першої світової війни

§ 2. Перша світова війна та український національний рух	9
§ 3. Восні дії на території України в 1914–1915 рр..	15
§ 4. Бойові дії на території України в 1916 — на початку 1917 р.	19
Практичне заняття	24
Узагальнення знань за розділом I.....	24
Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом I.....	24

Розділ II. Початок Української революції

§ 5. Розгортання Української революції у березні–травні 1917 р.	25
§ 6. Проголошення автономії України.....	31
§ 7. Проголошення Української Народної Республіки	39
§ 8. Перша війна більшовицької Росії з УНР та проголошення незалежності УНР	44
§ 9. Події 1917 року в Криму.....	49
§ 10. Вигнання більшовиків та розвиток УНР взимку–навесні 1918 р.	53
Практичне заняття	58
Узагальнення знань за розділом II	58
Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом II.....	58

Розділ III. Боротьба за українську державність

§ 11. Українська Держава	59
§ 12. Україна наприкінці 1918 — у першій половині 1919 р.	65
§ 13. Західноукраїнські землі у 1918–1919 рр.	75
§ 14. Україна в другій половині 1919 року.....	84
§ 15. Україна наприкінці 1919 — на початку 1920 р.	89
§ 16. Україна навесні 1920 — у 1921 рр.	95
§ 17. Розвиток культури у 1914–1917 рр.та за доби Української Центральної Ради	102
§ 18. Розвиток культури України за доби Української Держави П. Скоропадського та Директорії УНР	108
§ 19. Розвиток культури України за більшовицького режиму.....	113
Практичне заняття	118
Узагальнення знань за розділом III.....	118
Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом III.....	118

Розділ IV. Встановлення й утвердження комуністичного режиму в Україні

§ 20. Статус УСРР на початку 1920-х рр. Вхідження до складу СРСР. Адміністративно-територіальний устрій УСРР.....	119
§ 21. УСРР на початку 1920-х рр. Масовий голод 1921–1923 рр. Впровадження непу	123
§ 22. Політика коренізації в УСРР	129
§ 23. Форсована індустріалізація	135
§ 24. Насильницька колективізація та опір їй населення. Голодомор 1932–1933 рр.	142
§ 25. Масові репресії. «Сталінська» конституція.....	150
§ 26. Національно-культурне життя радянської України	156
Практичне заняття	165
Узагальнення знань за розділом IV	165
Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом IV	165

Розділ V. Західноукраїнські землі у міжвоєнний період

§ 27. Українські землі в складі Другої Речі Посполитої	166
§ 28. Українські землі в складі Румунії	174
§ 29. Українські землі в складі Чехословаччини. Карпатська Україна	178
§ 30. Культурне життя на західноукраїнських землях. Політичне й культурне життя української політичної еміграції.....	183
Практичне заняття	190
§ 31. Історія рідного краю в контексті загальноукраїнських подій 1914–1939 рр.	190
Узагальнення знань за розділом V.....	190
Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом V	190

Розділ VI. Україна в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.)

§ 32–33. Україна на початку Другої світової війни 1939–1941 рр.	191
§ 34–35. Україна на початку німецько-радянської війни	201
§ 36. Україна в умовах нацистської окупації	212
§ 37. Рух Опору та його течії в Україні.....	223
§ 38. Вигнання з України нацистських загарбників	232
§ 39. Україна на завершальному етапі війни. Радість і смуток перемоги	243
Практичне заняття	254
Узагальнення за розділом VI	254
Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом VI.....	254

Відомості про стан підручника

№	Прізвище та ім'я учня	Навчальний рік	Стан підручника		Оцінка
			на початку року	в кінці року	
1					
2					
3					
4					
5					

Навчальне видання

СОРОЧИНСЬКА Наталія Миколаївна
ГІСЕМ Ольга Олександрівна

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
рівень стандарту

Підручник для 10 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за державні кошти. Продаж заборонено

Головний редактор *Богдан Будний*
Редактори *Василь Герасимчук, Петро Ктитор*
Обкладинка *Володимира Басалиги*
Комп'ютерна верстка *Івана Бліща*
Технічний редактор *Неля Домарецька*

Підписано до друку 11.09.2018 р. Формат 70х100/16. Папір офсетний. Гарнітура CentSchbook.
Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 20,736. Умовн. фарбо-відб. 82,944. Обл.-вид. арк. 16,895.
Тираж 29821 пр. Зам. 165/07

Видавництво «Навчальна книга – Богдан»

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 4221 від 07.12.2011 р.

Навчальна книга – Богдан, просп. С. Бандери, 34а, м. Тернопіль, 46002
Навчальна книга – Богдан, а/с 529, м. Тернопіль, 46008
тел./факс (0352)52-06-07; 52-05-48
office@bohdan-books.com www.bohdan-books.com

Надруковано на ПП «Юнісофт», вул. Морозова, 136, м. Харків, 61036
Свідоцтво серія ДК №3461 від 14.04.2009 р.